

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 97

Серія "Історичні науки"
№ 12

Ніжин
2019

УДК 80:008

ББК 81+83

Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 5 від 28.11.2019 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

ISSN 2520-6966   ISSN Online 2618-0022

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н.,
проф. А. О. Буравченков; д. і. н. В. Ф. Голубев (Білорусь); д. і. н., проф.,
член-кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов;
д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; д. і. н., проф. Є. М. Луняк; д. і. н., проф. С. І. Ми-
хальченко (РФ); д. і. н., доц. Мязга М. М. (Білорусь); к. і. н., доц.
О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран;
д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. Вип. 97. Серія "Історичні
Л64 науки". № 12 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ
ім. М. Гоголя, 2019. 293 с.

УДК 80:008

ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2019

© НДУ ім. М. Гоголя, 2019

Nizhyn Mykola Gogol State University

LITERATURE AND CULTURE OF POLISSYA

COLLECTION OF RESEARCH PAPERS

Volume 97

Series "History Research"
№ 12

Nizhyn
2019

UDC 80:008

LBC 81+83

L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Nizhyn
Mykola Gogol State University
(NDU named after Gogol)
Record № 5 of 28 November, 2019

According to Resolution of Higher Attestation Board of 30 June 2015 and order of the Ministry of Education and Science № 747 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of dissertation theses in history

ISSN 2520-6966   ISSN Online 2618-0022

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko

Since 2013 the periodical has been published in two series:

"History Research", "Philology Research"

Editorial Board:

Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko;

members of the editorial board:

Doctor of Sciences (History), Prof. M. K. Boyko; Doctor of Sciences (Political Sciences), Prof. O. D. Boyko; Doctor of Sciences (History), Prof. A. O. Buravchenkov; Doctor of Sciences (History) V. F. Golubev (Belarus); Doctor of Sciences (History), Prof., Corresponding Member of the National Academy of Sciences V. M. Danylenko; Doctor of Sciences (History), Prof. V. O. Dyatlov; Doctor of Sciences (History), Prof. S. A. Lepyavko; Doctor of Sciences (History), Prof. Ye. M. Lunyak; Doctor of Sciences (History), Prof. S. I. Mykhalchenko (Russian Federation); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. M. M. Myazga (Belarus); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. O. H. Samoylenko; Candidate of Sciences (History), Associate Prof. Ye. M. Strashko; Doctor of Sciences (History), Prof. L. V. Taran; Doctor of Sciences (History), Prof. Yu. I. Shapoval

Literature and Culture of Polissya. Vol. 97. Series "History Research". № 12 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. Nizhyn: NDU named after M. Gogol, 2019. 293 p.

**UDC 80:008
LBC 81+83**

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2019
© NDU named after M. Gogol, 2019

ІСТОРІЯ

УДК 930.1(47+57)"192/199"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-5-15

С. О. Кириленко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Посилення норманських тенденцій на початкових етапах становлення радянської історичної науки

Стаття присвячена комплексному аналізу досліджень з питання походження Русі в контексті розвитку історичної думки 1920-х – початку 1930-х рр. У даній публікації розкриваються передумови зміни концептуальних засад пореволюційної історичної науки щодо утворення Давньоруської держави. Акцентується увага на перших наукових працях істориків 20-х – 30-х рр. ХХ ст., у яких доводиться норманське походження перших руських князів та принесення державності зі Скандинавії. Основна увага приділяється історіографічним працям О. Шахматова, П. Смірнова, В. Бріма, які призвели до цілковитої реставрації норманізму в найрадикальнішому його вияві. Зазначається, що цьому багато в чому сприяла та обставина, що відроджений В.Томсенон "ультранорманізм" так і не знайшов достойних опонентів. Відмічається, що в наукових колах формується перекожливе враження остаточної перемоги норманської концепції, оскільки в академічних установах, навчальних закладах від початку до кінця 1920-х рр. продовжували працювати вчені "старої школи", дослідження яких базувалися на давно вироблених методологічних принципах. Автор наукової праці приходиться до висновку, що на межі 20-х – 30-х років норманізм був проголошений на зразок марксизму-ленінізму єдиноправильним вченням, яке активно поширювалося і пропагувалося як у наукових інституціях, так і в середніх освітніх закладах через розгалужену систему науково-популярної літератури та шкільних підручників.

Ключові слова: походження Русі, історіографічний процес, норманізм, антинорманізм, концепція, марксизм-ленінізм, радянська історіографія, ідеологія.

Історіографічний спадок Радянського Союзу з проблеми виникнення й формування Давньоруської держави, роль у цьому процесі

політико-ідеологічних чинників, особистий внесок окремих вчених на сьогодні як ніколи є актуальним і на часі. До того ж дане питання так і не стало предметом комплексного наукового дослідження. Студіювання історіографічних праць радянських істориків, присвячених проблемі походження Русі, дає змогу розширити наші уявлення про загальний історіографічний процес у СРСР. Відокремлення позанаукових компонентів, які мали місце в науковому житті радянського суспільства, дозволяють глибше поглянути на ідеологічну ситуацію в країні, показати вплив владних інституцій на історичні дослідження того часу.

Нижньою хронологічною межею історії радянської історичної науки традиційно вважають 1917 рік. Опозиційній партії більшовиків, яка перетворилася у провладну, необхідно було змінювати курс своєї діяльності: від критики й руйнування суспільних відносин, інституцій, ідей, вона повинна була перейти до захисту й збереження того, що було б корисним від попереднього режиму. У цих умовах виникла потреба нових ідей, нового змісту агітації і пропаганди. Уже в перших внутрішньо- і зовнішньополітичних кроках більшовицького уряду перевірялися його колишні уявлення й ідеї. Саме тепер вони зіштовхувалися з дійсністю, виявляли свою реальність або утопізм. Накопичення принципово нового досвіду більшовицькою партією далеко не означало, що на його основі відразу відбувалися зміни в ідеології. У цій галузі чинними залишалися багаторічні традиції, непорушні принципи, діяла своєрідна інерція [5, с. 20–21].

Громадянська війна, а потім відновлення господарства та інші першочергові завдання відтіснили історичну науку на другий план. Та й самі історики по-різному сприйняли революційні події. Одні з них емігрували й стали відвертими ворогами радянської влади, інші не ризикнули покинути батьківщину, але не витримавши суспільних потрясінь та матеріальних нестатків, трагічно пішли з життя. Проте багато з них все ж почали співпрацю з радянською владою. "Люди науки" за своїм минулим, поглядами, професійною підготовкою, сферами дослідницьких інтересів, особистими зв'язками були поділені на дві групи – "старих спеціалістів" і "червоних професорів". Перші отримали освіту до революції, другі – за нової влади. Наукові кадри, котрі були успадковані радянською владою від дореволюційної системи освіти, становили когорту високоосвічених спеціалістів, талановитих дослідників, наукові праці яких були відомі не лише на теренах Російської імперії, а й далеко за її межами. Ці історики за своїми політичними поглядами були переважно лібералами, за науковими уявленнями – далекими від марксизму, а за уподобаннями – вірними батьківщині й науці патріотами [5, с. 108–110].

Історіографічна ж ситуація навколо проблеми походження Русі склалася таким чином, що на рубежі XIX–XX ст. завдяки працям С. Гедеонова та Д. Іловайського норманізм був позбавлений ореола науковості, оскільки було мобілізовано більше історичного матеріалу, ніж це робили найерудованіші норманісти. В історичній літературі в цілому панувало скептичне ставлення до норманських реконструкцій. А. Котляревський, І. Забелін пов'язували походження Русі з Балтійським помор'ям, В. Василевський обґрунтовував концепцію про існування Русі на півдні задовго до прикликання варягів. Сам норманізм вже не намагався пояснити нормано-германською участю всі явища життя Давньої Русі [6, с. 49]. У цей час А. Кунік написав "відкритого листа суходольним морякам" (суходольними моряками називалися історики-антинорманісти), який був адресованим молодому поколінню, ще не заангажованому антинорманістськими висловлюваннями [6, с. 49].

Відсутність довіри до норманістських конструкцій на рубежі століть в Російській імперії призвів до того, що центр досліджень з продукування аргументів на користь норманського походження Русі перемістився за кордон. Так, у 1891 р. датський учений В. Томсон видав невелику брошуру "Початок Руської держави", у якій намагався довести, що ім'я варягів вживається в якості загального позначення Скандинавії і що Русь є ім'ям окремого скандинавського племені [11, с. 19]. Однак на сторінках свого дослідження він так і не зміг довести ні перше, ні друге. Його висловлювання так і залишилися аксіомами, які без жодних доказів повторювалися з одного видання в інше.

На межі століть для вирішення питання про початок Русі фонд писемних джерел виявився вичерпаним, для переконливого вирішення проблеми прямих фактів було недостатньо. Виникла необхідність залучати нові джерела, з одного боку, а з іншого, – змінювати методологічні підходи до їх дослідження. Висловлюючи незадоволеність традиційною позитивістською методологією, В. Флоринський писав: "Над словами і зрозумілими фактами повинна панувати логіка подій: теоретичний висновок іноді може правильніше угадати правду, ніж заплутаний історичний натяк. Ця теоретична правда, якщо вона на вірному шляху, може знайти собі підтвердження і зробиється аксіомою, коли знайдуться для неї фактичні докази з іншої наукової галузі, якою ще так мало користується історична наука, саме з галузі філології та археології" [12, с. 64].

Таким чином, на рубежі XIX–XX ст., не дивлячись на появу солідного пласту історіографічних доробків, наявності різноманітних методологічних підходів та залучення широкого комплексу писемних

та археологічних джерел, вирішення питання походження Русі опинилося в глибокій системній кризі, вихід з якої повинен був передбачати вироблення абсолютно нових критеріїв до прочитання історичних текстів, залучення ширшого методологічного інструментарію, а також тісного взаємозв'язку з іншими науками. Проте історична наука перших пореволюційних десятиліть продовжувала збагачуватися історіографічними доробками, які реанімували постулати норманізму, часто навіть ті, від яких класики теорії давно відмовилися.

Із них перш за все варто виділити праці О. Шахматова. Олексій Олександрович Шахматов (1864–1920) один з перших науковців засвідчив готовність співпрацювати з радянським урядом. Так, на пропозицію радянської влади в січні 1918 р. про співпрацю Академія наук відповіла згодою, і другим після підпису секретаря академії С. Ольденбурга поставив свій підпис академік О. Шахматов. "Академія, – зазначалося в підписаній вченими резолюції, – завжди готова за вимогами життя і держави взятися за посилену наукову і теоретичну розбудову окремих завдань, висунутих потребами державного будівництва" [7, с. 159]. Отримавши підтримку радянської влади, академік О. Шахматов, незважаючи на велику завантаженість справами Академії, протягом 1918–1919 рр. публікує низку праць, серед яких монографія "Древнейшие судьбы русского племени", що стала своєрідним підсумком його студій з Давньої Русі.

Основою концепції О. Шахматова була теза про існування "єдиного руського племені", історичне життя якого розпочалося з моменту появи достовірних свідчень про його існування і вступ на сцену світової історії у другій половині IX ст. Намагаючись наповнити запропоновану ним схему написання літописцем "Сказання про покликання варягів" конкретним змістом, він зображує історичний процес від розселення слов'ян до зародження руської держави. Узявши за методологічну основу дослідження порівняльно-історичний метод, О. Шахматов наголошує, що самостійне існування руського племені є наслідком виділення його із спільнослов'янської племінної групи: "Колись єдине слов'янське плем'я, розпавшись, виділило із себе в числі інших гілок східнослов'янську або руську гілку" [13, с. 3]. Розпад цієї праслов'янської гілки він датував V–VI ст. [13, с. 6]. Ядром усього східного слов'янства, а отже, і предками "руських" [13, с. 11], на думку історика, були анти, як одна із східних гілок колись єдиного слов'янського племені [13, с. 6]. Перші самостійні кроки східного слов'янства на території Росії призвели до зіткнення його із різними народами індоєвропейського, тюркського і фінського походження [13, с. 40]. Так, підкреслює О. Шахматов, починаючи з VIII ст. Європа в різних її частинах стає об'єктом діяльності норманів,

у яких він вбачає жителів Данії, Норвегії і Швеції. Проникнення скандинавів у "Росію" відбувалося, на думку О. Шахматова, двома шляхами: Волгою та Дніпром. Основні колонізаційні потоки були спрямовані з південної Швеції та Готланда переважно через Двіну, причому спочатку був освоєний Волзький шлях, а потім Дніпровський. Причину такої черговості вчений пояснює тим, що на Волзі скандинави зустріли менше перешкод. Дніпровський же шлях із Варяг у Греки був освоєний скандинавами лише в результаті запеклої боротьби і завоювань. Саме ця боротьба, як підкреслює дослідник, і призвела до створення східнослов'янської держави [13, с. 40–43].

Згідно з міркуваннями О. Шахматова, ці скандинави-завойовники переважно були вихідцями зі Швеції та острова Готланд. Себе ж вони називали норманами (Nordmannr), шведами, готами або просто вікінгами. Жителі Готланда на Русі були відомі під іменем "Гьти", Швеції – "Свеи", Данія отримала назву "Донь", "Донська земля", жителям Норвегії було присвоєно імя "Мурмане". Проте всі ці назви вживалися лише новгородцями та полочанами для більш точного визначення скандинавських земель і народів. Більш давньою і узагальнюючою назвою було ім'я "Варязі", "Варяг". Проаналізувавши численні джерела, де згадується назва "варяги", О. Шахматов доходить висновку, що ця назва не мала етнічної основи. На його думку, у "древньо-північній" мові назва Vaeringjar означає не власне назву скандинавів як таких, а тільки тих скандинавів, які входили до складу охоронців візантійського імператора. Отже, Vaeringjar – трансформована назва імператорських тілоохоронців варангів (βαρύνγοι), а це, відповідно, вказує на те, що лексема "варяги" спершу могла виникнути і не в скандинавському середовищі, указуючи зовсім не на скандинавів. Varang – це переробка назви франків, яка, очевидно, уживалася аварами і була перенесена ними як на південь – на Балканський півострів, так і на схід – східним слов'янам. Франками-варангами номінувалися взагалі германці. Східні слов'яни також, як і візантійці, називали варангами скандинавів. До того ж, як відмічає О. Шахматов, у Візантії під варягами розуміли не лише скандинавів, а й англосаксів, які входили до складу охорони імператора.

Дійшовши висновку щодо варягів, О. Шахматов переводить увагу на русів. На його думку, русами спочатку називалися скандинави. У своїх міркуваннях він спирається на дані В. Томсена, в яких головним доказом є те, що західні фіни й донині називають Скандинавію "Руссю". Ще один факт на користь цієї ідеї: Фінсько-суомська Швеція називається Ruotsi [13, с. 40].

Що ж до походження Давньоруської держави, то її витоки О. Шахматов убачає в тій геополітичній ситуації, яка склалася у Східній Європі

в першій половині IX ст. На його думку, лаконічно й достовірно про це сказав літописець: "Варяги, приходячи із за моря, брали данину на Чуді, Мері, Весі і Кривичах; а хозари брали данину на Полянах, Сіверянах і В'ятичах". Саме цей літописний уривок дозволив О. Шахматову дійти висновку, що майже всі східнослов'янські племена потрапили у дві різні політичні сфери впливу: північні і північно-західні під скандинавський, а південні і південно-східні – під хозарський [12, с. 45].

Реакція наукової спільноти на вихід у світ нової праці О. Шахматова не змусила на довге очікування. Вже наступного року з'явилася перша рецензія С. Платонова, який відмітив оригінальність наукових підходів академіка та перспективність майбутніх пошуків витоків Русі на шляху, окресленому вченим [9, с. 1–5].

У 80-х рр. XX ст. один з критиків норманської теорії М. Алпатов поставив під сумнів практику "таврування" визначного лінгвіста "безнадійним норманістом" і високо оцінив внесок О. Шахматова у вирішення означеної проблеми. На його думку, безплідність полеміки норманістів і антинорманістів змусила О. Шахматова зробити спробу вивести справу із глухого кута. "Якщо раніше кожна зі сторін шукала джерела й аргументи, щоб підтвердити свій постулат, то О. підійшов до вирішення питання з кінця – він спробував зрозуміти самого літописця. У яких умовах жив літописець, які проблеми сучасності його турбували, чому він саме так реконструював події минулого?" [1, с. 44]. Узагалі ж учений першим зробив спробу створити цілісну картину походження та розвитку східнослов'янських народностей. Фахівці-гуманітаристи дали високу оцінку працям О. Шахматова та їх впливові на сучасну історичну й філологічну науку. Так, за словами полідисциплінарного українського дослідника В. Петрова, праці російського лінгвіста є "мірилом рівня найбільших досягнень східнослов'янської мовознавчої науки". О. Шахматов "сполучав в собі лінгвіста й історика не як фах або дисципліну, а плекав історизм як засадний принцип, керівну ідею й мету" [14, с. 76]. На думку В. Маркова, сучасного дослідника життя й наукової діяльності О. Шахматова, концепція історії східного слов'янства надовго визначила напрямки дослідження в цій галузі [7 с. 311], хоча, як відмічав В. Пархоменко, у працях О. Шахматова не було "чогось вповні завершеного і непорушно визначеного". Скоріше, російський філолог здебільшого дав науковій громадськості "робочі гіпотези" для подальших студіювань з боку дослідників давньоруської історії [14, с. 85].

Отже, шахматівський підхід до вирішення проблеми походження Русі в багатьох напрямках окреслив траєкторію подальших студій радянських учених.

Досить оригінальний проте менш помітний слід в історії дослідження проблеми походження Русі залишив П. Смірнов, чия праця "Волзький шлях і стародавні руси" вийшла друком у 1928 р. у стінах Української академії наук. Дослідник, широко використовуючи свідчення арабських джерел IX–X ст., став шукати місце виникнення Давньоруської держави не на шляху "із Варяг у Греки", як це робили багато хто з істориків, а на волзькому шляху – із Балтики Волгою в Каспійське море. Згідно з концепцією П. Смірнова, торговельний рух великим Волзьким шляхом почався з передісторичних часів і продовжувався аж до IX–X ст., коли Волзький шлях віддав свою першість у Східній Європі Дніпровому шляхові "із Варяг у Греки". З часів ранньої бронзи (Ананьїнська культура) населення Скандинавських земель відкриває Волзький торговельний шлях і протягом кількох століть використовує його для торгівлі з країнами Кавказу, Каспійським і Чорноморським узбережжям.

П. Смірнов спробував довести, що в мовах східних індоєвропейців, у санскриті, у зендській і старо-перській мовах найбільша ріка їхньої прабатьківщини Волга називається Раза, Рага, Ранга. Це ім'я потім згадується в географії Клавдія Птолемея в формі Ра (II ст.) і в Ско-роченій Географії невідомого автора в формі Рос (V ст.). Скандинави, які відвідували Волгу, відомі іранцям Східної Європи як алани, східним фінам – як "ороси", "уроси", а західним фінам – як "руотсі" тощо.

Археологічні дані підтверджують, що у VIII – першій половині IX ст. на східному березі Балтійського моря існувала ціла низка скандинавських колоній. Половина з цих відкритих селищ, а саме 8, групувалася понад Волзьким торговельним шляхом, у районі середньої Волги. Ці археологічні дані підкріплюються й писемними джерелами. А отже, припускає П. Смірнов, ці поселення могли з'явитися значно раніше, ніж це стверджують археологи.

Аналізуючи початковий літопис, дослідник наголошує на тому, що автор тексту, перераховуючи народи, що заселяли "Симів жереб" (у його розумінні це територія від східного узбережжя Балтики аж до кордонів Камської Булгарії і Хозарії), називає східних варягів. Він підкреслює, що це були такі самі варяги, які жили на західному узбережжі Балтики, тобто в Скандинавії. Саме цих східних варягів літописець і називає руссю.

Скандинавські саги, на думку Смірнова, також є важливими історичними джерелами: якщо відділити поетичні вигадки, то вони становлять "непоганий історичний матеріал". Так, у сагах Східну Європу названо "Великою Швецією" або "Холодною Швецією". Саме в ній виділяється країна "Рисаланд" або "Рюсаланд", яка знаходиться на схід від "Гардарікі" (Новгородська земля) та на північ від "Гуналандії"

(Хозарії). Таким чином, підсумовує П. Смірнов, Рюсаланд повинен знаходитися в "північно-східній Росії" в межах річки середньої Волги та Оки. Показовим є і той факт, що конунги й купці Рюсаланда, за свідченням саг, мають скандинавські імена, у той час, як конунги Гардарикії – слов'янські.

Що ж до східних джерел, то автор, указуючи на їх обмеженість і неоднакову історичну цінність і вірогідність, виділяє три традиції. Так, проаналізувавши кожну з них, учений доходить висновку, що "початок історії Русі якнайщільніше був зв'язаний з історією водного шляху на Волзі. Волга стала за ту купіль, у якій різні етнографічні нашарування зрослися в одне народне тіло, дістали своє нове "руське" ім'я, збагатилися на нову "руську" культуру й здобули перший політичний досвід у "руському" каганаті" [10, 228 с]. "Ставши торговельним шляхом, – продовжує автор, – Волга вабила до своїх берегів і фінів, що перші осіли на них, і скандинавів, що за найдавнішої доби свого колонізаційного поширення створили на середній Волзі половину всіх відомих колоній Східної Європи, й, нарешті, слов'ян, переважно кривичів з середньої Наддніпрянщини". У X ст. саме тут, у Середньому Поволжі, відмічає автор, утворився Руський каганат і великоруська народність, яка зберегла в спогадах свій зв'язок з варягами, про що й засвідчив літописець [10, с. 229].

Нова концепція виникнення Руської державності виявилася доволі оригінальною, але мало переконливою, тому не отримала схвалення навіть у прихильників норманської школи. Так, Ю. Готьє в рецензії на працю професора Павла Смірова зазначає: "Ми не можемо не визнати, що його твір є лише оригінальною гіпотезою і що побудована ним будівля зведена на піску" [4, с. 353–356]. Дослідник С. Биковський взагалі ж назвав працю П. Смірнова "абсурдною" [3, с. 99].

Варто також відмітити праці скандинавознавця В. Бріма, котрий прийшов у науку в перші пореволюційні роки. Найвідомішою з усіх його праць стала стаття, котра розкривала нове трактування питання про походження назви "Русь". Наукові концепції В. Бріма мали компромісний характер і були своєрідною спробою автора примирити дві давно сформовані в науці точки зору. Він визнавав традиційну норманську концепцію, згідно з якою термін "Русь" походить від фінського "Ruotsi" і первісно вживався на позначення шведів-норманів, які приходили із-за моря у північнослов'янські землі. У той же час В. Брім одним з перших визнав факт існування на півдні і заході Русі в I тис. н. е. терміна "Рось", що прослідковується даними топоніміки та етніміки. Тому він запропонував, що при появі в Подніпров'ї норманів-варягів відбулося злиття принесеного ними з

півночі імені "Русь" з раніше відомим на півдні етнічним терміном "Рось" в одну загальну назву, яка й закріпилася за племенем, що панувало у Київській державі, тобто за норманами. В. Брім також одним із перших зробив спробу знайти нове пояснення походженню слова "Ruotsi". Він припустив, що фінське "Ruotsi" пішло від давньошведського слова "drot" – натовп, дружина і спочатку було позначенням шведських дружинників, що приходили у фінські і руські землі. Відповідно слово "Русь" було назвою варязької дружини і в той же час стало етнічним терміном, що означав варягів [2, с. 5–10].

Концепція В. Бріма, безумовно, стала значним кроком уперед у історіографії з цієї теми, тому вона була сприйнята авторитетними фахівцями-медієвістами, серед яких були О. Пресняков і Б. Греков. Так, Б. Греков додав виклад концепції В. Бріма як останньої й найбільш вірогідної гіпотези про походження назви "Русь" до першого видання "Київської Русі". Але в той же час ця концепція виявилася і доволі вразливою для критики і не дала переконливого рішення проблеми [8, с. 71–74].

Таким чином, у перші пореволюційні роки історіографічна ситуація, що сформувалася навколо проблеми утворення Давньоруської держави, призвела до цілковитої реставрації норманізму в найрадикальнішому його вияві, і цьому багато в чому сприяла та обставина, що відроджений В. Томсенom "ультранорманізм" так і не знайшов достойних опонентів. Склалося враження, що норманська концепція назавжди отримала перемогу. До того ж в академічних установах, навчальних закладах від початку до кінця 1920-х рр. продовжували працювати вчені "старої школи", дослідження яких базувалися на давно вироблених методологічних принципах.

Література

1. Алпатов М. А. Варяжский вопрос в русской дореволюционной историографии. *Вопросы истории*. 1982. № 5. С. 31–45.
2. Брім В. А. Происхождение термина "Русь". *Россия и Запад: истор. сб.* 1923. № 1. С. 5–10.
3. Быковский С. Н. Яфетический предок восточных славян – киммерийцы. *Известия ГАИМК*. Т. VIII. Вып. 8–10. Москва; Ленинград: Соцэргиз 1931. 99 с.
4. Готье Ю. В. Рецензія на книгу П. П. Смирнова "Волзьский шлях і стародавній Русі (Нариси з руської історії VI–IX ст.)" (Київ, 1928). *Новий Восток*. 1929. С. 253–256.
5. Дубровский А. М. Историк и власть. Брянск: Изд-во Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского, 2005. С. 501.
6. Кузьмин А. Г. Начало Руси: Тайны рождения русского народа. Москва: Вече, 2003. 426 с.

7. Макаров В. И. "Такого не бысть на Руси прежде...": повесть об академике А. А. Шахматове. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 416 с.

8. Пархоменко В. Норманизм и антинорманизм: к вопросу о происхождении термина "Русь". *Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук*. 1923 г. Ленинград, 1924. С. 71–74.

9. Платонов С. Ф. История. Академия наук СССР за 10 лет. 1917–1927. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1927. 235 с.

10. Смирнов П. Волзький шлях і стародавні Руси: нариси з руської історії VI–IX ст. Київ: ВУАН, 1928. 228 с.

11. Томсен В. Начало Русского государства. Москва: Университетская типография, 1891. 135 с.

12. Флоринский В. М. Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни: опыт славянской археологии: в 2 ч. Томск: Типо-Лит. П. И. Макушина, 1894. Ч. 1. 398 с.

13. Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. Петроград: Издание Русского исторического журнала, 1919. 126 с.

14. Юсова Н. "Давньоруська народність": зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: ВД "Стилос", 2006. 620 с.

Referenses

1. Alpatov, M. A. (1982). *Variazhskiy vopros v russkoi dorevoliutsyonnoi istoriografii*. [Varyazhsky question in Russian pre-revolutionary historiography]. *Voprosy istorii. – Questions of history*. (5) 1982. 31–45. [In Russian]

2. Brim, V. A. (1923). *Proishozhdenie termina "Rus"*. [The origin of the term "Rus"]. *Rossiia i Zapad: istor. sb. – Russia and the West: History*. Sat, (1)1923. 5–10. [In Russian]

3. Bykovskiy, S. N. (1931). *YAfeticheskiy predok vostochnyih slavyan – kimmeriytsyi*. [The Japhetic ancestor of the Eastern Slavs is the Cimmerians]. *Izvestiya GAIMK. – GAIMK News*. Moscow; Leningrad: Sotsekgiz (Vols. 1–8; Vol. 8) 1931. [In Russian].

4. Gote, Yu. V. (1929). *Retsenziya na knigu P. P. Smirnova "Volzskiy shlyah i sta-rodavni Rusi (Narisi z ruskoї istorii VI–IX v.)"* [A review of PP Smirnov's book "The Volga Way and the Ancient Rus' (Essays on Russian History of the 6th-9th Centuries)"]. *Novyy Vostok. – New East*. 1929. [In Russian].

5. Kuzmyn, A. H. (2003). *Nachalo Rusy: Tainy rozhdeniya russkoho naroda* [The Beginning of Russia: Secrets of the Birth of the Russian People] Moscow: Veche [In Russian].

6. Makarov, V. I. (2000) *"Takogo ne by'st' na Rusi prezhde...": povest' ob akademike A. A. Shakhmatove* ["Do not hasten this before in Russia ...": a story about academician A. A. Shakhmatov]. *St. Petersburg: Aletheia*. [In Russian].

7. Parhomenko, V. (1924). *Normanizm i antinormanizm: k voprosu o proishozhdenii termina "Rus"*. *Izvestiya Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Rossijskoj Akademii nauk* 1923. [Normanism and Anti-Normanism: On the Question of the Origin of the Term "Rus". Bulletin of the Russian Language

and Literature Department of the Russian Academy of Sciences 1923]. Leningrad [In Russian].

8. Platonov, S. F. (1927). *Istoriya. Akademiya nauk SSSR za 10 let. 1917–1927*. [History. USSR Academy of Sciences for 10 years. 1917–1927] Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

9. Smirnov, P. (1928). *Volkij shlyah i starodavni Rusi: narisi z ruskoyi istoriyi VI–IX st.* [The Volga Way and the Ancient Rus: Essays on Russian History of the VI–IX centuries]. Kyiv: VUAN [in Ukrainian].

10. Tomsen, V. (1891). *Nachalo Russkogo gosudarstva* [The Beginning of the Russian State]. Moscow: Universitetskaya tipografiya [In Russian].

11. Florinskij, V. M. (1894). *Pervobytnye slavyane po pamyatnikam ih doistoricheskoy zhizni: opyt slavyanskoj arheologii* [Primitive Slavs from the monuments of their prehistoric life: the experience of Slavic archeology] (Vols. 1–2; Vol. 1) Tomsk: Tipo-Lit. P. I. Makushina [In Russian].

12. Shahmatov, A. A. (1919). *Drevnejshie sudby russkogo plemeni* [The most ancient fates of the Russian tribe] Petrograd: Izdanie Russkogo istoricheskogo zhurnala [In Russian].

13. Yusova, N. (2006). "Davnoruska narodnist": zarozhennya i stanovlennya koncepciyi v radyanskij istorichnij nauci (1930-ti – persha polovina 1940-h rr.) [Yusova N. "Ancient Russian Nationality": the Origin and Formation of the Concept in Soviet Historical Science (1930s – first half of 1940's)] monografiya. 2nd, pererob. i enl. Kyiv: VD "Stilos" [in Ukrainian].

S. O. Kyrylenko

PhD, Associate Professor of the Department of History of Ukraine
Mykola Gogol State University of Nizhyn

Strengthening Norman tendencies in the early stages of the formation of Soviet historical science

The article is devoted to a comprehensive analysis of research on the origin of Rus in the context of the development of historical thought in the 1920s - early 1930s. This publication reveals the prerequisites for changing the conceptual foundations of post-revolutionary historical science on the formation of the ancient Rus. Attention is drawn to the first scientific works of historians of the 1920s and 1930s, which proved the Norman origin of the first Russian princes and the bringing of statehood from Scandinavia. The focus is on the historiographical works by O. Shakhmatov, P. Smirnov, V. Brim, which led to the complete restoration of Normanism in its most radical expression. It is noted that this was largely due to the fact that W. Tomsen's "ultra-Normanism" had never found a worthy opponents. It is emphasized that a convincing impression of the final victory of the Norman concept is formed in the scientific circles, since scientists of the "old school", whose studies were based on long-developed methodological principles, continued to work in academic and educational institutions from the beginning to the end of the 1920s. The author of the article concludes that, at the turn of the 1920s and 1930s Normanism was proclaimed like Marxism-Leninism as an only-true doctrine, which was actively disseminated and promoted both in scientific institutions and in secondary educational establishments through an extensive system of scientific-popular literature and school textbooks.

Key words: origin of Rus, historiographical process, Normanism, anti-Normanism, concept, Marxism-Leninism, Soviet historiography, ideology.

УДК 94(47)"1813/1814"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-16-31

П. П. Моціяка

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Генерал П. Х. Вітгенштейн у бойових діях російської армії проти наполеонівської Франції в 1813–1814 рр.

Стаття присвячена дослідженню ролі генерала П. Х. Вітгенштейна у протистоянні з наполеонівською Францією під час закордонного походу російської армії 1813–1814 рр. Розкрито обставини його призначення та наступного звільнення з посади головнокомандувача союзних прусько-російських військ. Висвітлено бойовий шлях корпусу генерала П. Х. Вітгенштейна у битвах восени 1813 – навесні 1814 рр. на території Німеччини і Франції. Зроблено висновок про те, що обставини, які склалися на завершальному етапі наполеонівських війн, не дозволили П. Х. Вітгенштейну сповна виявити його мистецтво воєначальника.

Ключові слова: Наполеон Бонапарт, наполеонівські війни, антифранцузька коаліція, союзники, Лютцен, Бауцен, Дрезден, Лейпциг.

Історія наполеонівських війн має колосальну історіографію. За найскромнішими підрахунками ми маємо сотні тисяч назв дослідницької літератури. І не виглядає дивним сказане свого часу французьким істориком Альбером Собулем таке: "Історія Наполеона, так само як і історія французької революції, ніколи не буде написана повністю. Від покоління до покоління вона ніколи не перестане збуджувати в людях роботу думки та ентузіазм" [1, с. 4]. Незважаючи на те, що історики вивчали передовсім суто військовий аспект проблеми, тим не менш, зробимо спробу ще раз проаналізувати перебіг подій закордонного походу російської армії після поразки Наполеона в Росії 1812 р. та участь у ньому (в тому числі і недовге головне командування) генерала від кавалерії Петра Християновича Вітгенштейна (1769–1843 рр.).

Не вдаючись до детального аналізу військової кар'єри графа П. Х. Вітгенштейна, зауважимо тільки те, що він брав активну участь у військових діях 1812 р. і заслужив славу "захисника града Петрова" (тобто столиці імперії), коли його корпус зупинив, а згодом і змусив відступити війська маршалів Удіно і Сен-Сіра в районі Полоцька і Вітебська на території Білорусі. На фоні літнього відступу основних

сил російської армії до Москви, успіх військ П. Х. Вітгенштейна мав тоді неабиякий резонанс і вселяв віру в сили опору до того майже непереможного Наполеона.

Крах походу Наполеона Бонапарта до Росії, що завершився ганебним відступом армії вторгнення і вигнанням її за межі Російської імперії, поставив наприкінці 1812 р. перед російською армією нове завдання. У наказі головнокомандувача генерал-фельдмаршала М. І. Кутузова від 27 грудня 1812 р. було, зокрема, сказано: "Не останавляясь среди геройских подвигов, мы идем теперь далее. Пройдем границы и потщимся довершить поражение неприятеля на собственных полях его" [2, с. 395]. Виникає логічне запитання: а чи не вже так необхідно було російській армії, враховуючи величезні втрати у війні 1812 р., продовжити наступ поза межами Російської імперії? За свідченням сучасників, М. І. Кутузов вважав, що російська армія без поповнення новобранцями і перепочинку до весни, наступати не може. Імператор Олександр I не хотів такого слухати. На його думку, не можна було гаяти ані секунди в такий вирішальний момент, коли Наполеон максимально послаблений, а в Європі розпочинається повстання проти його імперії, та й авторитет Росії як ніколи значний. Армія повинна була вторгнутися в Німеччину для того, щоб встановити контроль над якомога більшою частиною її території та залучити Пруссію та Австрію на бік Росії [3, с. 377]. Інакше кажучи, геополітичний інтерес переважив усі інші розрахунки. Разом з тим було очевидним, що Росія, продовжуючи військову компанію, не могла розраховувати на успіх тільки за рахунок військових засобів. Щоб досягти успіху їй було необхідно мати за союзників Пруссію та Австрію – а це повинен був бути неабиякий дипломатичний успіх Росії, адже до цього армії Пруссії і Австрії були союзниками Наполеона Бонапарта і брали участь у поході 1812 р. до Росії. Пруський фельдмаршал Гнейзенау вже після війни писав про це так: "Якби імператор Олександр після відступу Наполеона з Росії не переслідував завойовника, якби він задовольнився тільки укладенням миру з ним, то Пруссія б і дотепер знаходилася б під впливом Франції, а Австрія не виступила б проти останньої. Тоді б не було острова св. Олени, Наполеон був би ще живий, і одному Богові відомо, як би він відомстив іншим за ті невдачі, яких він зазнав у Росії. Теперішньою своєю незалежністю ми зобов'язані російському союзу" [4, с. 398].

Ймовірно, що остаточно переконав Олександра I продовжувати наступ його статс-секретар К. В. Нессельроде, який мав такі аргументи: "... За будь-якого повороту справ сьгоднішнє становище Росії є

таким, що вона з певністю може, дотримуючись прямого і рішучого способу дій, з честю вийти з війни, яку їй довелося вести. Якими б не були наші сумніви стосовно намірів двох німецьких дворів (має на увазі Пруссію та Австрію – П. М.), Росія нічим не ризикує, зайнявши своїми військами все Варшавське герцогство, оскільки її противники не володіють поки що силами, достатньо організованими для того, щоб негайно напасти на них, і, відповідно, ми завжди будемо мати досить часу, щоб відвести їх на позиції біля Вісли" [5, с. 253].

Як відомо, Наполеон Бонапарт перед своїм від'їздом до Парижа командування армією поклав на маршала Мюрата, який рештки армії вторгнення відвів до східної Пруссії. До Кенігзбергу підійшли також свіжі частини з корпусу Ожеро. Всього тут було до 15 тис. солдатів. Було встановлено зв'язок з корпусом Макдональда, до складу якого входили пруські частини під командуванням генерала Йорка. Крім того, було встановлено зв'язок з корпусами Реньє і Понятовського в районі Варшави і корпусом австрійського фельдмаршала Шварценберга, який теж відступив з Росії. Ці війська нараховували близько 50 тис. чол. У резерві були корпус Ожеро (20 тис. чол.), який був на р. Одер і значні гарнізони в Данцігу і Торні та інших фортецях. Загалом противник мав до 160 тис. солдатів [6, с. 130].

Головнокомандувач російської армії М. І. Кутузов наказував корпусу генерала П. Х. Вітгенштейна не допустити Макдональда до з'єднання з головними силами противника. У середині грудня корпус Вітгенштейна увійшов у зіткнення біля Тільзіта з пруським корпусом Йорка. У результаті переговорів з Йорком 18 (30) грудня в Таурогене було підписано конвенцію, за якою пруські війська повинні були залишатися нейтральними до отримання розпоряджень від короля Фрідріха-Вільгельма. Одночасно з цим Олександр I надіслав королю Пруссії пропозицію про спільні дії проти Франції. Пруський король вагався і відсторонив Йорка від командування та запевнив Наполеона про вірність союзу з ним [6, с. 130–131].

Проте Тауроґенська конвенція мала серйозні наслідки. Вона поклала початок переходу пруських військ на бік Росії, всупереч позиції короля. Війська П. Х. Вітгенштейна продовжували тиснути сили Макдональда, який відступав до Кенігзбергу, прагнучи воз'єднатися з основними силами маршала Мюрата. Проте Мюрат, дізнавшись про зраду Йорка, вирішив покинути Кенігзберг і відійти до Вісли та передав командування Ежену Богарне, який у свою чергу відвів війська ще далі, на Одер, залишивши великі гарнізони в Торну і Данцігу. Ці гарнізони стримували значну групу російських військ [6, с. 131].

25 грудня 1812 р. (6 січня 1813 р.) війська П. Х. Вітгенштейна вступили до Кеніґзберга. Населення міста із захопленням вітало російські війська. Залишивши в місті незначну частину війська, корпус продовжив переслідувати противника і підійшов до Данціґа, де був 30-тисячний гарнізон, та блокував його. Лівіше від них йшли війська адмірала Чичагова, які блокували Торн [6, с. 131].

1 (13) січня 1813 р. основні сили російської армії перейшли р. Німан і вторглися у Велике герцогство Варшавське. 18 (30) січня 1813 р. аналогічний Таурогенському договір підписав командувач австрійським допоміжним корпусом фельдмаршал К. Ф. фон Шварценберг. Австрійці без бою здали Варшаву і рушили до Австрії [7, с. 70]. Це означало, що союзники Наполеона вже не вірили в успіх і за першої ж нагоди могли від нього відпасти. Проте, як слушно зауважував свого часу М. Богданович, "австрійський уряд віддавав перевагу діям спроквола, переходячи поступово від союзу з Наполеоном до посередництва між великими державами, а від посередництва до союзу із ворогами Франції" [8, с. 8–9].

З виходом російських військ на Віслу було вирішено важливе стратегічне завдання. У їхніх руках тепер був плацдарм, який дозволяв вести війну в більш вигідних умовах. Разом з тим М. І. Кутузов не мав наміру зупинитися на Віслі і продовжував рух до Одеру. Біля Каліша було розбито саксонський корпус Реньє. Це дало можливість закріпитися на Одері. Вся територія між Віслою і Одером була звільнена від французів. Війська П. Х. Вітгенштейна, залишивши біля Данціґа корпус Штейнгеля, рушили через Познань до м. Кюстрін і далі на Берлін [6, с. 132–133].

Вийшовши на Одер, російське командування організувало так звані "люточі загони", які діяли на лівому березі Одеру в тилу ворога, дезорганізуючи противника і ведучи розвідку. П. Х. Вітгенштейна повідомили, що французи полишать Берлін і відійдуть за Ельбу, як тільки до міста підійде російська піхота. Генерал негайно рушив уперед авангард своїх чисельністю всього в 5 тис. солдатів під командуванням князя Рєпніна-Волконського. 4 березня російські війська увійшли в Берлін, де їх захоплено вітали жителі столиці. П. Х. Вітгенштейн, переповнений радістю від взяття столиці Пруссії, того ж дня доповів М. І. Кутузову: "Переможні прапори його імператорської величності вже майорять у Берліні" [3, с. 389]. Визволення Берліна і відхід французьких військ за Ельбу мали велике значення. Відвоювання столиці сприяло величезному піднесенню бойового духу німців, які хотіли визволення від наполеонівського панування. Крім того, тільки напередодні взяття Берліна Фрідріх-Вільгельм погодився на підписання союзного договору з Росією.

15 (27) у Бреслау (тепер Вроцлав) і 16 (28) лютого 1813 р. були підписані союзні угоди між Пруссією і Росією. Зокрема, було ухвалено: 1) оборонний і наступальний союзи між двома державами; 2) Росія виставляла 150 тис. солдатів, а Пруссія – 80 тис.; 3) держави погодилися не укладати окремо – ні миру, ні перемир'я – з Наполеоном; 4) вжити всі можливі засоби, щоб схилити Австрію до участі в союзі проти Наполеона і увійти в переговори з Великою Британією стосовно надання Пруссії необхідних їй зброї, припасів та субсидій [8, с. 42]. У статті 1 таємних пунктів Калішського договору зазначалося, що Пруссія отримає повну компенсацію за польські землі, які відійшли до Росії на сході, за рахунок територій у північній частині Німеччини (проте усно було домовлено, що малася на увазі Саксонія – союзник Франції) [3, с. 391]. Так почала формуватися нова, шоста антифранцузька коаліція. 22 березня до коаліції приєдналася Швеція. Велика Британія була готова надати союзникам всю необхідну допомогу.

П. Х. Вітгенштейн отримав наказ рухатися на Дрезден, де повинно було статися об'єднання його корпусу та головних сил. Очікуючи підходу пруссаків на чолі з генералом Бюловим, він тим часом спрямував частину військ на Гамбург. У Гамбурзі був французький гарнізон, проте магістрат міста був готовий впустити до міста російські війська. Гамбург був захоплений 7 березня і в різних напрямках до Любека, Бремена, Вердена, Люнебурга було послано невеликі загони російських військ. Поява цих загонів сприяла ліквідації французької адміністрації, відновленню місцевої влади та початку формуванню антифранцузького ополчення. Так, зокрема, в Гамбурзі було сформовано Ганзеатичний легіон, зарахований на російську службу, який складався з 2 батальйонів, 6 ескадронів і який мав на озброєнні 12 гармат [9, с. 89–90].

Для П. Х. Вітгенштейна та багатьох генералів тоді було спокусливо використати патріотичне піднесення в Німеччині і взяти під контроль якомога більше території в Німеччині. Проте головнокомандувач М. І. Кутузов був категорично проти розширення театру воєнних дій: "Опасно растягивать без меры пути действий наши [...] Самое лёгкое дело идти теперь на Эльбу, но как воротимся? С рылом в крови!" [9, с. 104–105]. Головнокомандувач мав рацію і це підтвердилося виступом сил Ежена Богарне проти корпусу Вітгенштейна 26 березня біля містечка Лейцау. Французські війська було зупинено і відкинуто до Магдебурга. Отримавши звістку про цей успіх, М. І. Кутузов писав П. Х. Вітгенштейну: "Победа, ныне вами одержанная, подымет дух пруссаков, и, надеюсь, сделает их теми, какими они были при Фридрихе II, и этим обязаны мы вам" [9, с. 108].

28 березня корпус Вітгенштейна переправився через Ельбу і розташувався в районі Дессау, а М. І. Кутузову було надіслано повідомлення: "В этом положении остануться я до приближения Главной армии, или впредь до вашего повеления, ведя пока малую войну партизанами" [9, с. 110]. Проте зміна ситуації змусила корпус 10 квітня рухатися на Лейпциг. 12 квітня головні сили російської армії увійшли в Дрезден. Французькі війська, очолювані Наполеоном Бонапартом, від Ерфурта прямували теж на Дрезден. Район Дрездена мав тоді панівне стратегічне значення і в планах Наполеона було оволодіти ним, змусити прусаків відступити до Берліна, а росіян – за Віслу.

М. І. Кутузов не мав переважаючих над французами сил, проте вважав, що маючи під рукою 92 тис. війська (54 тис. росіян і 38 тис. прусаків), він зможе завдати Наполеону поразки. У розпал підготовки Дрезденської операції 16 (28) квітня М. І. Кутузов помер [6, с. 134]. Новим головнокомандувачем Олександр I призначив П. Х. Вітгенштейна. На думку Д. Лівена, з багатьох причин він був найбільш підходящою кандидатурою на цю посаду. Жоден інший генерал не отримав стільки перемог у 1812 р., а слава Вітгенштейна тільки примножилася у результаті переможної компанії з визволення Пруссії в 1813 р. Вітгенштейн володів німецькою і французькою мовами і тому міг легко порозумітися із союзниками. Крім того, його турботи про оборону Берліна і внутрішніх районів Пруссії піднесли його в очах прусаків. Єдина проблема, пов'язана з призначенням Вітгенштейна, полягала в тому, що він був молодшим за званням від Милорадовича, Тормасова і Баркляя де Толлі. Але останній був поза розташуванням основних сил, ведучи облогу Торна (Торуня), а два інших генерали так були глибоко ображені цим призначенням, що Тормасов навіть покинув армію і відбув до Росії [3, с. 405].

Союзне командування ухвалило на військовій раді зосередити війська поближче до Лейпцига і тут дати битву. Перше зіткнення основних сил сталося 20 квітня (2 травня) 1813 р. біля Лютцена. Відповідно до диспозиції союзники повинні були першими атакувати противника. Проте у штабі Вітгенштейна не знали, що у Наполеона Бонапарта було 100 тис. солдатів, тобто на кілька тисяч більше (проти 92 тис.) [6, с. 134]. Деяко повільні дії союзників дозволили французам перейти в контратаку. Особисто, очоливши приголовшливу контратаку, Наполеон розколов лінії союзників і якби його недосвідчені війська не були втомлені довгим маршем перед битвою, міг знову повторитися Аустерліц [10, с. 160]. Проте П. Х. Вітгенштейну вдалося відступити у зразковому порядку. Втрати обох сторін були важкими: у французів вони склали 22 тис. (головним чином

постраждав корпус маршала Нея), а в союзників – близько 12 тис. [10, с. 160]. Чи вважати відступ поразкою союзників і особисто П. Х. Вітгенштейна? Не завжди відступ є поразкою. Щоправда, при цьому є втрата території, проте ще важливішим є збереження боєздатності армії. Крім того, не варто забувати про генія Наполеона Бонапарта. Його переможець біля Ватерлоо герцог Веллінгтон зауважував, що присутність Наполеона на полі битви "створювала перевагу 40 тис. чол." [1, с. 106].

Відійшовши від Лютцена, союзники підготували позиції біля Бауцена. Сюди підійшли також війська Баркляя де Толлі та пруссаки під командуванням Клейста. Біля Бауцена союзники мали всього 96 тис. чол. і 636 гармат. У Наполеона було 143 тис. чол. та 350 гармат. Позиція біля Бауцена була вигідною в стратегічному відношенні, оскільки забезпечувала зв'язок між Росією і Пруссією, з одного боку, і з Австрією – з іншого. Проте в тактичному відношенні вона була незручною, оскільки характер місцевості дозволяв вести переважно оборону й ускладнював наступ [6, с. 135].

8 (20) травня Наполеон Бонапарт розпочав битву своїм наступом на позиції союзників. Його удавані атаки на лівий фланг союзників переконали Олександра I в тому, що основна загроза буде саме з лівого флангу, щоб відтиснути союзників від австрійського кордону і тим самим поховати їх надії на спільні дії з австрійцями. П. Х. Вітгенштейн, навпаки, справедливо вважав, що головна небезпека загрожує з півночі, тобто з правого флангу. Він говорив: "Ручаюсь головой, что эта атака ложная. Наполеон хочет обойти нас с правого фланга и обростит к Богемии" [8, с. 260]. Проте на той час Олександр встиг розчаруватися у Вітгенштейні і діяв більше самостійно, будучи де факто головнокомандувачем [3, с. 413]. Вранці 9 (21) травня відновилися бойові дії. Помилки маршала Нея на правому фланзі дозволили союзникам мати шлях для відступу. За свідченням саксонського офіцера Одедебена, який був у штабі Наполеона, "росіяни відступали дуже впорядковано" і "провели відступ, який може вважатися тактичним шедевром [...] хоча лінії союзників були зім'яті по центру, французам так і не вдалося ні відрізати частину армії противника, ні захопити ворожу артилерію" [10, с. 160]. Для Наполеона результат битви біля Бауцена став великим розчаруванням. Замість вирішальної перемоги він всього лише відтиснув противника вздовж лінії його відступу, втративши 25 тис. чол. проти 10 850 чол. вбитими і пораненими сил коаліції [3, с. 415].

Переслідування відступаючих військ теж дало мало радості. На думку більшості дослідників, розвинути успіх Наполеону Бонапарту

завадило те, що він не зміг замінити десятки тисяч коней, втрачених під компанії в Росії, тому дуже не вистачало кавалерії саме для переслідування відступаючих. Відомий своєрідний вислів Наполеона: "Кавалерія є корисною до, під час і після битви" [5, с. 390], тобто особливо для переслідування і повного розгрому противника. Що власне і сталося після Бауцена – союзники зуміли без особливих втрат, вміло ведучи ар'єргардні бої, відійти на східний берег Ельби.

Підсумок двох битв для репутації П. Х. Вітгенштейна був несприятливим. Розуміючи, що повної довіри з боку Олександра I надалі не буде і бачачи прагнення імператора до головнокомандування, генерал П. Х. Вітгенштейн, "столь же великодушный, как и храбрый" [11, с. 187], подав прохання звільнити його від командування союзними військами і рекомендував на цю посаду Баркляя де Толлі. Мотивами генерала були міркування, що "генерал Барклай де Толли, [...] гораздо меня старее, и у которого я всегда находился в команде; и ныне почту я за удовольствие быть под его начальством" [9, с. 228]. Олександр I задовольнив рапорт і 17 (29) травня призначив головнокомандувачем М. Б. Баркляя де Толлі.

23 травня (4 червня) було за австрійського посередництва на шість тижнів було укладено перемир'я між Францією, Росією і Пруссією. Обидві сторони були вкрай зацікавлені у перемир'ї, оскільки багатомісячні битви виснажили війська, які потребували і відпочинку і поповнення резервами. Разом з тим під час перемир'я коаліція розширилася. 2 (14) червня до коаліції офіційно приєдналася Велика Британія. 15 (27) червня за умовами конвенції, підписаної у Рейхенбаху, Австрія взяла на себе зобов'язання посередника на переговорах стосовно умов майбутнього миру з Францією. Проте у випадку відмови Наполеона прийняти умови союзників австрійці повинні були приєднати свої війська до російсько-пруських. Коли стало відомо, що Франція тягне час, не пристаючи на умови союзників, перемир'я було перервано. 31 липня (12 серпня) Австрія оголосила війну Франції [7, с. 71]. Військові дії відновилися.

Союзні війська були розділені на три армії. Головна, чи Богемська, армія прикривала Відень і нараховувала 235,2 тис. чол. (з яких 75,4 тис. – російських, 49,3 тис. – прусських і 110,5 тис. – австрійських солдатів) і 672 гармати. Командував армією фельдмаршал Шварценберг (який, на думку Богдановича, "ніколи не відзначався ні силою волі, ні швидкістю думки" [12, с. 149–150]). Північна армія, що прикривала Берлін, нараховувала 158,8 тис. чол. (з яких російських – 29,6 тис., шведських – 24 тис. і прусських – 78 тис. солдатів) і 340 гармат. Командував армією колишній маршал Наполеона, а тепер шведський

спадковий принц Бернадот. Сілезька армія мала 100 тис. чол. (з яких 61,2 тис. російських і 38,2 тис. пруських солдатів) і 330 гармат. Командував цією армією пруський генерал Блюхер. Крім того, з Польщі на театр воєнних дій у Саксонію рухалася російська армія Беннігсена, яка нараховувала 60 тис. чол. Головнокомандувачем було призначено Шварценберга [6, с. 137]. Трохи менші сили міг зібрати Наполеон Бонапарт.

Корпус П. Х. Віттенштейна (32 тис. солдатів і 92 гармати) [8, с. 466] увійшов до складу Богемської армії. Очолював російську частину Богемської армії М. Б. Барклай де Толлі. 8 (20) серпня Богемська армія вирушила чотирма колонами на Дрезден. 14–15 (26–27) серпня біля Дрездена Головна армія союзників була розгромлена Наполеоном і відступила в Чехію. Корпус П. Х. Віттенштейна разом з 8-ю пруською бригадою був залишений в ар'єргарді біля Дрездена прикривати відступ головних сил і вранці 16 (28) серпня, виконавши завдання, став наздоганяти головні сили [12, с. 196].

На перехоплення відступаючої армії Наполеон Бонапарт вислав корпус генерала Вандама, проте 17–18 (29–30) серпня біля Кульма корпус Вандама був розгромлений, а сам генерал потрапив у полон. Перемога біля Кульма дещо згладила невдачу біля Дрездена. Пруський король Фрідріх-Вільгельм III в честь цієї перемоги заснував новий орден – Залізний хрест, яким було нагороджено всіх учасників бою 19 (29) серпня [6, с. 72]. Невдовзі було отримано повідомлення про перемоги здобуті Сілезькою армією Блюхера біля Кацбаху та Північною армією Бернадота біля Гросс-Беєрена [12, с. 250].

Перемога біля Кульма дала можливість припинити відступ і за декілька днів головні сили армії Шварценберга знову рушили у напрямку Дрездена. 28 серпня (9 вересня) Австрія офіційно приєдналася до коаліції з Росією і Пруссією, підписавши Тепліцькі угоди. Союзники домовилися виставити проти Франції по 150 тис. війська і не укладати з Францією сепаратних угод, відновити Австрію і Пруссію в кордонах 1805 р., скасувати Рейнський союз, позбавити Францію всіх її завоювань у Німеччині [7 с. 73].

Союзники вирішили використати нову ситуацію, пов'язану з перемогою біля Кульма і маючи значну перевагу в силах, щоб розгромити французькі війська в Саксонії. Напрямок руху всіх трьох союзних армій був на Лейпціг, де знаходився Наполеон Бонапарт. Саме біля Лейпцига 4–7 (16–19) жовтня у триденній битві фактично завершилася компанія 1813 р. Це була наймасштабніша битва наполеонівських війн, відома як "битва народів". Задум Наполеона

полягав у тому, щоб могутнім ударом спочатку розгромити Богемську армію, яка підійшла до Лейпцига першою, а потім, коли з'являться Сілезька і Північна армії, завдати поодиноці поразки і цим арміям. У союзників на початок битви біля Лейпцига у Богемської армії було 145 тис. солдатів і 578 гармат, а в Сілезької – 55 тис. і 315 гармат. Північна армія знаходилася тоді в Галле, в 30 км від Лейпцига, а Північна – у Вальдсгаймі, в 40 км [6, с. 140–141]. Французи мали на день початку битви 170 тис. солдатів і 717 гармат. Інші сили були або в резерві, або охороняли прилеглі комунікації [6, с. 140].

Напередодні битви Богемська армія була розподілена на три групи і спільний резерв. У першу групу увійшли 4 російських корпуси (в т. ч. і корпус П. Х. Вітгенштейна) та 2 пруських під спільним командуванням М. Б. Баркляя де Толлі. Завданням цієї групи було атакувати французькі позиції на фронті Зейферстайн-Греберн. Війська Баркляя де Толлі вранці 4 (16) жовтня перейшли в атаку й оволоділи запланованими пунктами, проте контратака французів призвела до втрати цих позицій і відступу. Удар чотирьох кавалерійських корпусів маршала Мюрата по Богемській армії не мав вирішального успіху. У перший день битви обидві сторони втратили десь по 30 тис. чол. [6, с. 141–142].

5 (17) жовтня Богемська армія і французькі війська проводили перегруповання і тільки під вечір сталася незначна сутичка. На інших ділянках битви Сілезька і Північні армії вели запеклі бої. Пропозиція Наполеона Бонапарта до союзників стосовно мирних переговорів залишилася без відповіді. 6 (18) жовтня напруга битви зросла, проте без помітного успіху для обох сторін. На кінець дня французи відступили ближче до передмість Лейпцига. У ніч на 7 (19) жовтня Наполеон віддав наказ на відступ. Від несподіванки союзники навіть розгубилися і не відразу атакували французів, які відступали. Вони перегрупувалися, утворивши три колони: російську (П. Х. Вітгенштейна), пруську (Клейста) й австрійську (Коллоредо). Битва досягла свого піку. В авангарді наступу весь час були війська під командуванням П. Х. Вітгенштейна і першими вступили в столицю Саксонії. Наприкінці дня союзники захопили весь Лейпциг. Втрати Наполеона за три дні боїв склали 60 тис. вбитими, 30 тис. пораненими і полоненими і 325 гармат. Союзники втратили майже 54 тис. чол. [6, с. 142–143]. Хоча Наполеон Бонапарт і покинув Лейпциг, проте він не вважав себе переможеним, оскільки вивів з поля битви 100 тис. армію, яка рухалася на Ерфурт. Там знаходилися значні запаси зброї та продовольства. Союзники переслідували французьку армію, але без особливого завзяття.

Наполеон Бонапарт, поповнивши армію припасами, проте продовжив відступ до Рейну. Неузгоджені дії союзних військ та помилки їхніх командирів не дозволили їм у битві біля Ганау розгромити Наполеона. 23 жовтня (4 листопада) французи підійшли біля Майнца до Рейну і почали переправу на його лівий берег. Наполеон відбуд до Парижа, а оборону Рейна доручив своїм маршалам: Віктор стояв на правому фланзі біля Страсбурга, біля Кобленца в центрі розташовувалися війська Мармона, а на лівому фланзі розташувалися війська Макдональда. 300-кілометровий простір по Рейну прикривала тільки 60-тисячна армія [6, с. 143]. Богемська і Сілезька армії прибули до Рейну за декілька днів і, не плануючи переправи, зупинилися. Північна армія вела воєнні дії на півночі Німеччини проти французьких і датських військ.

У ті дні Барклай де Толлі відправив імператору Олександрю I рапорт про стан російської армії наприкінці осінньої компанії 1813 р. Він зауважував, що "за всіх, проте, гучних успіхів нинішньої компанії треба визнати, що [...] вона коштувала нам половини армії!" і додавав, що в деяких підрозділах кількість вибулих була значно більшою. "Кавалерія графа Вітгенштейна не має і четвертої частини того, з чим вона виступила із Сілезії наприкінці серпня [...] Стосовно амуніції і особливо в чоботях, сорочках і одягу, солдати зазнають крайньої скрути" [3, с. 590–591]. Армія потребувала поповнення і відпочинку і за 7 тижнів, що вона перебувала на Рейні ситуацію вдалося суттєво виправити. Так, зокрема, надійшло істотне поповнення у війська очолювані П. Х. Вітгенштейном – до 16 тис. чол. На думку генерала, поповнення було в прекрасному стані [3, с. 591].

У листопаді 1813 р. канцлер Австрійської імперії К. Меттерніх запропонував Наполеону Бонапарту провести "природні кордони" по Рейну, Альпах і Пірінеях за умови відмови від інших територій. У свою чергу, Наполеон запропонував укласти перемир'я. Не дочекавшись конкретних пропозицій від Франції, союзники наприкінці грудня стали переходити Рейн. На початок компанії 1814 р. вони вже мали близько 900 тис. чол. на різних напрямках і скрізь тиснули французів [7, с. 74–75].

Протягом січня 1814 р. союзники захопили значну частину території східної Франції, позбавивши Наполеона скористатися людськими ресурсами, податковими зборами і запасами продовольства з цих районів. Це істотно послабило військову машину Наполеона в момент мобілізації всіх ресурсів країни. Діючи відповідно до узгодженого плану, Північна армія Бернадота (60 тис.) наступала через Нідерланди; Сілезька армія Блюхера (75 тис.) наступала долиною

Мозеля в напрямку Лотарингії; Північна армія Шварценберга (210 тис.) перетнула Швейцарію і рухалась до ущелини Бельфор. Спільною метою армій був Париж [10, с. 165].

На нараді в Брієнні 21 січня (2 лютого) було ухвалено продовжувати наступ, але не з'єднаними силами обох армій, а роз'єднаними, оскільки, "якби вони залишилися разом, їх було б неможливо прогнати" [3, с. 601]. Головна армія Шварценберга повинна була наступати на Париж долиною р. Сена, а армія Блюхера – долиною р. Марна. Зв'язуючою ланкою між ними повинен був бути корпус Вітгенштейна. Фактично обидві армії діяли самостійно, без необхідного зв'язку між собою [6, с. 151]. Біля м. Труа Наполеон Бонапарт вирішив розбити армію Блюхера. У результаті масованого удару французької армії були розгромлені корпуси Олсуфєва, Сакена і Йорка. Біля м. Ошана Наполеон атакував авангард Блюхера, а потім і основні сили Сілезької армії. Низкою послідовних ударів французи завдали тяжких втрат армії Блюхера і вона відступила до м. Шалон [6, с. 152].

Шварценберг спробував виправити ситуацію і готував переправу через Сену. На правий берег Сени було переведено корпуси Вітгенштейна і Вреде. Вважаючи, що цими корпусами рухається вся армія Шварценберга, Віктор і Удіно відійшли до р. Ієр і з'єдналися з корпусом Макдональда. Таким чином, вони силами в 40 тис. чол. прикривали Париж з півдня [6, с. 153]. Паралельно з військовими діями між всіма учасниками війни йшли дипломатичні переговори в м. Шатільйон стосовно умов завершення війни.

Завдавши поразки Блюхеру, Наполеон тепер переніс свою увагу на армію Шварценберга, яка рухалася долиною Сени і 2 (16) лютого знаходилися на відстані трьох-чотирьох днів до столиці Франції. Головна армія союзників у першій лінії складалася з чотирьох корпусів (один з них – російський П. Х. Вітгенштейна), кожен з яких йшов окремою дорогою. Як зазначав Д. Лівен, Вітгенштейну настільки набридла повільність Шварценберга, що його корпус просунувся вперед далі інших корпусів союзників. Його авангард (4 тис. солдатів) під командуванням П. П. Палена 3 (17) лютого опинився під ударом. П. П. Пален був гарним ар'єргардним командиром, проте зі своїми 4 тис. бійців він був приречений, оскільки П. Х. Вітгенштейн не встиг надіслати підмогу. Кавалерії, щоправда, вдалося вирватися з оточення, але з 338 бійців Естляндського піхотного полку на кінець дня живими залишилося тільки 3 офіцери і 69 солдатів. Цей полк хоробро воював під командуванням П. Х. Вітгенштейна в 1812 р., а також біля Кульма і Лейпцига в 1813 р. Всю провину за втрату авангарду взяв

на себе генерал П. Х. Вітгенштейн. Наступний наступ Наполеона відкинув всю армію союзників знову за Сену [3, с. 611].

Через декілька днів корпус П. Х. Вітгенштейна нарешті поквитався з противником за розгром авангарду П. П. Палена. 15 (27) лютого біля Бар-сюр-Об було розгромлено корпуси маршалів Удіно і Макдональда, після чого союзники знову перейшли в наступ на столицю Франції і 9 (21) березня розгромили французькі війська біля Арсі-сюр-Об [7, с. 76]. Під час бою 15 (27) лютого генерал П. Х. Вітгенштейн був тяжко поранений в ногу і за рапортом здав командування корпусом. Його шлях на Париж у цій компанії завершився.

Як відомо, 18 (30) березня гарнізон Парижа капітулював і наступного дня у столицю Франції вступили союзні війська. 11 (23) квітня було підписано конвенцію про загальне перемир'я.

Протягом 1813 р. генерал П. Х. Вітгенштейн отримав цілу низку нагород. Так, зокрема, за Лютценську битву він отримав орден Св. Андрія Первозваного, за Лейпцізьку битву – золоту шаблю "за храбрість" з діамантами і лаврами. Крім того, враховуючи особисту заслугу генерала у визволенні Пруссії та особливу турботу стосовно безпеки визволених районів, король Пруссії нагородив його орденами Чорного Орла і Червоного Орла в березні 1813 р. Імператор Австрії нагородив його в 1813 р. військовим орденом Марії Терезії двох ступенів, а герцог Баденський – орденом Вірності. Наприкінці 1813 р. П. Х. Вітгенштейну було "пожаловано в ознаменування воєнних подвигів, оказаних в прошлогодною кампанію внести в герб надпись: "Чести моей никому не отдам" [13].

Оцінюючи роль і місце генерала від кавалерії Петра Християновича Вітгенштейна в подіях 1813–1814 рр., можна зауважити, що він зумів утримати ту планку слави, яку він встановив ще в 1812 р. Важко не погодитися з відомим військовим істориком XIX ст. О. І. Михайловським-Данилевським, який після Бауцена так говорив за фігуру П. Х. Вітгенштейна: "Сойдя с високого звання, до тех пор им занимаемого, Граф Витгенштейн сохранил любовь к себе войск, и высокое место в летописях военных. Имя Защитника Петрова Града всегда останется драгоценным для России. Тогда, когда сердце каждого Русского обливалось кровью, при чтении безпрестанных донесений об отступлении армий, и одна область России за другою переходила во власть Наполеона, частые благодарственные молебствия за поражение неприятелей Графом Витгенштейном подкрепляли дух Русского народа и согревали надежду на помощь Божию" [9, с. 230].

На його долю випало недовго очолювати російсько-прусські війська навесні 1813 р., хоча і без особливого успіху. У битвах біля

Лютцена і Бауцена він не зумів завдати поразки самому Наполеону. Причин тут, на мою думку, всього дві. Перша – це, безумовно, геній Наполеона Бонапарта, який військовим талантом перевершував усіх своїх противників. Друга, це те, що дії П. Х. Вітгенштейна зковувала присутність Олександра I при прийнятті рішень, про що було вказано вище. Як тільки він, повернувшись до командування корпусом чи колоною головних сил, ставав самостійним у прийнятті рішень, він здебільшого отримував успіх. Це було видно під час бойових дій у Саксонії, біля Дрездена і Лейпціга. Обставини, які склалися на театрі воєнних дій, а також дипломатичні міркування Олександра I про дієвість союзу Росії, Пруссії та Австрії не дозволили генералу П. Х. Вітгенштейну сповна виявити своє мистецтво воєначальника.

Література

1. Исдейл Чарльз Дж. Наполеоновские войны. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. 544 с.
2. Хрестоматия по русской военной истории / ред. Л. Г. Бескровный. Москва: Воениздат, 1947. 640 с.
3. Ливен Д. Россия против Наполеона: борьба за Европу, 1807–1814. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 679 с.
4. Шумигорский Е. С. Кто освободил Пруссию в 1813 году? Русская старина. Т. CLIX, 1914, сентябрь. С. 389–401.
5. Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: Р. Валент, 2012. 412 с.
6. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. Москва: Наука, 1974. 361 с.
7. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва: Европа, 2006. 672 с.
8. Богданович М. История войны 1813 года за независимость Германии по достоверным источникам. 723 с. Т. I.: От перехода русских войск за границу до открытия действий в августе после перемирия. Санкт-Петербург: В типографии Штаба Военно-Учебных Заведений, 1863.
9. Михайловский-Данилевский А. И. Описание войны 1813 года. Санкт-Петербург, 1840. Ч. 1. 400 с.
10. Дюпюи Р. Эрнест, Дюпюи Тревора Н. Всемирная история войн. Санкт-Петербург, Москва: Полигон; АСТ, Книга третья. 1800 год – 1925 год. 1998. 1018 с.
11. Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48 портретами. Санкт-Петербург: В типографии Третьего департамента Министерства Государственных Имуществ, 1840. Часть третья. 236 с.
12. Богданович М. История войны 1813 года за независимость Германии по достоверным источникам. Санкт-Петербург: В типографии Штаба Военно-Учебных Заведений, 1863. Т. II.: От возобновления военных действий после перемирия до прибытия Союзных армий к Рейну. 850 с.

13. Витгенштейн Пётр Христианович URL: http://allpetrischule-spb.org/index.php?title=Витгенштейн,_Пётр_Христианович

References

1. Isdeil Charlez, Dj. (1997). *Napoleonovskije vojny* [The Napoleonic Wars]. Rostov-na-Donu: Fenix [in Russian].
2. Beskrovnyi, L. G. (Ed.) (1947). *Hrestomatija po russkoj vojennoj istorii* [The chrestomathy of the Russian military history] Moskov: Vojenizdat [in Russian].
3. Liven, D. (2012). Rossija protiv Napoleona: borba za Evropu, 1807–1814 [Russia against Napoleon: the fight for Europe, 1807–1814]. Moskov: Rossijskaja politicheskaja encyklopedija (ROSSPEN) [in Russian].
4. Shumigorskij, E. S. *Kto osvobodil Prussiju v 1813 godu?* [Who liberated Prussia in 1813?]. *Russkaja starina* [The Russian antiquity]. Vol. CLIX, 1914, september. 389–401 [in Russian].
5. (2012). Rossija i Evropa. Epoha Napoleonovskih vojn [Russia and Europe. The era of the Napoleonic Wars]. Moskov: "R. Valent" [in Russian].
6. Beskrovnyj, L. G. (1974). Russkoje vojennoje iskusstvo XIX v. [The Russian military art of the 19th century]. Moskov: Nauka [in Russian].
7. Ajrapetov, O. (2006). *Vneshnjaja politika Rossijskoj imperii (1801–1914)* [The foreign policy of the Russian Empire (1801–1914)]. Moskov: Evropa [in Russian].
8. Bogdanovich, M. (1863). *Istorija vojny 1813 goda za nezavisimost Germaniji po dostovjernym istochnikam* [The history of the war of 1813 for the independence of Germany according to the reliable sources]. Vol. I. *Ot perehoda russkikh vojsk za granicu do otkrytija dejstvij v avguste posle peremirija* [From the transition of Russian troops abroad to the opening of operations in August after the armistice]. SPb: V tipografiji Shtaba Vojenno-Uchebnyh Zavedenij [in Russian].
9. Mihajlovskij-Danilevskij, A. I. (1840). *Opisanije vojny 1813 goda* [The description of the war of 1813]. Vol. I. SPb [in Russian].
10. R. Ernest Dupuy and Trevor N. Dupuy. (1998). *Vsemirnaja istorija vojn* [The Harper Encyclopedia of military history. From 3500 B. C. to the Present]. Kniga tretija. 1800 god – 1925 god. SPb., Moskov: Poligon; AST [in Russian].
11. Bantysh-Kamenskij, D. N. (1840). *Biografiji rossijskikh generalisssmusov i feldmarshalov s 48 portretami* [The biographies of Russian Generalissimo and Field Marshals with 48 portraits]. Chast tretija. SPb: V tipografiji Tretijego departamenta Ministerstva Gosudarstvennyh Imushestv [in Russian].
12. Bogdanovich, M. (1863). *Istorija vojny 1813 goda za nezavisimost Germaniji po dostovjernym istochnikam* [The history of the war of 1813 for the independence of Germany according to the reliable sources]. Vol II. *Ot vozobnovlenija voennyh dejstvij posle peremirija do pribytija sojuznyh armij k Rejnu* [From the resumption of hostilities after the armistice to the arrival of the Allied armies in the Rhine]. Sankt Peterburh: V tipografiji Shtaba Vojenno-Uchebnyh Zavedenij [in Russian].
13. Vitgeshtein Petr Christianovich. [Wittgenstein Peter Khristianovich]. URL: http://allpetrischule-spb.org/index.php?title=Vitgeshtein,_Petr_Christianovich/512. 23. 07. 2019/ [in Russian].

P. P. Motsiaka

PhD, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Mykola Gogol State University of Nizhyn

General P. H. Wittgenstein in the fighting of the Russian army against Napoleonic France in 1813–1814

The article is devoted to the study of the role of General P. Kh. Wittgenstein in confrontation with Napoleonic France during the Russian army's foreign campaign of 1813–1814. The defeat of Napoleon's army in Russia necessitated the continuation of hostilities outside the Russian Empire in order to prevent the restoration of the "Great Army" and neutralize the allies of France. Emphasized on the regularity of the appointment of P. H. Wittgenstein as a commander-in-chief after the death of M. I. Kutuzov, because he was the most successful military commander in 1812. The battle way of the corps of General P. Kh. Wittgenstein in the battles of the fall of 1813 – the spring of 1814 on the territory of Germany and France is highlighted. The direct course of the key battles of 1813 (near Lutzen, Bautzen, Dresden, and Leipzig), which was decisive in the confrontation with the Sixth Coalition with Napoleonic France, is examined in detail. The author shares the opinion of some researchers that the presence of Emperor Alexander I at the headquarters of the commander-in-chief hindered his actions and did not allow him to be more independent in the making decisions, which was led to the failure of the Union Army. At the same time, the release of General P. H. Wittgenstein and the appointment of commander-in-chief of the Austrian Schwarzenberg was more a political step than the result of previous failures of the Allied army. According to the author, it was undisputed that the body of the P. H. Wittgenstein played a leading role in the allied army, and in particular the first to broke into Dresden after the "battle of the nations" near Leipzig. The little-known details of the fighting of General P. H. Wittgenstein's corps in winter-spring 1814 in France were also traced. It was concluded that the circumstances that emerged at the final stage of the Napoleonic wars did not allow P. Kh. Wittgenstein fully reveal his art of warlord.

Key words: Napoleon Bonaparte, Napoleonic wars, anti-French coalition, allies, Lutzen, Bautzen, Dresden, Leipzig.

УДК9+329. 051/058(477)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-32-40

Н. Котельницький

кандидат історичних наук, член-кореспондент

Центру українських досліджень Інституту Європи РАН

e-mail: subton7@gmail.com orcid.org/0000-0003-4480-365X

До проблеми взаємовідносин земської ліберальної фронди та консервативного нобілітету північної України (60–80-ті рр. XIX ст.)

У публікації розглянуті проблеми взаємовідносин між земською ліберальною фрондою та консервативним нобілітетом північної України (60–80-ті рр. XIX ст.). Показана сутність політичного конфлікту та проілюстровані основні сюжети вказаного протистояння між двома угрупованнями аристократичної корпорації регіону. Автор приходить до висновку, що політичний антагонізм між реакційно-консервативним та ліберально-демократичним нобілітетом на півночі Лівобережної України був неминучим та природнім ексцесом суспільного життя регіону, яке принциповим чином змінилося після проведення доленосних трансформацій епохи Великих реформ (1856–1874) у Російській імперії. Принципове опонування між двома частинами нобілітету Північного Лівобережжя швидко кристалізувало формування та створення відповідних партій у політичному ландшафті – консервативної, яка всебічно захищала курс російського самодержавства та ліберальної, яка репрезентувала філософію демократичних кіл громадськості регіону.

Ключові слова: аристократична корпорація, земські установи, консервативний нобілітет, земська ліберальна опозиційна фронда.

Серед широкого кола аспектів політичної діяльності земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. XIX ст.) – дуже актуальної, але вкрай малодослідженої проблематики української історичної науки, маловідомим сегментом продовжує залишатись питання взаємовідносин між опозиційною аристократичною фрондою та панівним консервативним нобілітетом в інституціях місцевого та корпоративного самоврядування північної України. Оскільки у вітчизняній історіографії немає жодних напрацювань на цю тематику, спробуємо лаконічно, використовуючи виявлені нами історичні джерела, показати сутність цих контактів та проілюструвати основні сюжети вказаного протистояння між двома угрупованнями аристократичної корпорації регіону.

Засновник та беззаперечний лідер земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії – І. Петрункевич, аналізуючи у своїх легендарних мемуарах місце і роль нобілітету в історії держави, однозначно стверджував, що дворянство країни не схоже на західноєвропейське. Політик наголошував на тому, що імперська аристократія ніколи не була незалежною і самостійною – вона була панівним, але все ж тільки службовим станом, повністю залежним від монархічного престолу і верховної бюрократії. Діяч вказував, що нобілітет, по суті, ніколи не був опорою самодержавства. Навпаки, історія імперії свідчила, що аристократія сама просила патронату в абсолютизму. Самодержці нагороджували дворян "государевою" службою, землею і селянами, або карали побоями і засланнями. Безграмотність аристократії не завадила їй засвоїти такі необхідні ієрархічні службові навички, отримати досвід управління та стати успішним елементом державного організму. З цього ядра, на думку І. Петрункевича, і з'явилося помісне дворянство. Його поява була історичною необхідністю, актом прогресу, який стимулював розвиток та поступ Російської імперії. Іван Ілліч однозначно заявляв, що у нових умовах модерної епохи, нобілітет, як стан і соціально-політичний фактор, зіграв свою історичну роль і втрачає специфічні особливості своєї страти, розчиняючись в інших соціальних верствах, тим самим демократизуючи аристократичну корпорацію [1, с. 181–184].

Як відомо, у період доби Великих реформ (1856–1874) дворянство Російської імперії розкололось на дві течії: олігархічну, яка бажала отримати від самодержавства компенсацію після знищення рабовласницького ладу у формі комплексу державних преференцій, і демократичну, яка прагнула злитись з усіма станами суспільства країни і ліквідувати системи бенефіцій аристократичної корпорації. Принципова відмінність у політичних імперативах двох груп нобілітету якраз і проявилася під час створення, формування та функціонування інститутів місцевого самоврядування [2, с. 437–447].

Видатний дослідник земських інституцій у Російській імперії – Б. Веселовський справедливо зазначав, що саме консервативне дворянство було керівним елементом земських інститутів, адже ні селяни, ні міщани, ні представники демократичних верств суспільства не могли отримати більшість представництва у цих установах, як у силу специфіки спеціально розробленого земського законодавства, так і за причиною відсутності досвіду у справах життєдіяльності місцевого врядування. Відтак великий латифундціальний нобілітет, тією чи іншою мірою став домінуючою силою в органах земського самоврядування, хоча деформація аристократії вже йшла повним

ходом – ніщо не могло спинити сили прогресу. Саме ця обставина й породила появу ґрунту конфронтації і протистояння між реакційним та демократичним крилом земських зібрань. Нові реалії дійсності у країні стимулювали ліберальну меншість дворянської корпорації до самоорганізації, консолідації та інтеграції з усіма демократичними елементами органів самоврядування. І хоча політика конформізму, як прояв дифузії, часто-густо перемагала, все ж кричущі прояви неофеодальних рудиментів філософії кріпацького устрою з боку консерваторів неодмінно викликали бурхливий опір та фронування малочисельної ліберальної опозиції [3, т. 3, с. 61–62, 202–204].

Зазначимо, що вказане протистояння було неминучим, оскільки пореформене законодавство Російської імперії дозволяло представникам ліберального дворянства, яке не мало великих земельних латифундій та значних активів власності, балотуватись, бути обраними та обіймати виборні посади як в земських установах, так і в органах аристократичних корпорацій [4, с. 139–140]. Проілюструємо конкретні прояви вказаних метаморфоз та специфічних взаємовідносин.

Так, наприклад, 29 листопада 1869 р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто проблему передачі капіталів відомої дворянської династії Лашкевичів, які знаходились на рахунках органів громадської опіки, і які, після ліквідації останніх, повинні були бути переданими аристократичній корпорації краю, але начебто з земського бюджету, який, згідно інформації представників нобілітету, був поповнений коштами установ громадської опіки. Виступаючи з цього приводу, І. Петрункевич зазначив, що будь-які клопотання про повернення цих капіталів земством недоречні, адже надана доповідь спеціальної комісії свідчить, що ніяких відсотків по корпоративним капіталам губернське земство не отримувало. Тому воно може ухилитися від реалізації усіляких операцій щодо цієї проблеми і передати усі клопотання з повернення капіталів і їх відсотків тій інституції, яка на даний момент здійснює управління капіталами нобілітету. Однак губернські земські збори, маючи більшість з представників консервативної аристократії, постановили: передати з рахунків Чернігівського губернського земства капітали і прибуткові відсотки від них дворянським корпоративним органам губернії, з подальшою передачею зацікавленим персонам [5, с. 159–161].

Після прояву відвертого лобізму й ухвали зборів, опозиційна фракція лібералів на чолі з І. Петрункевичем підготувала й опублікувала протест проти постанови зібрання щодо повернення губернським земством 5 тисяч 748 рублів капіталу громадської опіки, які були передані корпоративним органам нобілітету для повернення

династії Лашкевичів. У документі було зазначено, що: зазначені капітали не були передані губернському земству; вказані кошти мали конкретне призначення; губернська земська управа не мала підстав піднімати питання про рахунки громадських опік; обов'язок земських інститутів полягає лише у тому, щоб надавати звітну документацію з фінансових операцій, яка вже надана; група підписантів не вважає себе у праві надавати капітали земської інституції, які мають неземське походження. Група депутатів – авторів протесту завершила текст особистими підписами. Документ підписали 11 депутатів, серед яких були – О. Карпинський, Г. Волк-Карачевський, М. Імшенецький, І. Петруневич [6, с. 165]. На нашу думку, цей письмовий протест був першим публічним проявом фрондування земської ліберальної опозиції Північного Лівобережжя у виборних представницьких інституціях місцевого врядування. Так чи інакше, прогресисти виступали за чітке розмежування сфер інтересів, компетенцій і відповідальності земських і корпоративних установ.

Політичні питання були не останніми і під час участі членів опозиційної ліберальної фронди у діяльності інститутів самоврядування нобілітету Сіверщини. Скажімо, значну увагу вони приділяли проблемам корпоративної організації аристократії, зокрема питанням умов участі дворян у зібранні, їх внесення до родовідних книг, фінансовими аспектами функціонування і життєдіяльності корпоративних інститутів нобілітету краю [7, с. 40, 43]. Адекватну оцінку і реакцію представників земської ліберальної опозиції отримали порушення процедур виборчого процесу до Межової палати Чернігівської губернії. Було подано "Особое мнение", у якому було акцентовано увагу губернського зібрання дворянства на фальсифікації виборів палати, шляхом усунення від виборчого процесу представників Борзнянського повіту, які славилися своєю принциповою опозиційністю до функціонування та діяльності вказаної державної установи, яка була "оазисом" корупції у регіоні. У документі прямо висувалась вимога переобрання палати. Від прогресистів лист підписали – В. Савич, О. Ліндфорс, М. Константинович, І. Петруневич, Г. Волк-Карачевський, О. Карпинський [8, с. 59–60].

Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. російський деспотизм почав розправу над земською ліберальною опозиційною фрондою Лівобережної України, яка завершилась повним політичним розгромом вказаної течії визвольного руху у Російській імперії. На півночі регіону ці процеси мали жорсткий характер, адже саме земські інституції північної України вважалися найбільш опозиційними до корони Романових. Наприклад, у 1880 р. виборчим з'їздом землевласників Чернігівського

повіту було виключно зі свого корпоративного середовища нобілітету відомого члена земської ліберальної партії – В. Варзара, який був обраний волосним з'їздом гласним Чернігівського повітового земського зібрання. Його обрання та політичні права не були визнані та підтверджені верховною владою, оскільки йому інкримінувалася революційно-терористична діяльність, адже він сповідував ідеологію ліберального народництва [9, с. 98].

Відповідаючи на свавілля російської монархії, ліберальні земці пішли на показову конфронтацію та загострення протистояння з реакційною більшістю інститутів місцевого та корпоративного самоврядування.

Так, скажімо, у 1881р. представник ліберальної опозиційної фронди – М. Константинович, виступаючи у Чернігівському повітовому земському зібранні заявив про те, що Предводитель дворянства Чернігівського повіту – М. Посудевський, який очолював повітові земські збори, направив чернігівському губернатору спеціальну доповідь, яка межувала з політичним наклепом, у якій очільник повітового нобілітету виклав нібито "факти" про різноманітні зловживання та фальсифікацію виборчих процесів і процедур до земського зібрання серед дрібних землевласників повіту, що ставить під великий сумнів, на його переконання, легітимність та легальність обрання "опозиційних елементів" до повітових земських зборів. М. Константинович вказував на те, що у своїй записці керманичу краю М. Посудевський прямо звинувачував дрібних землевласників – ліберальних дворян у пошуку ними посад в установах земського самоврядування та проведенні курсу, який не кореспондується з офіційною політикою верховної влади Російської імперії. Члени опозиційної фронди на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання вимагали від М. Посудевського надання фактів та доказів, які б підтверджували його заяви. У відповідь на це лідер повітової аристократії заявив, що докази та факти він надасть лише правоохоронним органам, оскільки повітове земське зібрання не має права обговорювати його дії, адже він обіймає посаду Предводителя повітового дворянства і, відповідно, це може робити тільки корпоративний орган нобілітету, а за наслідками цього, у разі необхідності, інституції правопорядку. Консервативно – реакційна більшість повітових земських зборів, як і очікувалось, колегіально підтримала позицію голови зібрання. Результатом непримиренних дебатів та полеміки політичних опонентів стало зняття з порядку денного Чернігівського повітового земства поставленого питання, тим самим підтверджуючи слушність поданого М. Посудевським чернігівському губернатору дуже сумнівного документу [10, с. 99].

На засіданні Чернігівського губернського зібрання дворянства 24 травня 1884 р. член ліберальної партії регіону – В. Савич виступив з клопотанням про звернення корпорації нобілітету до Міністерства внутрішніх справ про зміни у законодавстві імперії щодо виборчих кампаній, процесів та процедур обов'язкових членів повітових у селянських справах "присутствій". Представник опозиціонерів вказував, що потрібно внести імперативну норму до закону про обов'язкове обрання лише тих кандидатів з контингенту, які представляють аристократичну корпорацію лише того повіту, де вони балотуються. На переконання представника фронди, це дозволить нейтралізувати обрання чужих для повіту кандидатів та електорально пов'язати інтереси обраних персон з життєвими пріоритетами населення регіону. Він зазначив, що спеціальна комісія губернського зібрання дворянства підтримала його ідею. Для підтвердження своїх слів депутат додав до журналу зібрання своє письмове обґрунтування щодо пропозиції.

Проведений аналіз документу засвідчує, що В. Савич офіційно звинувачував владу Чернігівської губернії у порушенні інтересів нобілітету північної України. Зокрема, він вказував на те, що, скажімо, Борзнянське повітове зібрання дворянства обрало на посаду обов'язкового члена по селянським справам "присутствія" зовсім чужу повіту особу, яка жодним чином не пов'язана інтересами з цією провінцією, причому з подачі та лобіюванням кандидатури безпосередньо чиновниками канцелярії чернігівського губернатора. І усе це відбувалось в умовах, коли Чернігівське губернське земське зібрання вже обрало свого представника з кола аристократії на цю посаду. В. Савич сміливо звинуватив чернігівського губернатора у прямому порушенні та нехтуванні інтересів дворянського стану Північного Лівобережжя, який є опорою існуючого самодержавного режиму у країні, форпостом абсолютизму для проведення модернізації держави та внутрішньополітичного реформаційного курсу. Представник лібералів висловив переконання, що у вказаних "присутствіях" повинні служити люди, які дуже добре знають географію, місцеве населення, господарську характеристику, економічні можливості та управлінські проблеми тієї провінції, де вони обрані служити. Особливо важливо, щоб обрані персони отримали довіру і повноваження від своїх виборців. Ця умова обов'язково принципова у Борзнянському повіті, де у силу поширення ганебної рутини та бездіяльності бюрократії й досі не спромоглися ліквідувати численні фіскальні кризи з надходженнями до бюджетів комплексу податків та зборів, а населення повіту тероризується постійними рейдами чиновників, чинів поліції, що, у кінцевому рахунку, породжує серед населення масові заворушення та протести [11, с. 21–23, 31].

Як бачимо, протистояння консервативно-реакційної більшості та ліберальної меншості виборних інституцій місцевого самоврядування перейшло у фазу вже непримиренного ексцесу, громадського антагонізму, а по суті – політичної війни на півночі Лівобережної України. Ліберальна аристократична опозиція українського Полісся вступила у це протистояння, використовуючи лише легальні та легітимні одиниці "зброї" – юридичні норми, правові документи, законодавчі підстави. Жодного іншого інструментарію у неї не було, оскільки принципи ідеологічні імперативи не дозволяли репрезентантам фронди проявляти нерозбірливість у політичних засобах боротьби. Цілком очевидним було й те, що ціною питання, як для консервативної бюрократії, так і представників верховної влади, стало усунення опозиційної ліберальної фронди від діяльності та обрання до установ і органів місцевого самоврядування Сіверщини.

Резюмуючи викладене слід констатувати, що політичний антагонізм між реакційно-консервативним та ліберально-демократичним нобілітетом на півночі Лівобережної України був неминучим та природнім ексцесом суспільного життя регіону, яке принциповим чином змінилося після проведення доленосних трансформацій епохи Великих реформ (1856–1874) у Російській імперії. Модерна доба в історії країни остаточно розмежувала дві течії аристократичної корпорації держави, що сформувало стійкий ґрунт для появи системних конфліктів та протистояння. В умовах провінційних реалій північної України, конкретні прояви вказаних метаморфоз мали місце навколо компетенції, відповідальності, підзвітності, інтересів соціальних груп; комплексу юридичних та організаційних питань функціонування інститутів корпоративного самоврядування дворянства краю; численних проблем корупції у сфері розмежування земельного фонду Північного Лівобережжя; політично вмотивованих та упереджених актів верховної влади щодо невизнання виборчих прав ліберальних земців, свідомої їх дискредитації; нехтуванні інтересами дворянського стану українського Полісся. У цілому слід визнати, що системне, принципове опонування між двома частинами нобілітету Сіверщини швидко кристалізувало формування та створення відповідних партій у політичному ландшафті – урядової, консервативної, яка всебічно захищала курс російського самодержавства, і ліберальної, яка репрезентувала філософію демократичних кіл громадськості регіону.

Література

1. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / под ред. А. А. Кизеветтера. Прага: Б. и., 1934. 472 с.

2. Шаховской Д. И. Политические течения в русском земстве. Юбилейный земский сборник (1864–1914) / под ред. Б. Веселовского и З. Френкеля. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1914. С. 437–467.

3. Веселовский Б. Б. К вопросу о классовых интересах в земстве. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1906. Вып. 1. 164 с.; Він же. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1909–1911. Т. 3. 708 с.

4. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904): состав, численность, корпоративная организация. Москва: Наука, 1979. 304 с.

5. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Типография губернской земской управы, 1870. № 1. 168 с.

6. Там само.

7. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. Чернигов: Типография Губернского правления, 1878. № 6. 248 с.

8. Приложения к журналам заседаний Черниговского губернского собрания дворянства. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1878 год. Чернигов: Типография Губернского правления, № 81878. 86 с.

9. Хижняков В. М. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва: Печатня С. Н. Яковлева, 1916. 114 с., с картой уезда.

10. Там само.

11. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1884 года. Чернигов: Губернская типография, 1885. № 7. 150 с.

References

1. Petrunkevich, I. I. (1934) *Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominaniya* [From the notes of a public figure. Memories] (Ed.) Kizevetter A. A. Prague [in Russian].

2. Shahovskoj, D. I. (1914) *Politicheskie techenija v russkom zemstve* [Political trends in the Russian zemstvo]. (Eds.) B. Veselovskogo i Z. Frenkelja. *Jubilejnyj zemskij sbornik (1864–1914)* [Jubilee Zemsky collection (1864–1914)] St. Petersburg [in Russian].

3. Veselovskij, B. B. (1906; 1911) *K voprosu o klassovyh interesah v zemstve* [On the issue of class interests in zemstvos]; *Istorija zemstva za sorok let* [History zemstvos forty years] St. Petersburg [in Russian].

4. Korelin, A. P. (1979) *Dvorjanstvo v poreformennoj Rossii (1861–1904): sostav, chislennost', korporativnaja organizacija* [Nobility in post-reform Russia (1861–1904): composition, number, corporate organization] Moscow [in Russian].

5. (1870) *Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1869 goda* [Meeting logs of the Chernihiv provincial district meeting of the regular session of 1869]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii... №1*. - Zemsky collection of Chernihiv province. - №1. Chernihiv [Rus]

6. Tam samo. - Ibid.

7. (1878) *Postanovlenija Chernigovskogo gubernskogo sobranija dvorjanstva za 1878 god* [Resolutions of the Chernigov Provincial Assembly of the Nobility for 1878] Chernihiv [Rus]

8. (1878) *Prilozhenija k zhurnalom zasedanij Chernigovskogo gubernskogo sobranija dvorjanstva* [Appendices to the journals of the meetings of the Chernihiv provincial assembly of nobility]. *Postanovlenija Chernigovskogo gubernskogo sobranija dvorjanstva za 1878 god*. Chernihiv [in Russian].

9. Hizhnjakov V. M. (1916) *Obzor razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo uezdnogo zemstva za 50 let* [Overview of the development of Chernihiv district zemstvos over 50 years] Moscow [in Russian].

10. Tam samo. Ibid.

11. (1885) *Postanovlenija Chernigovskogo gubernskogo sobranija dvorjanstva 1884 goda* [Resolutions of the Chernigov provincial assembly of the nobility of 1884] Chernihiv [in Russian]]

N. Kotelnitsky

Candidate of Historical Sciences,
corresponding member of the Center for Ukrainian Studies Institute of Europe RAS
e-mail: subton7@gmail.com

To the problem of the relationship Zemsky liberal frontier and the conservative nobility of northern Ukraine(60–80th XIX c.)

The publication deals with the problems of the relationship between the zemstvo liberal fronts and the conservative citizenship of northern Ukraine(60–80th XIX c.). The essence of the political conflict is shown and the main plots of this confrontation between the two groups of the aristocratic corporation of the region are illustrated. The author concludes the political antagonism between reactionary and conservative and liberal-democratic nobility in the north of the Left Bank of Ukraine was inevitable and a natural eccentricity of the social life of the region, which fundamentally changed after the fateful transformations of the era of the Great Reforms(1856–1874) in the Russian Empire. The modern day in the history of the country finally separated the two currents of the aristocratic corporation of the state, which formed a stable ground for the emergence of systemic conflicts and confrontation. In the conditions of the provincial realities of northern Ukraine, concrete manifestations of these metamorphoses took place around competence, responsibility, accountability, and interests of social groups; complex of legal and organizational issues of functioning of the institutions of corporate self-government of the nobility of the region; numerous problems of corruption in the area of delimitation of the land fund of the Northern Left Bank; politically motivated and prejudiced acts of supreme authority regarding the non-recognition of the electoral rights of liberal peasants, their deliberate discredit; neglect of the nobility's interest in the Ukrainian Polissya. On the whole, it must be admitted that the systematic, principled opposition between the two parts of the nobility of Sivershchyna quickly crystallized the formation and creation of the respective parties in the political landscape – a governmental, conservative, fully defending the course of Russian autocracy, and a liberal, representing the philosophy of the democratic circles of the community in the region.

Key words: aristocratic corporation, zemstvo institutions, conservative nobility, zemstvo liberal opposition front.

УДК 656.2.033

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-41-47

І. В. Гулак

аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя; innaguulak@gmail.com

Грошова реформа Сергія Юлійовича Вітте та її значення

Стаття присвячена вивченню й дослідженню розвитку податкової системи та дії її механізмів. Бюджетні відносини потребують державного регулювання, яке досягається шляхом чіткої регламентації бюджетної діяльності через впровадження виваженої податкової політики.

Саме податкова система повинна успішно вирішувати фіскально-розподільчі функції. Шляхом оптимального розподілу доходів якої забезпечується дохідна частина бюджету. Система оподаткування має бути побудована таким чином, щоб сприяти розвитку виробничої діяльності.

У статті висвітлюється професійна діяльність С. Ю. Вітте – видатного фінансиста, політика та дипломата. Піднімаються труднощі, пов'язані з проведенням грошової реформи та її значення.

Ключові слова: економіка, історія, податки, податкова система, фінанси, грошова реформа, С. Ю. Вітте.

Податки є примусовими зборами (пожертвуваннями) з доходу і майна підданих, стягувані через верховні права держави ради здійснення вищих цілей державного гуртожитку. С. Ю. Вітте

Постановка проблеми. Проведення реформ значною мірою залежить від стану фінансів держави та її бюджету, через який держава акумулює кошти для фінансування пріоритетних напрямів розвитку економіки, соціальної сфери, культури.

Бюджетні відносини потребують державного регулювання, яке досягається шляхом чіткої регламентації бюджетної діяльності через впровадження виваженої податкової політики.

Саме податкова система повинна успішно вирішувати фіскально-розподільчі функції. Шляхом оптимального розподілу доходів якої забезпечується дохідна частина бюджету. Система оподаткування має бути побудована таким чином, щоб сприяти розвитку виробничої діяльності.

Метою роботи є аналіз діяльності податкової системи та її впливу на рівень життя суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Життя та діяльність С. Ю. Вітте досліджував О. А. Петрученко (2017), Е. А. Кузнецов досліджував управлінські та економічні погляди С. Ю. Вітте та принципи формування національної економіки (2018), В. Росенко та Л. Добрик розглянули роль грошової реформи у створенні стійкої валюти (2016).

Виклад основного матеріалу. Податкова система є найвагомішим та найефективнішим інструментом регулювання фінансових відносин у державі [4, с. 3].

Саме податки є основним джерелом доходів держави й виступають важливим економічним інструментом стимулювання та регулювання виробництва, забезпечення соціальних гарантій.

Фінансова політика держави – це сукупність заходів, які проводить держава у забезпеченні надходжень та використанні фінансових ресурсів для забезпечення економічного та соціального розвитку держави.

Фінансова політика має бути жорсткою, але справедливою й активною, повинна стимулювати економічне зростання, захищати національні інтереси держави.

Основу фінансової політики становить бюджетна політика, яка насамперед пов'язана із формуванням і виконанням бюджетів усіх рівнів, завдяки податковій політиці, яка проводиться у державі, за рахунок податкових платежів – податків.

Податки – це найвпливовіший інструмент регулювання економіки будь-якої держави в галузі фінансів. А побудова чіткої податкової системи – це одна з головних умов ефективного функціонування економіки і фінансів, оскільки через податки здійснюється найтісніший зв'язок між державою та громадянами щодо формування та використання доходів.

Для належного правового забезпечення цього процесу, створення його наукових основ важливим є узагальнення історичного досвіду діяльності податкових органів на українських землях, зокрема протягом другої половини XIX – початку XX ст., коли в суспільстві проходили кардинальні зміни, тривали складні й суперечливі соціально-економічні й політико-правові процеси. Саме в цей час відбулось становлення систем спеціалізованих податкових органів Російської імперії. Та зокрема й України, адже саме в 60-х рр. XIX – на початку XX ст. була сформована "основа" органів державного оподаткування, на якому значною мірою будувалася фіскальна система Тимчасового уряду, Центральної Ради, Держави гетьмана П. П. Скоропадського, Директорії.

Значним внеском у XIX ст. з метою стабілізації податкової системи у Російській імперії стала грошова реформа Сергія Юлійовича Вітте (міністр фінансів в 1812–1903 рр., голова Ради міністрів у 1905–1906 рр., видатний державний діяч Російської імперії).

Сергій Юлійович Вітте народився в Тифлісі (Тбілісі). Його батько був директором Департаменту державного майна і сільського господарства намісника Кавказу, був одружений з сестрою відомого письменника, генерала Р. О. Фадєєва – Зінаїдою Андріївною Ган. Роки дитинства Сергій провів у сім'ї Фадєєва, члена Ради намісника Кавказу, батька її матері, одруженого з княгинею Є. П. Довгоруковою. Родина належала до безземельного служилого дворянства. Середню освіту отримав вдома, здав гімназійний випускний екзамен у Тбілісі, а потім ще раз у Кишиневі. Вищу освіту отримав у Новоросійському (Одеському) університеті, курс якого закінчив кандидатом фізико-математичних наук [7]. Був двічі одружений. Перша дружина Н. О. Спиридонова (уроджена Іваненко), донька чернігівського предводителя дворянства, померла 1890 р. Невдовзі одружився з М. І. Лісаневич. Дітей не мав [11, с. 68]. Службу розпочав у 1870 р. в Управлінні Одеської державної залізниці, пізніше викупленої Російським товариством пароплавства і торгівлі. Згодом ця залізниця увійшла до складу товариства Південно-Західних залізниць. З метою опанування залізничної справи С. Ю. Вітте швидко пройшов усі посади з експлуатації залізниць, починаючи від конторщика. У 1877–1878 рр. Сергій Юлійович був уже начальником руху Одеської залізниці і проявив чудову розпорядливість щодо перевезення військ. У 1878 р. він був викликаний до Санкт Петербурга, де його призначили начальником експлуатаційного відділу правління Південно-Західних залізниць і разом з цим запросили до участі в роботі залізничної Комісії графа Баранова [12]. У цій комісії С. Ю. Вітте зарекомендував себе працездатністю, тут він взяв на себе складання великої монографії у вигляді окремого тому: "Історія і діяльність з'їздів предстанників російських залізниць". Разом з цим Сергій Юлійович був головним учасником у виробленні Загального Статуту російських залізниць [7]. Призначений у 1880 р. начальником експлуатації Південно-Західних залізниць, Сергій Юлійович переселився до Києва і енергійно довів збільшення доходності залізниць до блискучого результату шляхом умілих тарифних комбінацій із залученням вантажів [9]. У 1886 р. С. Ю. Вітте був затвердженим управляючим Південно-Західними залізницями і протягом трьох років свого правління виявив видатні адміністративні здібності. За його ініціативи була вироблена і застосована особлива система слідування навантажених і порожніх вагонів. Вона отримала назву "системи Вітте" і за

свою доцільністю і практичністю була запозичена у нас декількома закордонними залізницями. У 1888 р. колишній голова Правління Південно-Західних залізниць відомий професор Технологічного інституту І. О. Вишнеградський отримав пост міністра фінансів і, знаючи праці, погляди та фінансово-комерційну діяльність С. Ю. Вітте залучив його до своїх найближчих співробітників [10]. Він утворив в Міністерстві шляхів сполучення Російської імперії Департамент залізничних справ і запросив С. Ю. Вітте у 1889 р. на посаду директора нового департаменту і голови тарифного комітету. Сергій Юлійович погодився, знову поступив на державну службу, був переведений з титулярних радників на дійсного статського радника й одночасно призначений членом Ради Міністра шляхів сполучення. Вільний від канцелярщини Сергій Юлійович спростив департаментське ділознавство і висунув принцип оцінки службовців за їх продуктивністю у праці. Він звернув особливу увагу на необхідність докорінної зміни діючих залізничних тарифів і передбачив їх перегляд в інтересах вітчизняної промисловості та торгівлі. Відтак став ініціатором розширення залізничної мережі шляхом залучення найбільш прибуткових залізниць до будівництва нових, менш прибуткових залізничних ліній. На початку 1902 р. С. Ю. Вітте став міністром шляхів сполучення, а вже у серпні цього ж року – зайняв посаду Міністра фінансів Російської імперії, яка стала вакантною після раптової хвороби І. О. Вишнеградського, який подав у відставку. Міністерством фінансів С. Ю. Вітте керував протягом 11 років і за цей період, користуючись довірою імператора Олександра III, а пізніше і Миколи II, створив Міністерству фінансів репутацію найголовнішого серед інших міністерств у державному житті Російської імперії [8]. Енергійний, невтомний і сміливий, знавець життя і людей, С. Ю. Вітте зв'язав своє ім'я з цілою низкою великих державних справ, які почалися завдяки йому. Серед них головне місце займають реформи грошового обігу і монетної системи, податкової системи, банківських установ, заступницький тариф, викуп у казну приватних залізниць, конверсії, створення окремого корпусу прикордонної охорони. Реформа грошового обігу готувалася ще при М. Х. Бунге, І. О. Вишнеградському, але С. Ю. Вітте виробив остаточний план реформ, деталізував його, і вдало провів їх у 1885 р., здійснивши девальвацію кредитного рубля приблизно до двох третин його номінальної вартості і встановив фактичний розмір кредитних білетів на золото.

Грошова реформа є складним еталоном антиінфляційної політики і спрямовується на усунення наслідків інфляції в грошовій сфері і створення монетарних та економічних передумов для стабілізації грошей [5, с. 249]. Грошова реформа являє собою повну або

часткову перебудову грошової системи, яку проводить держава з метою оздоровлення грошей чи поліпшення механізму регулювання грошового обороту стосовно нових соціально-економічних умов, чи одне і друге водночас [3, с. 222]. Метою проведення грошових реформ є: упорядкування, стабілізація і зміцнення грошового обігу; надання національній валюті характеру єдиного законного платіжного засобу; суттєве підвищення купівельної спроможності грошової одиниці; забезпечення конвертованості національної валюти [8, с. 135]. Кожна грошова реформа є індивідуальною за своїми характеристиками і специфічною за змістом. Реформи значно різняться за цілями, глибиною реформування грошових систем, методами стабілізації валют тощо [6, с. 242].

Ця реформа далася йому доволі складно тому, що сам Вітте у своїх мемуарах наголошував на тому, що навіть Микола Християнович Бунге наполягав на складнощах із втіленням її на практиці [2, с. 87–90]. Не сприймали дану реформу і міжнародні економісти – Ротшильд, Мелін, Т'єрі, міністри фінансів Франції - Леон Се та його син. Тому навіть саме її теоретичне розроблення було складним для Сергія Юлійовича. Адже усі вони наголошували на тому, що треба запроваджувати грошовий обіг заснований, якщо не на одному сріблі, то принаймні мірі на двох металах, але аж ніяк не на одному золоті. Вітте мав підтримку від імператора Олександра III і це для нього було найголовнішим: "Я должен сказать, что, конечно, вопроса этого он не понимал, так как вообще вопрос этот специальный, и в то время в России, за исключением нескольких человек, никто его не понимал; поддерживал же меня император Александр III потому, что он мне доверял и верил в то, что то, что я хочу сделать и к чему я относился с такою страстью, не может быть вредно России".

"...Таким образом, я рубль хотел заменить единицей "русью", даже образцы такой золотой монеты уже были отчеканены. Но когда я увидел, что против моей реформы, которую я решил во что бы то ни стало провести, я встречаю столько возражений, то я эту мысль откинул" [2, с. 90–98].

2 січня 1897 р. фінансовий комітет, на засіданні котрого був присутній сам імператор, нарешті проголосував за проведення грошової реформи, тобто було прийнято рішення запровадити у Російській імперії металічний обіг, заснований на золоті, який значно її зміцнив.

Під час реформування податкової системи С. Ю. Вітте запровадив два нові прямі податки: державний квартирний і промисловий. Сергій Юлійович підвищив побічне оподаткування: деякі митні податки й акциз з вина, спирту, цукру, гасу, сірників і тютюнових виробів.

Він відмінив податок з паспортів і податки при безплатному переході селянських земель, знизив податки страхування, привілей під час продажу землі селянам. Власне за нього було дозволено достроковий викуп селянських наділів, знищена кругова порука і встановлена невідчуженість селянських наділів в руки інших станів. С. Ю. Вітте новими статутами значно розширив комерційні операції державного банку (1894 р.), увів позикові операції кредитним товариствам і встановив зв'язок банків з казначействами, дозволив селянському банку за свій рахунок купівлю маєтків для розпродаж їх частинами селянам, полегшив боргові зобов'язання дворянського банку. При ньому розмножились і зміцніли позиково-ощадні каси, видані взірцеві статuti закладів дрібного кредиту.

Грошова реформа 1897 р. – введено золотий обіг і зміцнено конвертованість російської валюти на світовому ринку. Вітте домогся залучення великих масштабів в економіку країни іноземних капіталів, що сприяло бурхливому піднесенню в 90-х рр. XIX ст. промисловості Харкова, Катеринослава, Донбаса.

Помер С. Ю. Вітте у Петрограді, похований у Олександроневській лаврі.

Таким чином, у кінці XIX – початку XX ст. економічні нововведення С. Ю. Вітте прийняли цілком визначений і цілеспрямований характер: протягом приблизно десяти років наздогнали в промисловому відношенні більш розвинені країни Європи, зайняли міцні позиції на ринках Близького, Середнього та Далекого Сходу.

Особливість проведеного Вітте курсу полягала в тому, що він, як жоден із царських міністрів фінансів, широко використовував виняткову економічну силу влади, що існувала в Росії. Знаряддями державного втручання служили Державний банк і установи Міністерства фінансів, які контролювали діяльність акціонерних комерційних банків.

Література

1. Брюль Н. Л. Общий устав российских железных дорог. Санкт-Петербург, 1908. 127 с.

2. Витте С. Ю. Воспоминания. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960. Т. 2 (1894–1905). 639 с.

3. Гроші та кредит / М. І. Савлука. Київ: КНЕУ, 2006. 744 с.

4. Данілов О. Д., Фліссак Н. П. Податкова система. Київ, 2001. 216 с.

5. Демківський А. В. Гроші та кредит. Київ: Дакор, 2003. 528 с.

6. Івасів Б. С. Гроші та кредит. Тернопіль: Карт-бланш, 2008. 528 с.

7. Ильин С. Витте. Москва: Молодая гвардия, 2006. 546 с.

8. Коваленко Д. І. Гроші та кредит: теорія і практика. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 352 с.
9. Кривопішин О. М. Південно-Західні залізниці на теренах України в другій половині XIX століття: досвід акціонування та структурних перетворень. Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2012. 548 с.
10. Петрученко О. А. Сергій Юлійович Вітте (1849–1915) життя та діяльність. *Питання історії науки та техніки*. 2017. № 1. с. 33–39.
11. Попик В. І. Українська біографістика. Київ, 1996.
12. Салов В. В. Исторический очерк учреждения под председательством генерал-адъютанта графа Э. Т. Баранова. Комиссии для исследования железнодорожного дела в России. Санкт-Петербург: Тип. М. Д. Ломковского, 1909. 16 с.
13. Чук В. В. Грошова реформа в Росії 1895–1896 рр. *Сталий розвиток економіки*. 2012. № 1. С. 53–57.

References

1. Brjul, N. L. (1908) Obchii ustav rosiiskih zheleznyh dorog. [The general charter of the Russian railways] Sankt-Peterburg [in Russian].
2. Vitte, S. Yu. (1960) Vospominanija [Memories] Vol. 2. Moscow: Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoy literatury [in Russian].
3. Savluk, M. I. (1960) Hroshi ta kredyt. Kyiv [in Ukrainian].
4. Danilov, O. D., Flissac, N. P. (2001) Podatkova systema. Kyiv [in Ukrainian].
5. Demkivskii, A. V. (2003) Groshi ta kredyt. Kyiv [in Ukrainian].
6. Ivasiv, B. S. (2008) Hroshi ta kredyt. Ternopil [in Ukrainian].
7. Ilin, S. (2006) Vitte. Moscow [in Russian].
8. Kovalenko, D. I. (2011) Groshi ta kredyt: teoria i praktyka. Kyiv [in Ukrainian].
9. Kryvpishin, O. M. (2012) Pivdenno-Zahidni zaliznici na terenah Ukrainu. Nizhyn [in Ukrainian].
10. Petrychenko, O. A. (2017) S. Yu. Vitte zgytta ta dijalist. *Questins of the history of science and technology*. 1. 33–39 [in Ukrainian].
11. Popuk, V. I. (1996) Ukrainaska biografistika. Kyiv [in Ukrainian].
12. Salov, V. V. (1909) Istoricheskii ocherk uchrechdenia. Sankt-Peterburg [in Russian].
13. Chuk, V. V. (2012) Groshova reforma v Rosii 1895–1896. *Sustainable economic development*. 1. 53–57 [in Ukrainian].

I. V. Hulak

Nizhyn Mykola Gogol State University, graduate student of the history of Ukraine department

S. Vitte's monetary reform and its value

The current problem remains the study of the development of the tax system and the functioning of mechanisms. Budgetary relations require state regulation, which is achieved through a clear regulation of budgetary activity through the implementation of sound tax policy.

It is the tax system that must successfully address the fiscal and distribution functions. By optimizing the distribution of income, which ensures the revenue side of the budget. The taxation system must be designed in such a way as to facilitate the development of productive activities. The article covers the professional activity of S. Yu. Vitte is a prominent financier, politician and diplomat. Difficulties associated with monetary reform and its importance are rising.

Key words: economy, history, tax, tax system, finance, money innovation, S. Vitte.

УДК (47+57):327"192/198"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-48-58

О. Ю. Захарова

независимый исследователь,
доктор исторических наук, профессор

Язык церемониального жеста и костюма

Автор исследует семиотику жеста и церемониального костюма, как важной составляющей бального церемониала, имеющего в жизни общества, подобно другим церемониальным торжествам (дипломатическим приёмам, военным парадам, рыцарской конной карусели) символическое значение.

В статье рассматривается язык веера, как обязательного атрибута бального костюма, рассказывается об истории веера в Западной Европе и России, а также об одном из самых древних украшений, популярном в Европе на протяжении XVIII–XIX столетий – цветочном убранстве. Приводятся конкретные примеры связи отдельных сюжетов истории человеческого общества с историей растений.

В статье изучается роль при формировании бального костюма таких аксессуаров, как табакерка, перчатки.

Язык костюма подчёркивал социальный статус человека, говорил о его художественном вкусе, который в свою очередь свидетельствовал не только об эстетических, но и этических принципах его владельца. В отличие от других церемониалов именно на балу женщине отводилось особое, почётное место. От её поведения на бале зависела не только её репутация, но и репутация её близких. М. Ю. Лермонтов сравнивал появление женщины на балу с первым восхождением оратора по ступеням кафедры.

Невербальный язык общения (язык жеста, костюма, геральдика, эмблемы, знамена, флаги) в церемониальной культуре служит не только для самоиндификации и индификации личности, но прежде всего для индификации социума.

Ключевые слова: невербальный язык, костюм, бал, церемониал, культура, взаимодействие искусств, общество.

Визуальные коммуникативные технологии, символические системы вырабатывались человеком с древнейших времён.

Образной риторикой и выразительной символикой, применяемой к различным явлениям жизни, славился XVIII век – период формирования театрального искусства, непременным атрибутом которого был парик, в петровское время вошедший в моду. Как остроумно заметил один из исследователей моды, парик в один миг

превращал "голову любого портного или перчаточника в величественную голову Юпитера" [10, с. 146]. На протяжении XVIII века мужские парики не раз меняли форму. Длинные в начале века, они носили названия "пудель" или "львиная грива". Во второй половине века парик представлял собой тоненькую косичку, обмётанную лентой, а над висками – завитые букли. "Мужчины [делают причёску так]: волосы впереди подстригают от линии ушей до верха лба на 1 сун, с обеих сторон оставляют локоны, которые расчёсывают и завивают над ушами, а остальные волосы зачёсывают назад, перевязывают шнурком на затылке, заплетают в косу из трёх прядей, обматывают чёрной шёлковой [лентой] и свешивают сзади" [10, с. 149], – свидетельствовал Х. Кацурагава.

Причёски XVIII века весьма замысловатые. Во второй половине века они отличались большой сложностью. Например, причёска типа "фрегат", появившаяся по случаю одного из морских сражений, представляла на голове сооружение в виде корабля с оснасткой. Журнал "Магазин английских, французских и немецких новых мод..." за 1791 год сообщал читателям, что "голова причёсывается буклями, большими и маленькими, по желанию, виски же отбираются и поддерживаются наравне с ушами; шиньон гладкий, и конец его завивается буклею <...>; на волосы накладывают ленты с перьями или флером белым или цветным с перьями же и цветами, также гирлянды из цветов; ленты же и перья употребляются по приличию к цвету платья" [10, с. 139].

В эпоху рококо сложность и изощрённость становятся необходимым условием модной укладки волос. "Мне необходимо было причесаться и вообще принарядиться, чтобы ехать в Версаль. Туалет, в котором появлялись при дворе, требовал уйму времени для подготовки. Путь из Парижа в Версаль был очень осложнён заботами о том, чтобы не испортить нижние юбки и складки. Хотела я впервые попробовать причёску, очень неудобную, но тогда очень модную: несколько плоских бутылочек, округлённых и приспособленных к форме головы, в которые наливается немного воды и вставляются живые цветы на стеблях. Не всегда это удавалось, но если удавалось, то выглядело очень красиво. Весна на голове среди белоснежной пудры производила чарующее впечатление" [4, с. 323].

Мастера-парикмахеры в течение долгих часов, сооружали такие причёски. Чтобы не повредить их во время сна, модницам приходилось спать, сидя в креслах, подкладывая под шею валик и держа голову на весу. "Я от верных людей слышал что тогда [в петровское время] в Москве была одна только уборщица для волос женских, и

ежели к какому празднику когда, должны были младые женщины убираться, тогда случалось, что она за трое суток некоторых убирала, и они должны были до дня выезда сидя спать, чтобы убору не испортить" [14, с. 320], – писал князь М. М. Щербатов.

Велики были муки модниц, чтобы напудрить волосы, не испачкав костюма, приходилось залезать в специальный шкафчик с отверстием для головы. Затворив дверь, парикмахер посыпал причёску пудрой, изготовленной из муки или крахмала. "И мужчины, и женщины, после того как сделают причёску, посыпают её мукой, называемой пудра, и [волосы] становятся как седые. Люди низких сословий пользуются [для этого] порошком из картофеля [крахмалом]" [10, с. 140].

Дамы в XVIII веке широко пользовались косметикой, пудра очень всех красила, а женщины и девицы вдобавок ещё румянились, стало быть, зелёных и жёлтых лиц и не бывало. "С утра мы румянились слегка, не то что скрывали, а для того, чтобы не слишком было красно лицо; но вечером, пред балом в особенности, нужно было побольше нарумяниться. Некоторые девицы сурьмили себе брови и белились, но это не было одобряемо в порядочном обществе, а обтирать себе лицо и шею пудрой считалось необходимым" [9, с. 165–166], – вспоминала Е. П. Янькова.

На шею, лицо, грудь модницы наклеивали мушки, имитирующие родинки: "Женщины <...> накладывают на свои нарумяненные лица ещё множество пятнышек [мушек] для большой красоты. Ещё недавно обычай этот доходил до такого безобразия, что из таких мушек женщины выделывали и наклеивали себе на лицо разного рода фигуры, кареты, лошадей, деревья и тому подобные изображения" [10, с. 145], – свидетельствовал Х. В. Вебер. Мушка была не только элементом украшения, но и умела "говорить": мушка, помещённая под губой, означала кокетство, на лбу величие, в углу глаза – страсть и т. д. [10, с. 142].

В проявлении своих чувств следовало придерживаться определённых правил. Так, в начале XIX века вошли в моду обмороки. Существовали они под различными названиями: "обмороки Дидоны", "капризы Медеи", "спазмы Нины".

Для дам веер – неизбежный атрибут бального костюма. Обращение с веером – рафинированная светская игра. Появившись в России в XVII веке, складной веер воспринимался как иноземная диковинка. Русский костюм был близок к турецким или иранским образцам, а потому для Московской Руси более характерно опяхало, "имеющее круглую форму и сделанное из страусовых перьев. Перья

укреплялись на ручке, выполненной из дерева, кости, серебра и золота и богато украшенной финифтью или драгоценными камнями. Примером может служить опахало царицы Натальи Кирилловны (1651–1694), матери Петра I, состоящее из черных страусовых перьев, которые были укреплены на яшмовом с золотом черенке, украшенном изумрудами, рубинами, яхонтами и жемчугом. Его прислал в дар государю цареградский патриарх Кирилл с архимандритом Филофеем. У царицы Евдокии Лукьяновны (ум. в 1645 г.) было изумительное опахало, украшенное изумрудами и другими драгоценными камнями. Веера изготавливались и в Москве в мастерских Оружейной палаты. В "Окладно-расходной книге денежной казны Оружейной палаты" 7196 [1688] года" встречаются "солнечного" и опухального, и нарядного, и станочного дела мастера: Евтихей, Петр и Федор Кузовлевы" [5, с. 8].

С начала XVIII века веер почти всегда делался складным, и это придавало ему множество выражений. По тому, как раскрыт веер, как его держит в руках светская дама, можно определить, какие эмоции владеют ею в данный момент.

В журнале "Смесь" за 1769 год так описывается искусство владеть веером: "Женщины умеют опахалом изображать разные страсти: ревность – держа у рта свёрнутое опахало, не говорит ни слова; непристойное любопытство – сохраняя стыдливость, закрывает лицо развёрнутым опахалом и смотрит на то сквозь кости опухала, на что стыдно смотреть простым глазом; любовь – играет опахалом, как младенцы с игрушками, и делает из него все, что хочет" [12, с. 100].

Наряду со старинными мелкоузорчатыми веерами в большой моде были веера из настоящего кружева с крупным рисунком. Язык веера XVIII века: "Я замужем" – говорит, отмахиваясь, развёрнутый веер; "Вы мне безразличны" – закрываясь; "Будьте довольны моей дружбой" – открывается один листик; "Вы страдаете, я вам сочувствую" – открывается два листика; "Можете быть смелы и решительны" – веер держится стрелой; "Вы мой кумир" – полностью раскрыт" [1, с. 70].

В Западной Европе веер – предмет привилегированного круга. В последнее десятилетие XVIII века веер рассматривался революционной толпой как признак аристократизма. мода на веера вернулась в период реставрации Бурбонов. В XIX веке веер позволял судить о семейном положении женщины: "Для балов при белом платье необходим белый веер, слоновой кости или перламутровый, а для замужних дам – кружевной или из страусовых перьев" [13, с. 489].

С именем императрицы Марии Фёдоровны, супруги Александра III, связана особая страница истории веера в России. Среди вееров-сувениров императрицы интересен веер с портретами Александра III и их детей, расписанный И. Н. Крамским.

В 1891–1893 годах русская эскадра посетила Францию. В честь этого события была создана специальная коллекция вееров. Один из них посвящён данному в Парижской опере в честь русских гостей спектаклю, один из фрагментов которого изображён на веере: "Взвился новый занавес в глубине сцены, и зрителям представилась фигура мира в образе прелестной, одетой в белое, женщины с масличного ветвью в руке, стоявшей на колеснице... Под фигурой мира огромный двухглавый орёл распростирает свои крылья, держа в лапах русское и французское знамёна. По требованию публики эта картина много раз появлялась вновь из-за спускавшегося занавеса, и каждый раз к громогласным восклицаниям публики присоединялся могучий хор, исполнявший на сцене русский гимн при грохоте пушек и звоне колоколов" [5, с. 27].

Мода на веера менялась значительно реже, чем на другие аксессуары, веера из кружев и перьев были всегда популярны, в то же время в разные периоды существовали свои излюбленные фасоны.

В начале столетия журнал "Модный курьер" рекомендовал своим читателям веера "принцесса" в виде раковин [7, с. 7]. В это время были особенно популярны веера с нарисованными цветами, ландшафтами, блёстками и кружевами.

Дамы щеголяли веерами, а кавалеры – табакерками; нередко это были уникальные произведения искусства. Табакерка была предметом гордости её владельца, о чём свидетельствует сама манера обращения с нею: "Прежде чем понюхать табак, табакерку медленно вынимали из кармана, долго держали на ладони, словно невзначай забыв о ней во время разговора, затем неторопливо раскрывали, показывая на внутренней стороне крышки тонко выполненную миниатюру, и, взяв щепотку нюхательного табака оставляли её открытой в руке и, затаившись раза два, как бы нехотя убирали карман" [12, с. 105]. Получить хороший букет табака составляло целое искусство, тщательно скрываемое его создателем.

В конце XVIII века входят в моду духи, а в начале XIX века – одеколон (после похода русских войск во Францию).

Цветочное убранство – одно из самых древних украшений, популярное в Европе на протяжении XVIII и XIX веков. Некоторые сюжеты истории человеческого общества удивительным образом связаны с историей растений.

Хлодвиг I, король франкского государства, одержал в V веке победу над германцами на берегах реки Ли, где росли лилии. Увенчанные лилиями, возвращались с поля боя победители. С тех пор знамена и герб Франции украшали три лилии, означающие сострадание, правосудие и милосердие.

Изображение цветка лилии встречается на королевской печати, на дворцовых стенах и мебели. Во времена Средневековья знаком лилии клеймили преступников.

На Руси белая лилия – символ мира, непорочности, а также чистоты [2, с. 92–93].

Во времена Людовика IX Святого на знамени с лилиями были изображены также маргаритки – в честь жены короля, носившей имя Маргарита.

Прибыв на родину своего мужа, дочь Франциска I – Маргарита получила от него в подарок золотую корзину, наполненную белыми маргаритками и обвязанную розовой лентой с надписью: "Каждый цветок имеет свою прелесть, но если бы мне представили на выбор сразу тысячу цветов, то я все равно выбрал бы маргаритку" [2, с. 113]. С тех пор Маргарита – любимое имя принцесс. Его носили герцогиня Анжуйская, мать Генриха VII Маргарита Австрийская, Маргарита Наваррская и многие-многие другие.

Заключённая в тюрьму Жозефина Богарне получила из рук дочери тюремщика букетик фиалок. На другой день она была освобождена. Через несколько дней на балу Жозефина украсила себя букетиками свежих фиалок. Весь вечер не отходил от неё генерал Бонапарт. Во время венчания с Наполеоном платье Жозефины было заткано фиалками. С этого времени, возвращаясь из похода, Наполеон дарил своей жене фиалки – залог их счастья.

Цветы определяли вкусы влиятельных особ.

Екатерина II любила примулы. В Зимнем дворце имелась целая коллекция этих цветов. Для расписанного примулами саксонского фарфора была отведена специальная комната [2, с. 4].

Древние греки называли примулу цветком двенадцати богов. Двенадцать богов, собравшись на Олимпе, решили превратить парализованного юношу Паралисосу в прекрасный цветок, который стал считаться средством от многих болезней.

С цветами связан духовный мир человека. Каждый цветок имел определённое символическое значение. Древние греки посылали гонцов с пальмовой ветвью для известия о победе с оливковой – о мире, ветви лавра говорили о славе, а дуба – о силе и могуществе. Венцом из лавра и дуба награждали философов, венком из лавровых листьев – победителей.

В Средние века язык цветов был принят для общения влюблённых. Если средневековый рыцарь просил руки избранницы, он посылал ей розы с миртами.

Маргаритки, переданные в ответ, означали согласие на предложение, а венки из них – необходимость подумать над предложением [2, с. 224–225].

В 1830 году поэт Д. П. Ознобишин издал в России книгу "Селам, или Язык цветов". Вот некоторые из символов растений, принятых в XIX веке.

Алой – "Ты меня огорчила".

Астра – "Умеешь ли ты любить постоянно?".

Бузина – "Ты не узнаешь меня".

Бузина чёрная – "Я твоя".

Василёк – "Будь прост, как он".

Гвоздика (белая) – "Вверься мне".

Гвоздика (полосатая) – "Я для тебя потеряна".

Гвоздика (пёстрая) – "Как могу я забыть тебя".

Гвоздика (турецкая) – "Немного тебе подобных".

Зверобой – "Верь любви моей".

Ирис – "Зачем ты нарушила спокойствие моего сердца?".

Картофельный цвет – "Ты затмеваешь всё".

Роза красная – "Ты победил моё сердце".

Одуванчик – "Я везде дома".

Черёмуховый цвет – "Как ты меня обрадовал!".

Белые розы стали главным украшением праздника, устроенного в день отъезда прусской принцессы Шарлотты, помолвленной с великим князем Николаем Павловичем.

Тысячи белых роз обвивались гирляндами вокруг древков знамен, венки из роз венчали головы приглашённых дам, розами были усыпаны все ступени и трон будущей всероссийской императрицы, восседавшей под золотым балдахином в окружении верных рыцарей. Наследный принц Фридрих-Вильгельм, изображавший рыцаря белой розы, был одет в затканное серебром платье с цепью ордена Чёрного орла на шее и шлемом с приподнятыми орлиными крыльями. На его голове красовалась надпись: "С нами Бог".

Русский император Александр Павлович, будучи в Германии, буквально обворожил местных жителей, воспринимавших его как защитника отечества. "Мужчины бегают за ним толпами, а женщины придумывают разные способы для доказательства своего к нему уважения. Так, в память пребывания его в Берлине дамы ввели в моду носить букеты под названием александровских, которые

собраны из цветов, составляющих по начальным буквам своих названий имя Alexander" [3, с. 149]. Букет состоял из следующих цветов: Anemone (анемон), Lilie (лилия), Eicheln (желуди), Xeranthenum (амарант), Accazie (акация), Nelke (гвоздика), Dreifal-tigkeits-blume (веселые глазки), Epheu (плющ), Rose (роза).

Как вспоминал С. П. Жихарев: "Без этих букетов ни одна порядочная женщина не смеет показаться в обществе, ни в театр, ни на гулянье" [3, с. 149]. Большие букеты дамы носили на груди, а маленькие – в волосах.

В XVIII веке редко кто носил перчатки. Эпоха перчаток – XIX век, когда сформировались строгие правила пользования перчатками, зафиксированные в многочисленных "правилах хорошего тона". Надевали перчатки только дома, так же, как и шляпу, делать это публично считалось неприличным. "Придя в гости, снимите перчатку с правой руки; потом, раскланявшись с хозяевами, поставьте вашу шляпу вместе с перчатками на окне или где-нибудь в углу залы, чтобы иметь возможность, уходя, взять их незаметно и никого не стеснять" [8, с. 57].

Во время так называемых церемонных визитов лайковые перчатки всегда на руках, а трость оставлялась в передней. На балах перчатки снимались только во время ужина или игры в карты.

Перчатки являлись обязательной деталью не только взрослого, но и детского бального костюма. Так, герой повести Л. Н. Толстого "Детство", найдя лишь одну лайковую перчатку, приходит в отчаяние: он не может ангажировать даму на танец.

О частых выездах в свет великого князя Николая Павловича свидетельствует тот факт, что в сентябрьской трети 1814 года было "вымыто" для него перчаток 113 пар, а в продолжение январской трети 1815 г. – 93 пары [11, с. 82].

Женщины на балах и приёмах надевали белые шёлковые или лайковые перчатки, мужчины – если они в форме – замшевые, в штатском – лайковые. Нитяные перчатки носили лакеи и официанты. Среди прочих модных аксессуаров перчатки в наибольшей степени подчёркивали особое социальное положение личности. Это знак приверженности дворянина рыцарским законам чести. Таким образом, модные аксессуары – это важное средство невербального общения.

М. Ю. Лермонтов сравнивал появление женщины на бале с первым восхождением оратора по ступеням кафедры. "Не на месте приколотый цветок мог навсегда разрушить её будущее... И в самом деле, может ли женщина надеяться на успех, может ли она

нравиться нашим франтам, если с первого взгляда скажут: elle a l'air bourgeois (у неё вид мещанки (фр.) – это выражение, так некстати вкравшееся в наше чисто дворянское общество, имеет, однако же, ужасную власть над умами и отнимет все права у красоты и любезности. Вкус, батюшка, отменная манера" [6, с. 426].

От поведения женщины на бале зависела не только её репутация, но и её близких. Наличие вкуса, так же как и благородных манер, свидетельствовало и о добродетели. Таким образом, язык костюма подчёркивал социальный статус человека, говорил о его художественном вкусе. Невербальный язык общения в церемониальной культуре служит не только для самоидентификации и идентификации личности, но прежде всего для идентификации социума.

Литература

1. Верещагин В. А. Памяти прошлого. Санкт-Петербург, 1914. С. 70.
2. Волшебный мир цветов. Санкт-Петербург, 1997. С. 92–224.
3. Жихарев С. П. Указ. соч. С. 149.
4. Иллюстративная энциклопедия моды. С. 323.
5. Императорские веера из Эрмитажа. Музей вееров. Санкт-Петербург, 1997. С. 8–27.
6. Лермонтов М. Ю. Княгиня Лиговская. *Лермонтов М. Ю. Избранные сочинения*. Москва, 1997. С. 426.
7. Модный курьер. 1906. № 1. С. 7.
8. Правила светской жизни этикета. С. 57.
9. Рассказы бабушки. С. 165–166.
10. Рябцев Ю. С. Хрестоматия по истории русской культуры. XVIII–XIX вв. Москва, 1998. С. 139–149.
11. Сборник Императорского Русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1896. Т. 98. С. 82.
12. Тарабукин Н. М. Очерки по истории костюма. Москва, 1994. С. 100–105.
13. Хороший тон. Сборник правил и советов на все случаи жизни. Санкт-Петербург, 1885. С. 489.
14. Щербатов М. М. О повреждении нравов в России. Столетье безумно и мудро. Век XVIII. Москва, 1986. С. 320.

References

1. Vereschagin, V. A. (1914). *Pamyati proshlogo [Memory of the past]*. St. Petersburg. [In Russian].
2. *Volshebnyiy mir tsvetov [magical world of flowers]*. (1997). St. Petersburg. [In Russian].
3. Zhiharev S. P. Ukazanye sochineniya [Specified writings]. [In Russian].
4. *Ilyustrativnaya entsiklopediya modyi [illustrated encyclopedia of fashion]*. [In Russian].
5. *Imperatorskie veera iz Ermitazha [imperial fans from the hermitage]*. (1997) Muzei veerov. St. Petersburg. [In Russian].

6. Lermontov, M. Yu. (1997). *Knyaginya Ligovskaya [Princess Ligovskaya]*. Lermontov M. Yu. Izbran-nyie sochineniya. Moscow. [In Russian].
  7. Modnyiy kurer (1906). 1.
  8. Pravila svetskoy zhizni etiketa.
  9. Rasskazyi babushki.
  10. Ryabtsev, Yu. S. (1998). *Hrestomatiya po istorii russskoy kulturyi. XVIII – XIX vv [Readings on the history of Russian culture. XVIII – XIX centuries]*. Moscow. [In Russian].
  11. Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obschestva. (1896). 98. St. Petersburg. [In Russian].
  12. Tarabukin, N. M. (1994). *Ocherki po istorii kostyuma [Costume history essays]*. Moscow. [In Russian].
  13. Horoshiy ton. Sbornik pravil i sovetov na vse sluchai zhizni. (1885). St. Petersburg. [In Russian].
  14. Scherbatov, M. M. (1986). *O povrezhdenii nravov v Rossii [About the damage of morals in Russia]*. Stoletie bezumno i mudro. Vek XVIII. Moscow. [In Russian].
-

O. Yu. Zakharova

doctor of historical sciences, professor

The language of ceremonial gesture and costume

The author explores the semiotics of gesture and ceremonial costume as an important component of the ballroom ceremonial, which has in society, like other ceremonial celebrations (diplomatic methods, military parades, knightly carousel) symbolic value.

The article discusses the language of the fan, as a mandatory attribute of the ball costume, about the history of the fan in Western Europe and Russia, as well as about one of the most ancient jewelry, popular in Europe during the XVIII–XIX centuries 4- floral decoration. Specific examples of the connection of individual plots of the history of human society with the history of plants are given.

The article studies the role of accessories such as a snuffbox and gloves when shaping a ballroom suit.

The language of the costume emphasized the social status, spoke of its artistic taste, which in turn testified not only about the aesthetic, but also the ethical principles of its owner. In contrast to other Ceremonies women were given a special, honorable place at the ball. Not only her reputation, but also the reputation of her relatives ones depended on her behavior at the ball. M. Yu. Lermontov compared the appearance of a woman at the ball with the first ascent of the speaker on the steps of the department.

The non-verbal language of communication (the language of gesture, costume, heraldry, emblames, banners, flags) in ceremonial culture serves not only for self-identification and identification of personality, but above all for the indication of society.

Key words: non-verbal language, costume, ball, ceremonial, culture, art interaction, society.

О. Ю. Захарова

доктор історичних наук, професор

Мова церемоніального жесту та костюму

Автор досліджує семіотику жесту і церемоніального костюму як важливу складову бального церемоніалу, що має в житті суспільства, подібно до інших церемоніальним

урочистостей (дипломатичних прийомів, військових парадах, лицарської кінної каруселі) символічне значення.

У статті розглядається мова віяла як обов'язкового атрибуту бального костюму, розповідається історія віяла в Західній Європі і Росії, а також про одну із найдавніших прикрас, яка була популярною в Європі протягом XVIII–XIX століть – квіткове оздоблення. Наводяться конкретні приклади зв'язку окремих сюжетів історії людського суспільства з історією рослин.

У статті вивчається роль при формуванні бального костюму таких аксесуарів, як табакерка, рукавичка.

Мову костюму підкреслював соціальний статус людини, говорив про його художній смак, який у свою чергу свідчив не тільки про естетичні, а й етичні принципи його власника. На відміну від інших церемоніалів саме на балу жінці відводилося особливе, почесне місце. Від її поведінки на балу залежала не тільки її репутація, але й репутація її близьких. М. Ю. Лермонтов порівнював появу жінки на балу з першим сходженням оратора сходами кафедри.

Невербальна мова спілкування (мова жесту, костюму, геральдика, емблеми, прапори) в церемоніальній культурі служить не тільки для самоідентифікації і ідентифікації особистості, а перш за все для ідентифікації соціуму.

Ключові слова: невербальна мова, костюм, бал, церемоніал, культура, взаємодія мистецтв, суспільство.

УДК (47+57):327"192/198"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-59-84

О. Ю. Захарова

независимый исследователь, доктор исторических наук, профессор

Подарки как важная составляющая дипломатического протокола (СССР 20-е – 80-е годы XX столетия)

В статье анализируется роль дипломатических даров в системе международных отношений.

Нормы дипломатического протокола, связанные с обменом дарами, были заложены еще в Древнем мире, а развиты в Средние века. Такие предметы, как оружие, меха, ювелирные украшения, будут актуальны в качестве дипломатических подарков вплоть до последней четверти XX века.

Советские правители заявляли о горячем желании отречься от наследия прошлого, но в реальности они "увязли", что касается дипломатических даров, даже не в имперском прошлом, а во временах Московского царства, одаривая в первые послевоенные годы иностранных гостей соболиными шубами, пелеринами из чернобурых лисиц и бриллиантовыми перстнями. При этом сами в первые годы после окончания страшной войны не запрещали своим ближайшим родственникам принимать платиновые и золотые часы с бриллиантами, золотые часы и браслеты (речь идет о подарках маршала И. Б. Тито в 1946 году).

В конце 40-х – начале 50-х годов начнется новый период в истории российской протокольной практики, связанный с дипломатическими дарами. Своим потенциальным и возможным союзникам СССР с помощью в том числе подарков демонстрировал успехи в области промышленности, экономики, культуры, достигнутые в послевоенный период.

При этом идеологические друзья не стремились поражать своих партнеров подобными достижениями. Так, Мао Цзэдун в ответ на подаренный ЗИС-110 преподнес Сталину (помимо других изделий китайского прикладного искусства) свое стихотворение, напечатанное на рисовом зерне.

1956 год – пик имперской щедрости Советского Союза. Если в 1945 году маршал Тито получил в подарок автомат, в 1946 году – скульптурную группу, то в 1956 президент Тито был одарен самолетом Ил-14.

В этот же период нарастают темпы борьбы за друзья между членами НАТО и Варшавским договором. Мы были заинтересованы в усилении наших позиций не только в Европе, но и, в частности, в странах Юго-Восточной Азии, поэтому вслед за президентом Тито Ил-14 получает президент Индонезии Сукарно. Президент ОАР Насер будет одарен не только самолетом, но и орденом Героя Советского Союза.

Подобные дипломатические дары – это пренебрежение Советским Союзом существующими нормами дипломатического протокола. Средства передвижения, ювелирные украшения, меховые изделия уже не использовались в Европе на официальном уровне в качестве дипломатических подарков.

В то же время в СССР не существовало законодательных актов, ограничивающих принятие подарков официальными лицами.

От короля Афганистана К. Е. Ворошилов получает мраморные столы, от премьер-министра Великобритании Н. С. Хрущев принимает уникальный шкаф-бюро в стиле Георга I и комплект квартирной обстановки от немецких товарищей. Известна коллекция дорогих автомобилей Брежнева – "мерседес" из Германии, "ситроен" из Франции, "роллс-ройс" из Англии, "кадиллак" и "линкольн" из США и т. д.

Что касается подарочного фонда МИД, то он с начала 60-х годов обеспечивал дарами прежде всего сотрудников дипломатических миссий, отъезжающих навсегда из СССР. От имени Громыко и его супруги им передавались шкатулки, часы, парфюмерные наборы, пластинки с русской музыкой, украшения из янтаря, электрические самовары и т. д. (в каждом случае два-три предмета).

Стоимостные ограничения на подарки, получаемые официальными лицами, появились в протокольной практике во второй половине 80-х годов при М. С. Горбачеве.

В 2012 году в Брюсселе был принят документ "Коммуникации с еврокомиссией", в одной из глав которого, "Рекомендации по подаркам и гостеприимству", странам Евросоюза не рекомендуется при дипломатическом общении обмениваться подарками.

Подарок – неперемный атрибут международной вежливости. Выбор подарка и его характер – важный элемент протокольной работы.

Демократизация протокольных норм в вопросе обмена официальными подарками в ходе межгосударственного общения проявилась в последние десятилетия XX века и окончательно утвердилась в начале XXI века.

Подарок – дань уважения отъезжающему послу за его вклад в развитие международных отношений или одна из форм проявления внимания дипломата к своим коллегам.

Пренебрежение нормами протокола может нанести удар по имиджу государства, его авторитету на мировой арене. Протокол – это инструмент, с помощью которого мы выстраиваем дипломатические отношения.

Ключевые слова: международные отношения, дипломатия, протокол, дипломатические подарки.

Подарок – неотъемлемая часть протокольной практики каждого государства, символ внимания к высокому иностранному гостю, форма выражения благодарности за успешную совместную работу или поддержание хороших деловых контактов.

Одно из первых упоминаний о подарке от имени советского правительства зарубежному гостю, прибывшему с официальным

визитом в СССР, было обнаружено в Протокольном фонде Архива внешней политики России и датируется 1925 годом. 15 июля этого года в Москву, посетив перед этим Лондон и Берлин, прибыл генерал Сю – председатель китайской делегации по изучению политического и экономического положения Европы, Америки и Японии (визит продлился до 24 июля).

Пребывание в СССР китайского гостя было использовано советским правительством для демонстрации могущества советской армии. В переписке наркома иностранных дел Г. В. Чичерина с наркомом по военным и морским делам М. В. Фрунзе содержится фраза, которая могла бы стать девизом для каждого, кто участвовал в подготовке визитов в СССР в 20-х годах: "Побольше пышности и сердечности и поменьше шума и огласки" [3, л. 3].

В связи с этим нарком Чичерин просит товарища Фрунзе учесть мнение НКВД в отношении подарка генералу Сю, а именно дать распоряжение найти и преподнести генералу саблю.

В 1926 году в НКВД существовал своеобразный подарочный фонд, сформированный из запасов, переданных наркомату Гохраном. Но чтобы преподнести гостю предмет, выбранный в этом фонде, начальник протокольного подразделения НКВД Д. Т. Флоринский должен был обратиться к управляющему делами НКВД И. С. Морганову, прося его распоряжения о выдаче средств на закупку.

Чём больше государств входило в орбиту международных контактов отношений СССР, тем актуальнее становилась проблема обмена памятными дарами, как в зарубежных представительствах СССР, так и в самой Москве.

Так, в своем дневнике (за 9–15 января 1928 года) заведующий Протокольным отделом Флоринский пишет, что 14 января японский виконт Гото был принят Сталиным, встреча "благополучно" закончилась вручением виконтом подарка от японских бойскаутов советским пионерам – альбома с работами японских бойскаутов и фотографиями их жизни (альбом был передан Флоринским в ЦК ВЛКСМ Чаплину).

Ввиду просьбы виконта об ответном подарке ЦК ВЛКСМ доставил в НКВД альбом с фотографиями из жизни советских пионеров, в котором должное внимание уделялось "производственным моментам их деятельности" [4, л. 5]. Первую страницу альбома украшала смонтированная фотография пионера и пионерки с надписью "Детям Японии от московских пионеров" [4, л. 6]. Советские руководители также не остались без внимания японских гостей.

Калинин получил от Гото его портрет (в ответ он передал ему свое фото с надписью); Чичерину и Карахану Гото преподнес по

ящичку камфары, Чичерину также были подарены портрет Гото и трубочка из слоновой кости старинной работы, инкрустированная золотом (в таких трубочках знатные японцы носили лекарства) [4, л. 6].

В качестве ответных подарков от Чичерина Гото получил портрет наркома иностранных дел СССР в раме красного дерева с серебряной отделкой, Чичерин лично вручил виконту серебряную табакерку начала XIX века, от Карахана была закуплена серебряная шкатулка с видом Кремля [4, л. 6].

Уже к 1928 году становится актуальным вопрос о систематизации официальных даров со стороны СССР. Необходимость как можно быстрее разрешить эту проблему была вызвана подготовкой к первому визиту в СССР главы зарубежного государства падишаха Афганистана, 23 января 1928 года Карахан пишет Брюханову, что в качестве подарка начальникам иностранных миссий в Москве и "знатым" иностранцам НКВД предлагает золотой портсигар с гербом СССР, но ювелирная контора не располагает золотом для их изготовления. НКВД просит Брюханова дать распоряжение об отпуске конторе 5 килограммов золота для изготовления из него 15–16 портсигаров. Карахан просит отдать приказ как можно быстрее, так как подарки нужны для наиболее высокопоставленных членов свиты афганского падишаха, а контора обычно изготавливает по два три портсигара в месяц [6, л. 1].

В ответ на письмо Карахана валютным управлением НКФ СССР было сделано распоряжение Союззолоту о "выдаче 5 кг аффинированного золота" ювелирной конторе Мосторга для выполнения заказа [6, л. 4].

Что касается подарков самому падишаху, то на заседании рабочей подкомиссии по организации визита (от 31 марта 1928 года) было рекомендовано Ворошилову преподнести падишаху оружие с дарственной надписью, а правительству Афганистана четыре грузовика АМО, четыре комплекта пожарных автомобилей, два грузовика АМО и два трактора, альбом "Юбилейный сборник", братину, кустарные вещи, комплект школьных пособий, фарфоровый сервиз.

Вероятно, к списку своеобразных подарков дружественному государству можно отнести и решение переименовать Трубниковский и Спасо-Песковский переулок в улицу Независимого Афганистана (протокол № 5 от 7 апреля 1928 года).

4 апреля 1928 года секретарю ЦИК СССР А. С. Енукидзе было доложено, что Ленинградский фарфоровый завод изготовил для падишаха Амануллы-хана фарфоровый сервиз с афганским гербом на 24 персоны [5, л. 91]. Кроме сервиза комиссия ЦИК СССР по

приему падишаха постановила подарить ему также от имени правительства четыре трактора нашего производства [5, л. 133].

С началом Великой Отечественной войны советское руководство стремится к созданию положительного имиджа среди союзных держав. Не случайно поэтому, что в 1943 году личный представитель Рузвельта в Москве и члены его семьи были щедро одарены. От имени Сталина Дэвис получил пистолет-пулемет ППШ, трофейный немецкий ручной пулемет и экземпляры художественного фильма "Она защищает Родину", от имени Молотова – картину А. М. Соловьева "Атака разведчика" и золотой портсигар. Жене и дочери американского посланника супруга Молотова П. С. Жемчужина передала палехские шкатулки, наряды из лисицы и горносталя.

В отличие от Советского Союза, где для изъятия из музея произведения искусства требовалось решение одного или нескольких человек, во Франции, чтобы де Голль смог передать Сталину во время своего визита в СССР в 1944 году гравюру работы художника Демаре, на которой изображен прием Петра Великого Людовиком XV в Париже 11 мая 1717 года (гравюра находилась в Версальском дворце), потребовалось издание специального декрета французского правительства.

Гравюра была преподнесена Сталину на специальном приеме 13 декабря, где вождю также были подарены настольные часы оригинальной работы "с невидимым механизмом" и коньяк 1859 года, взятый из государственной коллекции французских вин (шесть бутылок). Молотова одарили столовой посудой специальной работы из серебра [10, л. 85].

Членам правительственной делегации Франции во главе с де Голлем Протокольный отдел подобрал в качестве даров автомат ППШ, картины (авторы произведений не указаны), ковши, кубки, палехскую шкатулку, портсигары.

В том же году Москву посетила английская правительственная делегация во главе с премьер-министром У. Черчиллем.

14 октября 1944 года Вышинскому передали просьбу атташе английского посольства о том, чтобы члены делегации – государственный секретарь по иностранным делам Иден и фельдмаршал А. Брук, если это возможно, получили в качестве подарков несколько банок икры и несколько литров водки.

Фомин предлагает, на усмотрение Вышинского, послать Идену и Бруку по 6 килограммов икры, 10 литров водки и по 20 пачек папирос, а Черчиллю – 10 килограммов икры, 15 литров водки, 40 пачек папирос [9, л. 33].

В апреле 1945 года У. Черчилль в знак благодарности за теплый прием, оказанный его супруге в СССР, передал В. М. Молотову книги о герцоге Мальборо, написанные им еще до начала войны. Самой Клементине Черчилль от имени советского правительства был подарен бриллиант весом 5,58 карата [2, л. 62].

Между тем традиция дарения продуктовых наборов иностранным гостям была продолжена и в 1945 году. Так, глава румынской делегации, прибывшей в Москву 3 сентября, председатель Совета министров Петре Гроза (прибыл с дочерью) получил 2 килограмма зернистой икры, 10 бутылок водки, 20 бутылок шампанского, 40 пачек папирос, 2 килограмма шоколадного набора, 1 килограмм какао, 1 килограмм чая, дочь – шоколадный набор (Продуктовые наборы получили и другие члены румынской делегации) [11, л. 139].

В отличие от У. Черчилля и П. Грозы маршал Тито был одарен в 1945 году не только икрой, шампанским, водкой и папиросами, но и автоматом ППШ, а также эмалевым с позолотой портсигаром [12, л. 175].

В 1946 году советское руководство преподнесло маршалу Тито весьма символический подарок – скульптурную группу Орлова "Поединок Александра Невского с тевтонским рыцарем" [14, л. 3].

Другим членам югославской правительственной делегации во главе с Тито, посетившей СССР 27 мая по 10 июня, предназначались следующие дары: министру внутренних дел – сабля с золотой чеканкой; председателю Совета министров Сербии – шкатулка палехской работы; министру внешней торговли и министру путей сообщений – уральские шкатулки. Ответные дары маршала Тито членам семей советских руководителей поражают воображение.

6 июня 1946 года Молочков доложил В. М. Молотову, что Протокольным отделом от Тито получены следующие подарки: дочери И. В. Сталина – платиновые часы с бриллиантами; П. С. Молотовой, супруге В. М. Молотова, – золотые часы с бриллиантами; С. В. Молотовой, дочери В. М. Молотова, – золотой браслет; супругам А. И. Микояна, А. А. Жданова, Л. П. Берии, Н. А. Булганина, В. Т. Деканозова – золотые часы; супругам А. Я. Вышинского и маршала Толбухина – платиновые кольца с камнями [14, л. 32].

Спустя примерно три недели после доклада Молотову о подарках маршала Тито Молочков сообщает министру иностранных дел СССР, что принцесса Ирана Ашраф Пехлеви (прибывшая в СССР 29 июня) привезла подарки на сумму 821 тысяча рублей. В том числе личные дары для И. В. Сталина, В. М. Молотова, Н. М. Шверника и др. В порядке ответа на эти подарки Иранскому Красному Льву и

Солнцу преподнесено оборудование больницы на 20 коек стоимостью 100 тысяч рублей, кроме того, членам иранской делегации были сделаны личные подарки: для принцессы – соболиная шуба (160 тысяч рублей) от Сталина; бриллиантовый перстень (75–90 тысяч рублей) от Молотова; пелерина из чернобурых лисиц (30 тысяч рублей) от супруги Молотова П. С. Жемчужиной. Для председателя Иранского Красного Льва и Солнца – серебряный ковш и чернильный прибор. Для генерала Шафаи – сабля от Генштаба ВС СССР. Для церемониймейстера двора – хрустальная ваза; двум фрейлинам и камеристке – по две черно-бурые лисицы (каждой). Остальным лицам – палехские изделия.

Во время путешествия принцессы по стране в Ленинграде, Киеве, Харькове ей также были сделаны подарки. Так, в Ленинграде Ашраф преподнесли художественную вазу с ее портретом и художественный чайный сервиз (Фарфоровый завод имени Ломоносова), другим членам делегации – сервизы, ликеры "в художественной посуде", конфеты "в художественной" упаковке; "художественные" коробки с папиросами, "сюрпризные" коробки с парфюмерией и сигареты "Москва". 23 июля перед отлетом гостей в Сталинград (откуда они вылетели в Тегеран) принцессе были переданы Молочковым от Н. М. Шверника и М. Ф. Шверник меха куницы.

Следует отметить, что, несмотря на желание советских руководителей отказаться от норм дореволюционного дипломатического протокола, в реальной жизни они следовали традициям не только Российской империи, но и традициям Московского царства.

Как и в прежние столетия, мехам "в качестве дипломатических даров" отводилось особое место. Бум меховых подарков начнется в 1937 году, когда во время проводов из Москвы министра иностранных дел Латвии Мунтерса ему были преподнесены шкурки чернобурых лисиц [7, л. 16].

В том же году супруге министра иностранных дел Турции подарена беличья шубка, а членам делегации – ящик красного вина, ящик водки, письменный набор из уральских камней, комплект льняного столового белья кустарной выработки, изделия Палеха [8, л. 3].

Затем на несколько лет меха исключены из списка дипломатических подарков.

Возвращение к ним происходит в ноябре 1946 года, когда в Казахстане гостям из МНР во главе с премьер-министром маршалом Чойбалсаном были подарены мех чернобурой лисицы, а также плюшевый халат с шелковым кушаком, кондитерские и табачные изделия, литература, посвященная 25-летию Казахской ССР, шелковый халат, керамическая ваза, чернильный прибор [13, л. 75].

В 1948 году, в предверии создания СЭВ, Москву посетили правительственные делегации Польши, Румынии, Венгрии, Болгарии, Чехословакии.

В январе супруге польского премьер-министра Циранке подарили 60 выделанных шкурок норки и "30 в сырьё" [16, л. 8].

В феврале 1948 года членам Венгерской правительственной делегации от советского правительства были преподнесены: шкурки норки для трех дамских шуб и одна пелерина из чернобурых лисиц. В свою очередь от венгерской миссии Сталину подарили два пакета с папиросами и вином (всего в Протокольный отдел венгры привезли 78 пакетов с подарками).

Кроме того, вождь был избран почётным гражданином Будапешта [16, л. 36].

В конце 1949 – начале 1950 года начинается новый этап в истории советской протокольной практики, связанный с выбором подарков членам иностранных делегаций, прибывающих с визитами в СССР. 16 декабря 1949 года Москву посетила китайская правительственная делегация во главе с председателем Центрального народного правительства Китайской Народной Республики Мао Цзэдуном.

Мао Цзэдуну и премьеру Государственного Административного совета и министру иностранных дел КНР Чжоу Эньлаю были подарены автомобили ЗИС-110, их женам – каракулевы шкурки на пальто (черные), другим членам делегации – письменные приборы [23, л. 10–11].

Всего же в 1950 году для членов китайской делегации было приобретено подарков на сумму 335 783,79 рубля (в эту сумму не входят средства на приобретение специальных автомобилей).

Среди подарков: 2 серебряных портсигара, 9 золотых портсигаров; 12 золотых браслетов для часов; 9 золотых часов "Победа", 3 золотых часов "Звезда", 6 часов металлических "Победа"; 6 серебряных браслетов для часов, 60 шкурок черного каракуля; письменный прибор из порфира; отрез на костюмы и пальто; литература; абажур [23, л. 6].

На фоне невиданной щедрости советских руководителей в отношении членов китайской делегации более чем скромно выглядят подарки, преподнесенные в мае 1950 года Генеральному секретарю ООН Трюгве Ли – 1 килограмм зернистой икры, две бутылки водки, одна бутылка советского шампанского [22, л. 51].

В 1952 году (19 сентября) посольство Китайской Народной Республики обратилось в МИД СССР с просьбой не отказать "в любезном содействии" о передаче подарков от правительственной делегации КНР.

И. В. Сталину предназначались следующие дары: ширма с инкрустациями; две китайские вазы; шелковое панно; вышитая на шелке картина "Орел"; портрет "И. В. Сталин в Кремле" (вышивка); портреты Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина (тканая работа золотыми нитками), "Рог изобилия" (резьба по слоновой кости), блюдо из зеленого нефрита на подставке, столовый и чайный сервиз из китайского фарфора (94 персоны), четыре китайские вазы, четыре ковра, вышитая скатерть, изображение В. И. Ленина на слоновой кости, изображение И. В. Сталина на слоновой кости, "Дружба между СССР и Китаем" – И. В. Сталин и Мао Цзэдун (слоновая кость), два куска китайского шелка (по 30 метров каждый), а также стихотворение Мао Цзэдуна, напечатанное на зерне риса [25, л. 110].

Фарфоровыми вазами, портретами Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина (тканая работа золотыми нитками), китайским шелком, коврами, столовыми и чайными сервизами были одарены: Молотов, Маленков, Берия, Ворошилов, Микоян, Булганин, Каганович, Хрущев, Шверник, Вышинский, Кузнецов [25, л. 111–117].

Для жителей города-героя Сталинграда предназначались: экран (резьба на камне); китайская ваза; портреты Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина (тканая работа золотыми нитками) [25, л. 117].

Список подарков от правительства КНР был передан в МИД СССР 19 сентября 1952 года, а уже через три дня (22 сентября) МИД СССР в свою очередь представил список подарков государственным деятелям и членам правительственной делегации КНР, правительственной делегации МНР и государственным деятелям КНДР: Мао Цзэдуну – автомобиль ЗИМ, министрам китайского правительства – автомобили "Победа"; в числе подарков – спортивно-охотничье ружье "МЦ-11" тульского завода с принадлежностями; радиоприемники "Рига-10"; киноаппарат "КЗОЗ-М". Для советников, экспертов, сотрудников делегации (по усмотрению Чжоу Эньлая) – отрезки на пальто и костюмы, фотоаппараты "Киев" и "Зоркий-3", радиоприемники "Балтика", часы "Победа" с браслетом.

Цеденбалу – автомобиль ЗИМ, его супруге – каракулевые шкурки, заместителю министра иностранных дел МНР – автомобиль "Победа", послу МНР в СССР – автомобиль ЗИМ, Ким Ир Сену – автомобиль ЗИС-110, Пак Хен Ену – ЗИМ [24, л. 81–82]. (Стоимость автомобилей: ЗИМ – 50 тысяч рублей; ЗИС-110 – 95 тысяч рублей; "Победа" – 17 500 рублей).

Через год, в 1953-м, находясь в СССР с официальным визитом, правительственная делегация КНДР во главе с председателем Кабинета министров КНДР Ким Ир Сенем вновь получает от советского правительства весьма щедрые дары.

Ким Ир Сен – очередной автомобиль ЗИС-110, а также охотничье ружье с принадлежностями, заместитель председателя ЦК Трудовой партии Кореи – автомобиль ЗИМ и горжетку из чернубурой лисы, заместитель председателя кабинета министров – автомобиль ЗИМ, супруги министра иностранных дел и председателя Госплана – горжетки из чернубурой лисы. Среди подарков членам делегации – шесть автомобилей "Победа", пять радиоприемников "Рига-10", шесть фотоаппаратов "Киев", шесть радиоприемников "Мир", два радиоприемника "Рига-10" и два фотоаппарата "Зоркий" [26, л. 73–74].

Подарки были переданы членам делегации в присутствии Ким Ир Сена, на даче в Заречье, при этом советская сторона пообещала автомобили в ближайшее время доставить в Пхеньян [26, л. 80].

В отличие от руководителей азиатских и восточных государств, щедро одариваемых автомобилями и предметами бытовой техники, лидеры европейских государств, не входящих в СЭВ, получали "традиционные" подарки. Так, в 1955 году членам норвежской правительственной делегации во главе с премьер-министром были преподнесены картина советского художника, ковер, жене – пелерина из соболей, министру торговли – ковер, супруге – брошь с бриллиантом и т. д.

В том же году СССР посетила правительственная делегация Индии во главе с премьер-министром Неру (прибыл 7 июня). Дж. Неру была подарена картина Лактионова "Девочка за вышиванием", а И. Ганди – "Сирень" Кончаловского [28, л. 168]. В списке подарков: ваза филигранная серебряная с уральскими самоцветами, радиола "Мир", пластинки к радиоле, цветные кинофильмы "Ромео и Джульетта", "Во льдах океана", "Крылатая защита", "Чук и Гек", "Аленький цветочек", "Крашенный лис". Для внуков Неру – два фотоаппарата "Киев", с набором линз, механические игрушки, И. Ганди помимо упомянутой картины Кончаловского были подарены ларец малахитовый "Индира Ганди на Пахре" (картина Абрамова, интарсия на дереве), пелерина из соболей, скатерть кружевная ручной работы елецких мастеров, два куманца.

Кроме того, индийские гости получили трактор ДТ-54, плуг П5–35–Ц, КП-4М, комбайн С-6, запчасти [28, л. 122].

Среди подарков членам делегации мы встречаем письменный прибор, работы кубачинской артели, фотоаппараты "Киев-3", ларец "Вид Кремля" федоскинской артели, личному слуге Неру были подарены золотые ручные часы "Победа" с золотым браслетом.

Первому заместителю Неру по МИД была преподнесена картина Грабаря "Иней, последние лучи" [28, л. 169].

Если подарки Дж. Неру и Индире Ганди переносят нас в конец 20-х – начало 30-х годов XX века, то подарки И. Б. Тито наглядно демонстрируют, насколько изменился подход к выбору дипломатических даров в период с 1945 по 1956 года, когда "борьба за друзей" в СССР приобретает невиданный до этого размах.

Если в 1945 году маршалу Тито были подарены автомат и портсигар и в 1946 году – скульптурная группа, то в 1956 году президенту Федеративной Республики Югославии Иосипу Броз Тито, находившемуся в СССР во главе правительственной делегации с 1 по 23 июня, были подарены: самолет Ил-14; портсигар золотой с бриллиантами, ларец с портретом Тито федоскинской работы. Супруге президента – Йованке Тито – ожерелье из жемчуга, пелерина из соболей, шкатулка с портретом И. Тито.

Среди подарков членам делегации: коллекции фарфора, вазы, броши, ларцы из уральских самоцветов, кофейные сервизы из серебра и эмали на две персоны, фотоаппараты "Киев-За", "Зоркий-Зс", золотые часы с золотым браслетом, золотые портсигары, комплекты грампластинок [29, л. 94–97].

Отдельной статьей выделены подарки югославскому правительству, университету и народному комитету Белграда:

- югославскому правительству – оборудование типовой МТС (зернового типа);
- Белградскому государственному университету – библиотека изданий русских классиков и советских писателей;
- народному комитету Белграда передано в дар оборудование для кинотеатра на 500 мест [27, л. 56].

Спустя примерно две недели после завершения визита И. Б. Тито Протокольный отдел "рапортует" о том, что, согласно поручению председателя Верховного Совета СССР К. Е. Ворошилова, "шаху и шахине Ирана и сопровождавшим его лицам", находившимся с визитом в СССР, были вручены следующие подарки:

шаху Ирана Мохаммеду Реза Пехлеви – картина А. М. Герасимова "Сирень", ковш серебряный с русскими самоцветами (филигрань, позолота, чернение), ружье охотничье с художественной отделкой и золочением (производство Тульского оружейного завода), два ларца с наборами вин – 20 бутылок;

шахине Сорейе – накидка и соболей, кулон платиновый с бриллиантами, серьги золотые с бриллиантами и изумрудами, малахитовая шкатулка, набор парфюмерии в кожаном футляре, шоколадный набор [30, л. 128].

Не следует полагать, что в июле 1956 года завершился процесс передачи даров шаху и шахине Ирана от Президиума Верховного Совета СССР. Так, 5 сентября 1956 года заведующим Протокольным отделом МИД СССР Ф. Ф. Молочковым были получены от финансово-хозяйственного отдела Президиума Верховного совета СССР через ответственного исполнителя отдела для передачи супруге шаха подарки от Президиума Верховного Совета СССР – шестьдесят шкурок соболя натурального стоимостью 23 8314 рублей [30, л. 137].

6 сентября Молочков получил от финансово-хозяйственного отдела Президиума Верховного Совета СССР для передачи шахине Ирана браслет из платины и белого золота с бриллиантами весом 73,25 грамма [30, л. 139].

Советский Союз был заинтересован в утеплении своих позиций в различных регионах мира, в том числе в Юго-Восточной Азии. 28 августа 1956 года в Москву прибыл президент Индонезии Сукарно, получивший в дар, так же, как и президент Югославии, самолет Ил-14 (с салоном), к которому прилагались: пейзаж "К весне" художника А. В. Борисова; шкатулка с портретом Сукарно работы федоскинских мастеров, 11 художественных узкоплёночных кинофильмов (16 миллиметров), набор долгоиграющих пластинок (25 штук), четыре вышитые сорочки из шелкового полотна.

Подарочный набор министра иностранных дел был тот же, что для президента, только вместо самолета – автомобиль ЗИМ.

Среди подарков другим членам делегации Индонезии – кофейные сервизы из серебра, фотоаппараты "Киев-За", наборы долгоиграющих грампластинок, шелковые вышитые сорочки, охотничье ружье тульской работы с кожаным футляром и патронами, золотые часы с золотым браслетом, наручные I часы "Маяк" [20, л. 72–76].

Дифференциация была очень четкой. В первую очередь, по царски одаривались представители стран, получивших независимость в послевоенные годы, за них "сражались" как члены НАТО, так и члены Варшавского договора.

В СССР не существовало законодательных актов, ограничивающих принятие подарков официальными лицами от зарубежных гостей, находившихся в Советском Союзе с визитом. Как и в прежние годы, государственные и партийные деятели продолжали получать ценные дары.

В 1957 году Советский Союз посетил король Афганистана Мухаммед Захир-шах, от имени которого Ворошилову были подарены: два мраморных стола; два художественных альбома, ковер,

статуя Будды, статуя предшественника Будды (просьба короля передать статую в Эрмитаж); ящик сухофруктов.

Для обслуживающего персонала – 13 дамских наручных часов [32, л. 132].

Щедро были одарены советские руководители и в 1959 году премьер-министром Великобритании Макмилланом. Н. С. Хрущев получил книжный шкаф-бюро в стиле Георга I из ореха, с резным золоченым украшением на фронте и золоченым гипсовым обрамлением на зеркальных дверцах (время изготовления 1715–1720 гг.) [33, л. 147]. Ворошилову подарили фарфоровый обеденный сервиз "Уландер" на 24 персоны, его жене – серебряный позолоченный туалетный набор и сумочку из кожи черной ящерицы. Микояну – четыре серебряных позолоченных подсвечника и две серебряные позолоченные чашки, его жене – чайный сервиз "Тонкин" на 12 персон; Косыгину – шесть серебряных кубков, жене – чайный сервиз "Уайтхолл" на 12 персон; Громыко – два серебряных канделябра, жене – столовый сервиз из хрусталя на 24 персоны, дочери – отрез шелка [33, л. 141].

Среди подарков другим членам правительства – чайный сервиз, серебряные канделябры, чемоданы для путешествия, подсвечники, полотняные простыни, несессер и т. д. [33, л. 134].

На фоне этих даров подарки заместителю ректора МГУ и поэту С. Я. Маршаку выглядят более чем скромно. Первому подарили долгоиграющие пластинки, второму – книги в переплете.

Среди подарков сотрудникам Протокольного отдела и Отдела печати: книги, сумка для пикников, кожаный портсигар, отрез материи на мужской костюм, походный плед, женам – сумочка из красной кожи, из телячьей кожи, дамский несессер для рукоделия, отрез шелка [33, л. 86–87].

Для младших сотрудников Протокольного отдела были выделены: два комплекта (по два предмета) шерстяных свитеров и пять книг о Великобритании.

Эскорту мотоциклистов подарили два ящика виски, коменданту дачи – книги о Великобритании, сотрудникам на даче (мужчинам) – один ящик виски, администратору на даче Хрущева в – фото Макмиллана [33, л. 87].

Работа сотрудников Протокольного отдела получила высокую оценку английской стороны.

4 марта из посольства Великобритании в Москве была направлена благодарность сотрудникам Протокольного отдела МИД СССР, в которой посол Британии Райли Патрик отметил, что

организационная программа, осуществленная Протокольным отделом в короткий срок, "наполняет нас восторгом" [33, л. 179].

Макмиллану и сопровождавшим его лицам на память от советской стороны были преподнесены следующие подарки: премьер-министру Макмиллану – охотничье ружье с инкрустациями, набор долгоиграющих граммофонных пластинок русской классической и советской музыки в кожаном футляре (35 пластинок), альбом с видами Москвы; Ллойдю вместо ружья подарили кофейный сервиз с эмалью на две персоны, также набор пластинок и альбом о Москве.

Другим членам делегации предназначались палехские шкатулки, наборы пластинок, альбомы с видами Москвы, статуэтка "Спутник", парфюмерный набор "Кремль" (духи и одеколон), служебному персоналу – парфюмерные наборы и шкатулка "Спутник" [31, л. 43].

Отступлением от советского протокола было вручение подарков послу Великобритании в Москве П. Райли и его супруге, так как англичане в свое время передали подарки послу СССР в Великобритании Я. Л. Малину.

Список подарков немецких товарищей Н. С. Хрущеву в 1959 году начинается первым томом из "Собрания речей и сочинений" Вильгельма Пика с личным посвящением, а завершается футляром (со свидетельством на немецком языке) о передаче права собственности на комплект квартирной обстановки с телевизором. От магистрата Большого Берлина были привезены в Москву для подарка Хрущеву, в связи с его пребыванием в 1959 году в ГДР, фарфоровый сервиз и действующая модель электрической железной дороги [34, л. 93].

11 июля 1961 года в Протокольный отдел МИД СССР поступили весьма оригинальные дары из посольства Республики Гана (кому лично предназначались подарки в документе не указано) – клетка с попугаем и четыре ящика с фруктами и овощами [35, л. 89].

В том же месяце от имени председателя Верховного Совета Вооруженных сил и премьер-министра Республики Судан для Л. И. Брежнева были переданы – 2 ковра, 2 вазы из слоновой кости, 2 парки из крокодиловой кожи, 2 свертка белой ткани, 1 письменный прибор из слоновой кости в футляре из дерева, группа слонов на дугообразной подставке. Для жены Брежнева – 2 дамские сумки из крокодиловой и кобровой кожи, 2 веера из слоновой кости и пера страуса, шкатулка из слоновой кости и золотое ожерелье с изображением гербов СССР и Судана, украшенное рубиновым камнем, 1 небольшая коробка в целлофане, завязанная лентой.

А. И. Микоян и Ф. Р. Козлов получили (каждый) – 1 папку из крокодила, 1 сверток белой ткани, 1 макет крокодила из слоновой кости, папиросник из слоновой кости на ножах, 1 вазу из слоновой кости, 1 мундштук из слоновой кости в футляре из крокодила.

В 1962 году, уже по сложившейся до этого традиции, Б. Тито продолжает щедро одаривать членов советского правительства и их ближайших родственников. Первыми в списке памятных подарков от имени Б. Тито обозначены Л. И. Брежнев с супругой, им предназначались: скульптура Крайнича "Читающая девушка", фильм о посещении Брежневым ФНР Югославии, хрустальный гарнитур, изготовленный в Сомборе, кружево работы мастеров города Лепоглава. А. Н. Косыгин с супругой получили практически такой же подарок, как семья Брежневых, только вместо скульптуры и фильма двуствольное ружье и серебряный курительный набор, С. Н. Хрущев (Н. С. Хрущев в списке не упомянут) получил охотничий карабин с оптическим прицелом [21, л. 144].

Хотелось бы еще раз подчеркнуть, что в СССР ценными подарками (с точки зрения советских руководителей это прежде всего средства передвижения в воздухе и на земле) одаривались лидеры тех государств, в сотрудничестве с которыми именно в этот момент были заинтересованы советские руководители.

В августе 1962 года король Афганистана Мухаммед Захир – шах, посетив Ташкент, отправился оттуда на отдых в Крым. В Симферополе короля встретили Хрущев и Брежнев. Захир – шах посетил Хрущева в месте его отдыха, познакомился с членами его семьи. В Малой Сосновке Никита Сергеевич дал в честь короля завтрак, на котором присутствовали Л. И. Брежнев, С. Н. Хрущев, А. Адзубей и др.

После завтрака Хрущев пригласил Захир – шаха на охоту в заповедник "Дубрава" (король остался доволен охотой). Проблемы советско-афганских отношений обсуждались также в "Дубраве".

Что касается подарков, то Хрущеву сообщили, что гость привез такое количество даров, что они занимают половину автобуса, – ковры, изделия из мрамора и т. д. Наши же подарки носили скорее сувенирный характер. Узнав об этом, Хрущев сказал, что будет думать над этим вопросом. Во время завтрака он пообещал регулярно посылать королю боржом.

В том же году в списке памятных подарков для заместителя первого министра и министра иностранных дел Индонезии доктора Субандрида и сопровождающих его лиц мы находим фотоаппарат "Киев-Вега", набор водочных изделий, парфюмерный набор, художественный альбом в кожаном переплете. Всем военным членам делегации были подарены пистолеты "макаров" с патронами [30, л. 80].

В июле 1963 года в Москву для подписания договора о запрещении испытаний ядерного оружия прибыли госсекретарь США Д. Раск, министр иностранных дел Великобритании Лоро Хьюм и генеральный секретарь ООН У. Тан.

Согласно указанию, А. А. Громыко Протокольный отдел подготовил для Раска следующие подарки: альбом репродукций палехской живописи, набор коньячно-водочных изделий (10 бутылок), икра зернистая (12 банок), фотоальбом о пребывании Раска в СССР, часы "Вымпел" в золотом корпусе. Супруге Раска были подарены: художественная шкатулка с перламутром с видом Кремля, парфюмерный набор особого заказа, гарнитур из янтаря. Детям Раска – Ричарду (17 лет) и Маргарет (14 лет) были переданы часы (каждому).

Для Хьюма и сопровождающих его лиц были приобретены следующие подарки: коньяк особый (3 бутылки); коньяк юбилейный (3 бутылки); коньяк "Ереван" (2 бутылки); водка "Московская" с медалью (1 бутылка); икра зернистая 1/112 (3 банки); икра зернистая 1/56 (9 банок); икра кетовая 1/140 (9 банок); крабы в/с 1/240 (9 банок); 4 шоколадных набора [38, л. 91].

В СССР не существовало практики награждения орденами и медалями СССР гостей, которые приезжали с официальными визитами, иностранных послов, консулов и работников дипломатических представительств.

Но в отдельных случаях были исключения: орденом Ленина был награжден Сукарно, орденами Суворова I степени – Сианук, орденом Боевого Красного Знамени – Хайле Селассие.

Во время визитов в СССР, по случаю дня рождения, орден Ленина получили: Паасикиви, Кекконен, Кашен, Дамянов [37, л. 3].

Таким образом, в последнем случае орден Ленина можно рассматривать как подарок страны иностранному гостю. Государственная награда – подарок на именины.

В 1964 году, находясь в Каире, Н. С. Хрущев был удостоен высшей награды ОАР – ордена "Ожерелье Нила"¹, по существующим

---

¹ В 1969 году по материалам досье Протокольного отдела была составлена справка о награждении орденами и медалями советских государственных деятелей.

А. И. Микоян – орден Сухэ-Батора (1946), медаль "XXV лет МНР" (1946).

К. Е. Ворошилов – орден Сухэ-Батора (1946), медаль "XXV лет МНР" (1946), орден Белой розы Финляндии (1955), Камбоджийский орден (1956), Большой крест ордена Венгерской Республики и орден Свободы 1 степени.

Л. И. Брежнев – орден Большой Югославской звезды (1962), орден Сухэ-Батора (1966), орден Белого льва (ЧССР, дата не указана), высший орден "Звезда Республики" (Индонезия, дата не указана) [41, л. 48].

традициям межгосударственных отношений советское правительство должно было наградить президента ОАР Г. А. Насера. Находясь с визитом в Египте, Хрущев отправил шифрованную телеграмму в Москву с просьбой о присвоении Насеру звания Героя Советского Союза. О такой же награде он просил и для вице-президента ОАР маршала Ашера. Несмотря на недовольство некоторых членов ЦК, был принят соответствующий указ, и награды отправили в Каир. Как отмечают в своем исследовании Ж. Медведев и Р. Медведев: "Это было ошибкой Хрущева, и Насер, и Амер в годы Второй мировой войны <... > не только выступали против Англии, но считали возможным сотрудничать с гитлеровскими властями.

<... > К тому же в ОАР коммунистическая партия находилась в глубоком подполье, а многие коммунисты подвергались жестоким пыткам и истязаниям" [43, с. 282].

Таким образом, в последний год правления Н. С. Хрущев наградил высшей военной наградой СССР человека, сотрудничавшего с Гитлером.

Последним подарком, полученным Н. С. Хрущевым на посту первого секретаря ЦК КПСС, был дар посольства ГДР от 7 октября 1964 года (за неделю до пленума ЦК КПСС, освободившего его от должности) – чемодан с образцами ассортимента пластиковых изделий [40, л. 150].

С начала 60-х годов подарочный фонд при МИД СССР обеспечивал дарами прежде всего сотрудников дипломатических представительств, аккредитованных в Москве. В большинстве случаев подарки вручались иностранному дипломату и его супруге в связи с их отъездом из СССР.

Подарки направлялись в Протокольный отдел, а затем от имени А. А. Громыко и его супруги передавались отбывавшему из СССР послу и его супруге.

В 1963 году отъезжающему из СССР послу Ливана были подарены палехская шкатулка и набор грампластинок, послу ПНР и его супруге – часы "Вымпел" и парфюмерный набор, послу Финляндии – набор вин, послу Бирмы – набор пластинок русской музыки и т. д. [37, л. 12–15, л. 18–19].

В последующие годы ассортимент подарочного фонда по-прежнему был представлен наборами грампластинок, парфюмерными наборами, украшениями из янтаря, федоскинскими и палехскими шкатулками, электрическими самоварами, художественными альбомами, фотоаппаратами "Зоркий-10" и "Зенит" (70-е годы), часами "Луч", изделиями из хохломы.

В 1967 году в связи с предложением подарить отъезжающему из СССР послу Болгарии и его супруге набор коньячных вин, янтарный набор, поднос жостовской работы с художественной росписью росписью "Русская тройка" Ф. Ф. Молочков в своей резолюции напоминает коллегам, что предложение о таких "больших подарках" противоречит указаниям по "вопросу о сокращении преподнесения дорогостоящих подарков, надо ограничиться сувенирами".

Таким образом, если в 60-х – 80-х годах был создан единый подход к вручению подарков дипломатическим представителям, аккредитованным в СССР, то стоимостных ограничений на подарки, получаемые официальными лицами, по-прежнему не было.

Известна знаменитая коллекция дорогостоящих автомобилей, полученных в подарок Л. И. Брежневым.

Еще при Хрущеве, когда Брежнев стал председателем Президиума Верховного Совета, в его личном гараже было несколько машин иностранных марок. После октября 1964 года, когда Брежнев возглавил партию, их число быстро увеличилось.

Л. И. Брежнев издавна любил автомобили. Поэтому при подготовке зарубежных визитов или визитов лидеров иностранных государств в СССР советская сторона давала понять своим партнерам, что "лучшим подарком Брежневу была бы хорошая машина известной фирмы" [44, с. 324].

Визит в 1973 году (13–21 мая) в ФРГ преследовал цел еще больше скрепить отношения двух стран в политической и экономической сферах, стороны остались довольны переговорами. Бундестаг ратифицировал договор об основах отношений с ГДР и высказался за вступление обоих германских государств в ООН. Канцлер Брандт, зная слабость своего гостя к автомобилям, подарил ему спортивный "мерседес" последней модели. "Он (Л. И. Брежнев. – Лет.) сел в кабину, чтобы посмотреть на ее оборудование, но неожиданно захлопнул дверь и, оставив в растерянности своих телохранителей и агентов немецкой спецслужбы, помчался на предельной скорости по шоссе по направлению к Рейну. Лишь в 150 километрах от Бонна он остановил машину, так как произошла небольшая поломка" [42, с. 165].

Подоспели машины сопровождения. Брежнев похвалил "мерседес", но сказал, что ему бы подошел автомобиль другого цвета. Просьба генерального секретаря была выполнена.

Так постепенно у лидера Советского государства образовалась неплохая коллекция: "мерседес" из Германии, "ситроен" из Франции, "роллс-ройс" из Англии.

Что касается "роллс-ройса", то он был подарен королевой Великобритании Елизаветой II и с ним связана забавная история, о которой Брежнев часто рассказывал. Во время одной из поездок из Москвы в Завидово (охотничий заповедник Политбюро) где-то на половине дороги он увидел двух женщин с авоськами (охрана находилась далеко впереди и сзади). Они проголосовали. Генсек посадил их в машину и довез до места назначения. Женщины, не узнав Брежнева, дали ему 3 рубля. Леонид Ильич улыбнулся, положил деньги в карман и поехал дальше [1, с. 126].

Поездки с Брежневым в автомобиле надолго оставались в памяти его попутчиков. Так, Генри Киссинджер вспоминал, что во время одной из первых поездок в Москву Брежнев подвел его к черному "кадиллаку" (подарок Никсона), сел за руль "<...>" и мы помчались на большой скорости по узким извилистым сельским дорогам, так что можно было только молиться, чтобы на ближайшем перекрестке появился какой-нибудь полицейский и положил конец этой рискованной игре "<...>" [42, с. 165].

Вероятно, Киссинджер рассказал президенту США о неожиданном поступке Брежнева, но Ричард Никсон не проявил должной бдительности во время визита Леонида Ильича в США в июне 1973 года.

Следует заметить, что правительству США не выделялись бюджетные средства на такие дорогие подарки, которыми являются автомобили известных фирм. Но дорогой подарок, настаивали наши соотечественники, – знак уважения. "Прижатые к стене" американцы обратились за помощью к бизнесменам. После очередного раунда переговоров лидеры вышли на улицу, где на асфальтированной площадке стоял темно-голубой "линкольн-континенталь" индивидуальной сборки. В нем была черная велюровая обивка. На приборной доске выгравирована надпись: "На добрую память. Самые лучшие пожелания".

"Брежнев – коллекционер роскошных автомобилей – не пытался скрыть своего восхищения. Он настаивал на том, чтобы немедленно опробовать подарок. Он сел за руль и с энтузиазмом подтолкнул меня (Р. Никсона. – Авт.) на пассажирское сиденье. Глава моей личной охраны побледнел, когда увидел, что я сажусь в машину, и мы помчались по одной из узких дорог, идущих по периметру вокруг Кемп-Дэвида.

Брежнев привык беспрепятственно продвигаться по центральной полосе в Москве, и я мог только воображать, что случится, если джип секретной службы или морских пехотинцев внезапно появится из-за угла на этой дороге с односторонним движением. В одном

месте был очень крутой спуск с ярким знаком и надписью: "Медленно, опасный поворот". Даже когда я ехал здесь на спортивном автомобиле, я нажимал на тормоза <...> Я подался вперед и сказал: "Медленный спуск, медленный спуск", но он не обратил на это внимание. Мы достигли низины, пронзительно завизжали покрышки, когда он резко нажал на тормоза и повернул. После нашей поездки Брежнев сказал мне: "Это очень хороший автомобиль. Он хорошо идет по дороге". "Вы великолепный водитель, – ответил я. – Я никогда не смог бы повернуть здесь на такой скорости, с которой вы ехали". "Дипломатия не всегда легкое искусство", – вспоминал о визите Брежнева президент США Р. Никсон [42, с. 166].

Лихачество генсека не всегда заканчивалось благополучно. Летом 1980 года он на большой скорости, будучи за рулем своего любимого "роллс-ройса" – "Серебряная тень", – врезался на большой скорости в самосвал. После смерти Брежнева в 1982 году находившиеся в его гараже около 30 иномарок (за исключением этого "роллс-ройса", попавшего в Рижский музей) были переданы в собственность государства.

Пример Брежнева оказался весьма заразительным, "барские выезды" стали популярны не только в Москве, но и в других регионах страны.

Нормы дипломатического протокола, связанные с обменом, дарами, были заложены еще в Древнем мире, а развиты в Средние века. Такие предметы, как оружие, меха, ювелирные украшения, будут актуальны в качестве дипломатических подарков вплоть до последней четверти XX века.

Советские правители заявляли о горячем желании отречься от наследия прошлого, но в реальности они "увязли", что касается дипломатических даров, даже не в имперском прошлом, а во времена Московского царства, одаривая в первые послевоенные годы иностранных гостей соболинами шубами, пелеринами из чернобурых лисиц и бриллиантовыми перстнями. При этом сами в первые годы после окончания страшной войны не запрещали своим ближайшим родственникам принимать платиновые и золотые часы с бриллиантами, золотые часы и браслеты (речь идет о подарках маршала И. Б. Тито в 1946 году).

В конце 40-х – начале 50-х годов начнется новый период в истории российской протокольной практики, связанный с дипломатическими дарами. Своим потенциальным и возможным союзникам СССР с помощью в том числе подарков демонстрировал успехи

в области промышленности, экономики, культуры, достигнутые в послевоенный период.

При этом идеологические друзья не стремились поражать своих партнеров подобными достижениями. Так, Мао Цзэдун в ответ на подаренный ЗИС-110 преподнес Сталину (помимо других изделий китайского прикладного искусства) свое стихотворение, напечатанное на рисовом зерне.

1956 год – пик имперской щедрости Советского Союза. Если в 1945 году маршал Тито получил в подарок автомат, в 1946 году – скульптурную группу, то в 1956 президент Тито был одарен самолетом Ил-14.

В этот же период нарастают темпы борьбы за друзей между членами НАТО и Варшавским договором. Мы были заинтересованы в усилении наших позиций не только в Европе, но и, в частности, в странах Юго-Восточной Азии, поэтому вслед за президентом Тито Ил-14 получает президент Индонезии Сукарно. Президент ОАР Насер будет одарен не только самолетом, но и орденом Героя Советского Союза.

Подобные дипломатические дары – это пренебрежение Советским Союзом существующими нормами дипломатического протокола. Средства передвижения, ювелирные украшения, меховые изделия уже не использовались в Европе на официальном уровне в качестве дипломатических подарков.

В то же время в СССР не существовало законодательных актов, ограничивающих принятие подарков официальными лицами.

От короля Афганистана К. Е. Ворошилов получает мраморные столы, от премьер-министра Великобритании Н. С. Хрущев принимает уникальный шкаф-бюро в стиле Георга I и комплект квартирной обстановки от немецких товарищей. Известна коллекция дорогих автомобилей Брежнева – "мерседес" из Германии, "ситроен" из Франции, "роллс-ройс" из Англии, "кадиллак" и "линкольн" из США и т. д.

Что касается подарочного фонда МИД, то он с начала 60-х годов обеспечивал дарами прежде всего сотрудников дипломатических миссий, отъезжающих навсегда из СССР. От имени Громыко и его супруги им передавались шкатулки, часы, парфюмерные наборы, пластинки с русской музыкой, украшения из янтаря, электрические самовары и т. д. (в каждом случае два-три предмета).

Стоимостные ограничения на подарки, получаемые официальными лицами, появились в протокольной практике во второй половине 80-х годов при М. С. Горбачеве.

В 2012 году в Брюсселе был принят документ "Коммуникации с еврокомиссией", в одной из глав которого, "Рекомендации по подаркам и гостеприимству", странам Евросоюза не рекомендуется при дипломатическом общении обмениваться подарками.

Подарок – неперенный атрибут международной вежливости. Выбор подарка и его характер – важный элемент протокольной работы.

Демократизация протокольных норм в вопросе обмена официальными подарками в ходе межгосударственного общения проявилась в последние десятилетия XX века и окончательно утвердилась в начале XXI века.

Подарок – дань уважения отъезжающему послу за его вклад в развитие международных отношений или одна из форм проявления внимания дипломата к своим коллегам.

Пренебрежение нормами протокола может нанести удар по имиджу государства, его авторитету на мировой арене. Протокол – это инструмент, с помощью которого мы выстраиваем дипломатические отношения.

Литература

1. Аксютин Ю. В., Волобуев О. В., Журавлев В. В. Человек в политике и политика в человеке. Москва, 2013.

2. АВП РФ. Ф. 06. Оп. 7. П. 22. Д. 246.
3. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 5. П. 102. Д. 5.
4. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 8. П. 105. Д. 1.
5. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 8. П. 106. Д. 6. Т. 1
6. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 8. П. 107. Д. 11.
7. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 17. П. 112. Д. 2.
8. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 20. П. 27. Д. 11.
9. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 24. П. 120. Д. 7.
10. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 24. П. 120. Д. 8.
11. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 25. П. 123. Д. 7.
12. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 25. П. 123. Д. 8.
13. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 26. П. 127. Д. 6.
14. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 26. П. 127. Д. 8.
15. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 27. П. 127. Д. 7.
16. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 31. П. 155. Д. 14.
17. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 31. П. 155. Д. 15.
18. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 31. П. 155. Д. 19.
19. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 41. П. 198. Д. 37.
20. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 42. П. 213. Д. 35.
21. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 57. П. 404. Д. 61.
22. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 34. П. 169. Д. 21.

23. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 346. П. 101. Д. 1.
24. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 36. П. 185. Д. 28.
25. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 37в. П. 134. Д. 38.
26. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 38а. П. 148. Д. 31.
27. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 40. П. 209. Д. 11.
28. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 41. П. 198. Д. 36.
29. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 42. П. 213. Д. 32.
30. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 42. П. 213. Д. 33.
31. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 43. П. 223. Д. 9.
32. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 43. П. 227. Д. 40.
33. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 46. П. 279. Д. 52.
34. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 46. П. 229. Д. 53.
35. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 54. П. 371. Д. 38.
36. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 57. П. 403. Д. 59.
37. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 57. П. 404. Д. 60.
38. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 58. П. 2424. Д. 29.
39. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 57. П. 410. Д. 92.
40. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 59. П. 445. Д. 37.
41. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 68. П. 565. Д. 12.
42. Медведев Р. Политические портреты / Л. Брежнев, Ю. Андропов. Москва, 2014.
43. Медведев Ш., Медведев Р. Никита Хрущев. Москва, 2012.
44. Суходрев В. М. Язык мой – друг мой. Москва, 2008.

References

1. Akcyutin, Yu. V., Volobuev, O. V., Zhuravlev, V. V. (2013) *Chelovek v politike i politika v cheloveke [Man in politic and politics in man]*. Moscow. [In Russian].
2. AVP RF. F. 06. Op. 7. P. 22. D. 246.
3. AVP RF. F. 057. Op. 5. P. 102. D. 5.
4. AVP RF. F. 057. Op. 8. P. 105. D. 1.
5. AVP RF. F. 057. Op. 8. P. 106. D. 6. T. 1
6. AVP RF. F. 057. Op. 8. P. 107. D. 11.
7. AVP RF. F. 057. Op. 17. P. 112. D. 2.
8. AVP RF. F. 057. Op. 20. P. 27. D. 11.
9. AVP RF. F. 057. Op. 24. P. 120. D. 7.
10. AVP RF. F. 057. Op. 24. P. 120. D. 8.
11. AVP RF. F. 057. Op. 25. P. 123. D. 7.
12. AVP RF. F. 057. Op. 25. P. 123. D. 8.
13. AVP RF. F. 057. Op. 26. P. 127. D. 6.
14. AVP RF. F. 057. Op. 26. P. 127. D. 8.
15. AVP RF. F. 057. Op. 27. P. 127. D. 7.
16. AVP RF. F. 057. Op. 32. P. 155. D. 14.
17. AVP RF. F. 057. Op. 31. P. 155. D. 15.
18. AVP RF. F. 057. Op. 31. P. 155. D. 19.
19. AVP RF. F. 057. Op. 41. P. 198. D. 37.
20. AVP RF. F. 057. Op. 42. P. 213. D. 35.

21. AVP RF. F. 057. Op. 57. P. 404. D. 61.
22. AVP RF. F. 57. Op. 34. P. 169. D. 21.
23. AVP RF. F. 57. Op. 34b. P. 101. D. 1.
24. AVP RF. F. 57. Op. 36. P. 185. D. 28.
25. AVP RF. F. 57. Op. 37v. P. 134. D. 38.
26. AVP RF. F. 57. Op. 38a. P. 148. D. 31.
27. AVP RF. F. 57. Op. 40. P. 209. D. 11.
28. AVP RF. F. 57. Op. 41. P. 198. D. 36.
29. AVP RF. F. 57. Op. 42. P. 213. D. 32.
30. AVP RF. F. 57. Op. 42. P. 213. D. 33.
31. AVP RF. F. 57. Op. 43. P. 223. D. 9.
32. AVP RF. F. 57. Op. 43. P. 227. D. 40.
33. AVP RF. F. 57. Op. 46. P. 279. D. 52.
34. AVP RF. F. 57. Op. 46. P. 229. D. 53.
35. AVP RF. F. 57. Op. 54. P. 371. D. 38.
36. AVP RF. F. 57. Op. 57. P. 403. D. 59.
37. AVP RF. F. 57. Op. 57. P. 404. D. 60.
38. AVP RF. F. 57. Op. 58. P. 2424. D. 29.
39. AVP RF. F. 57. Op. 57. P. 410. D. 92.
40. AVP RF. F. 57. Op. 59. P. 445. D. 37.
41. AVP RF. F. 57. Op. 68. P. 565. D. 12.
42. Medvedev, R. (2014). *Politicheskie portrety. L. Brezhnev, Yu. Andropov* [Political portraits. L. Brezhnev, Yu. Andropov]. Moscow. [In Russian]. Medvedev, Sh., Medvedev, R. (2012). *Nikita Hrushev*. Moscow. [In Russian].
43. Suhodrev, V. M. (2008). *Yazyk moy – drug moy* [My tongue is my friend]. Moscow. [In Russian].

O. Y. Zakharova

independent researcher, the doctor of historical sciences, professor

Gifts as an important component of the diplomatic protocol (USSR 20s – 80s of XX century)

The article analyzes the role of diplomatic gifts in the system of international relations.

The norms of the diplomatic protocol related to the exchange of gifts were laid down in the Ancient World, and developed in the Middle Ages. Items such as weapons, furs, jewelry, will be relevant as diplomatic gifts until the last quarter of the 20th century.

Soviet rulers declared their ardent desire to renounce the legacy of the past, but in reality they were "bogged down" with regard to diplomatic gifts, not even in the imperial past, but in the times of the Moscow kingdom, presenting foreign guests with sable fur coats and dappled black fox foxes in the first post-war years and diamond rings. Moreover, they themselves in the first years after the end of the terrible war did not forbid their closest relatives to accept platinum and gold watches with diamonds, gold watches and bracelets (we are talking about gifts from Marshal IB Tito in 1946).

In the late 40s and early 50s, a new period will begin in the history of Russian protocol practice, associated with diplomatic gifts. With his potential and possible allies, the USSR, including with the help of gifts, demonstrated the successes in the field of industry, economy, culture, achieved in the post-war period.

At the same time, ideological friends did not seek to amaze their partners with such achievements. So, Mao Zedong in response to the gift of ZIS-110 presented Stalin (among other products of Chinese applied art) his poem printed on rice grain.

1956 – the peak of the imperial generosity of the Soviet Union. If in 1945, Marshal Tito received a machine gun as a gift, in 1946 - a sculpture group, then in 1956 President Tito was gifted with an IL-14 plane.

In the same period, the pace of the struggle for friends between NATO members and the Warsaw Pact is growing. We were interested in strengthening our positions not only in Europe, but also, in particular, in the countries of Southeast Asia, therefore, following the president, Tito IL-14 is received by the president of Indonesia Sukarno. UAR President Nasser will be gifted not only with an airplane, but also with the Order of the Hero of the Soviet Union.

Such diplomatic gifts are a neglect of the existing norms of the diplomatic protocol by the Soviet Union. Vehicles, jewelry, and fur were no longer used officially in Europe as diplomatic gifts.

At the same time, there were no legislative acts in the USSR restricting the acceptance of gifts by officials.

From the King of Afghanistan K. E. Voroshilov receives marble tables from the Prime Minister of Great Britain N. S. Khrushchev accepts a unique cabinet-desk in the style of George I and a set of apartment furnishings from German comrades. A famous collection of expensive Brezhnev cars is Mercedes from Germany, Citroën from France, Rolls-Royce from England, Cadillac and Lincoln from the USA, etc.

As for the gift fund of the Ministry of Foreign Affairs, since the beginning of the 60s it has provided with gifts primarily to employees of diplomatic missions, who are leaving permanently from the USSR. On behalf of Gromyko and his wife, they were given caskets, watches, perfume sets, plates with Russian music, amber jewelry, electric samovars, etc. (in each case, two or three items).

Cost restrictions on gifts received by officials appeared in protocol practice in the second half of the 80s under M. S. Gorbachev.

In 2012, the document "Communications with the European Commission" was adopted in Brussels, in one of its chapters, "Recommendations on Gifts and Hospitality," the EU countries are not recommended to exchange gifts during diplomatic communication.

A gift is an indispensable attribute of international courtesy. The choice of gift and its character is an important element of protocol work.

The democratization of protocol norms in the issue of exchanging official gifts during interstate communication manifested itself in the last decades of the 20th century and finally became firmly established at the beginning of the 21st century.

A gift is a tribute to the departing ambassador for his contribution to the development of international relations or one of the forms of diplomat's attention to his colleagues.

Neglecting the rules of the protocol can strike a blow at the image of the state and its authority on the world stage. A protocol is a tool with which we build diplomatic relations.

Key words: *international relations, diplomacy, protocol, diplomatic gifts.*

О. Ю. Захарова

незалежний вчений, доктор історичних наук, професор

Подарунки як важлива складова дипломатичного протоколу (СРСР 20-ті – 80-ті роки ХХ століття)

У статті аналізується роль дипломатичних дарів у системі міжнародних відносин.

Норми дипломатичного протоколу, які пов'язані з обміном дарами, були закладені ще в Стародавньому світі, а розвинені в Середні віки. Такі предмети, як зброя, хутра, ювелірні прикраси, будуть актуальні в якості дипломатичних подарунків аж до останньої чверті ХХ століття.

Радянські правителі заявляли про гаряче бажання відректися від спадщини минулого, але в реальності вони "загрузили", що стосується дипломатичних дарів, навіть не в

імперському Минулому, а в часах Московського царства, обдаровуючи в перші повоєнні роки закордонних гостей соболичими шубами, пелеринами з чорнобурих лисиць і діамантовими персянями. При цьому самі в перші роки по закінченні страшної війни не забороняли своїм найближчим родичам приймати платинові і золоті годинники з діамантами, золотий годинник і браслети (мова йде про подарунки маршала І. Б. Тіто в 1946 році).

В кінці 40-х – початку 50-х років почнеться новий період в історії російської протокольної практики, пов'язаний з дипломатичними дарами. Своїм потенційним і можливим союзникам, СРСР, за допомогою, в тому числі, подарунків демонстрував успіхи в області промисловості, економіки, культури, досягнуті в післявоєнний період.

При цьому ідеологічні друзі не прагнули вражати своїх партнерів подібними досягненнями. Так, Мао Цзедун у відповідь на подарований ЗІС-110 піліс Сталіну (крім інших виробів китайського прикладного мистецтва) свій вірш, надрукований на рисовому зерні.

1956 рік – пік імперської щедрості Радянського Союзу. Якщо в 1945 році маршал Тіто отримує в подарунок автомобіль, а в 1946 році – скульптурну групу, то в 1956 – президенту Тіто подарували літак Іл-14.

У цей же період наростають темпи боротьби за друзів між членами НАТО і Варшавським договором. Ми були зацікавлені в посиленні наших позицій не тільки в Європі, але і, зокрема, в країнах Південно-Східної Азії, тому слідом за президентом Тіто, Іл-14 отримує президент Індонезії Сукарно. Президенту ОАР Насеру було подаровано не тільки літак, а й орден Героя Радянського Союзу.

Подібні дипломатичні дари – це зневага Радянським Союзом існуючих норм дипломатичного протоколу. Засоби пересування, ювелірні прикраси, хутряні вироби вже не використовувалися в Європі на офіційному рівні в якості дипломатичних подарунків.

У той же час у СРСР не існувало законодавчих актів, що обмежують прийняття подарунків офіційними особами.

Від короля Афганістану К. Є. Ворошилов отримує мармурові столи, від прем'єр-міністра Великобританії Н. С. Хрущов приймає унікальний шафа-бюро в стилі Георга І і комплект квартирної обстановки від німецьких товаришів. Відомі колекція дорогих автомобілів Брежнєва – "мерседес" з Німеччини, "Сітроен" з Франції, "роллс-ройс" з Англії, "кадилак" і "Лінкольн" з США і т. д.

Що стосується подарункового фонду МЗС, то він з початку 60-х років забезпечував дарами насамперед співробітників дипломатичних місій, відіжджаючих назавжди з СРСР. Від імені Громико і його дружини їм передавалися шкатулки, годинник, парфумерні набори, пластинки з російською музикою, прикраси з бурштину, електричні самовари і т. д. (В кожному випадку два-три предмети).

Вартісні обмеження на подарунки, одержувані офіційними особами, з'явилися в протокольній практиці в другій половині 80-х років при М. С. Горбачову.

У 2012 році в Брюсселі було прийнято документ "Комунікації з Єврокомісією", в одній із глав якого, "Рекомендації по подарункам і гостинності", країнам Євросоюзу не рекомендується при дипломатичному спілкуванні обмінюватися подарунками.

Подарунок – необхідний атрибут міжнародної взаємодії. Вибір подарунку і його характер – важливий елемент протокольної роботи.

Демократизація протокольних норм у питанні обміну офіційними подарунками в ході міждержавного спілкування проявилася в останні десятиліття ХХ століття і остаточно утвердилася на початку ХХІ століття.

Подарунок – данина поваги від іжджаючого послу за його внесок у розвиток міжнародних відносин або одна з форм прояву уваги дипломата до своїх колег.

Нехтування нормами протоколу може нанести удар по іміджу держави, його авторитету на світовій арені. Протокол – це інструмент, за допомогою якого ми вибудуємо дипломатичні відносини.

Ключові слова: міжнародні відносини, дипломатія, протокол, дипломатичні подарунки.

УДК 94(477)"1985/1991"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-85-98

Ю. В. Кузьменко

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

**"Пристрасті за ковбасою":
соціальні та політичні наслідки продовольчого
дефіциту в УРСР
другої половини 1980-х – початку 1990-х рр.**

Пропонована стаття є спробою аналізу ковбаси як культового харчового продукту Радянського Союзу в контексті поєднання методологічних підходів двох сучасних напрямків історичної науки – історії повсякденності та food studies. Для мільйонів радянських людей ковбаса була символом статку та забезпеченості. У статті здійснено короткий аналіз історії становлення промислового виробництва ковбасних виробів та еволюції державних стандартів її виробництва в СРСР. Основна увага автора прикута до періоду перебудови, коли в умовах тотального дефіциту розгорнулися справжні "пристрасті за ковбасою". Їх прояви – довгі черги, падіння культури обслуговування, зниження якості товару, "блат", спекуляція тощо, дестабілізували суспільно-політичне життя в УРСР. Особливе невдоволення в українському суспільстві кінця 80-х рр. XX ст. викликала інформація про привілеї партійно-радянської номенклатури та їх доступ до дефіцитних категорій товарів. У статті описаний найяскравіший приклад суспільного заворушення на цьому ґрунті в історії УРСР – так звану "ковбасну революцію" в м. Чернігові, яка призвела до зміни майже всього партійного керівництва у місті. Автор приходиться до висновку, що дослідження подібного характеру дають змогу проаналізувати кризу радянського ладу в усьому різноманітті її проявів.

Ключові слова: ковбаса, перебудова, дефіцит, черга, "ковбасна електричка", номенклатурні привілеї, "ковбасна революція".

Увага до повсякденного в минулому людства вперше виникла у Франції близько століття назад. Інтелектуальна криза початку ХХ ст., що охопила західну гуманітаристику, знецінила позитивістський підхід до історіописання та поставила перед істориками нові вимоги – відмовитися від єдиної методології історичного дослідження, розширити предметне поле, встановити міжпредметні зв'язки, залучити до обігу нові джерела. В авангарді оновлення історичної науки стояла

школа "Анналів". Представники її "першого покоління" закликали до всебічного вивчення людини в минулі епохи. Марк Блок у своїй праці "Апологія історії або ремесло історика" проголосив, по-суті, маніфест антропоцентризму в історіописанні: "Справжній історик повинен бути схожий на казкового людожера. Де пахне людським, там, він знає, на нього чекає здобич" [1, с. 18]. Для Марка Блока та Люсьєна Февра в історії не було другорядних речей – все, що стосується людини, для них мало однаково важливе значення для відтворення цілісної картини минулого.

Ще далі за своїх попередників пішов представник "другого покоління" школи "Анналів" Фернан Бродель, який вважається засновником історії повсякденності як окремого напрямку досліджень. У першому томі праці "Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII ст." він розглядає найрізноманітніші сфери матеріального, повсякденного життя – харчування, одяг, житло, побут тощо. Для Ф. Броделя повсякденність – це "той бік життя, у якому ми опинилися, навіть не віддаючи собі у цьому звіту ...ці тисячі дій, що відбуваються або завершуються немовби самі собою" [3, с. 12].

Теоретичні засади "першого" та "другого" поколінь школи "Анналів" стали фундаментом для подальших досліджень у руслі історичної антропології останньої третини XX – початку XXI ст. Процес "фрагментизації" історичного знання в умовах постмодернізму призвів до виокремлення нового відгалуження / напрямку історичної та культурної антропології – *food studies*, що займається критичним вивченням їжі та її контекстів у науці, мистецтві, історії, суспільстві та інших сферах. Цей напрямок виходить за рамки вивчення простого споживання, виробництва та естетичної оцінки їжі, а вбачає у їжі та усьому, що з нею пов'язано, певні маркери ідентичності, адже кожна гастрономічна культура має власні ознаки, які вирізняють її з-поміж інших. *Food studies* вирізняється своєю міждисциплінарністю: довколо цієї проблематики об'єднуються філософи, історики, філологи, літературознавці, соціологи, мистецтвознавці, антропологи та інші.

На жаль, тривале засилля марксистсько-ленінської методології обумовило те, що в українській історичній думці повсякденність в усіх її проявах не сприймалася у наукових колах серйозно, вважалася не гідною уваги, другорядною тощо. Лише останнє десятиліття відзначилося суттєвим посиленням уваги до історії повсякденності, про що свідчить тематика дисертацій, наукових конференцій та семінарів. Так, 15 листопада 2019 р. у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбувся непересічний захід – це Перша Всеукраїнська науково-практична конференція "Їжа в історії",

яка зібрала широке коло дослідників, об'єднаних інтересом до харчування як історичного, гастрономічного та соціо-культурного феномену. Форум залучив до обговорення проблем, пов'язаних із історією харчування та кулінарії, істориків, антропологів, археологів, мистецтвознавців та філологів, дав можливість з'ясувати поточний стан і головні напрями досліджень з історії харчування в Україні, підбити певні підсумки й визначити плани розвитку гастрономічних досліджень у сучасній українській гуманітаристиці на майбутнє.

Враховуючи сучасні теоретико-методологічні досягнення історії повсякденності та *food studies*, спробуємо розглянути один з культурних харчових продуктів радянської епохи – ковбасу, а також повсякденні соціальні практики, що були пов'язані з нею та політичні наслідки продовольчого дефіциту.

Ковбаса відома людству ще з давніх-давен: згадки про неї є у давньогрецьких ("Одісея" Гомера, п'єси Аристофана), давньоримських, давньовавілонських, давньокитайських джерелах. У середньовічній Європі ковбаса була дуже дорогим та елітним продуктом. На Русі слово "ковбаса" ("кълб") теж було відоме, але спершу це воно мало дещо інше значення ніж сьогодні – так називали їжу, приготовану з крові домашньої худоби. Проте у жодну з історичних епох ковбаса не була настільки бажаною та затребуваною суспільством як у радянську.

Одна із найбільш популярних книг радянського минулого, найкращий засіб для візуалізації власних гастрономічних мрій радянських людей та, безумовно, шедевр гастрономічної пропаганди "Книга про смачну та здорову їжу" так дає визначення поняттю "ковбасні вироби": "... це масовий продукт харчування. Все корисне, цінне та поживне, що містить м'ясо та сало в сирому вигляді, є і в ковбасних виробах" [8, с. 170].

Батьком-засновником радянського ковбасного виробництва був нарком харчової промисловості Анастас Мікоян. У одній зі своїх доповідей він так описує момент, коли запропонував Й. Сталіну розпочати масове виробництво ковбас: "Я якось сказав товаришеві Сталіну, що хочу роздути виробництво сосисок; товариш Сталін схвалив це рішення, зауваживши при цьому, що в Америці фабрики сосисок розбагатіли від цієї справи, зокрема, від продажу гарячих сосисок на стадіонах і в інших місцях скупчення публіки. Мільйонерами, "сосисковими королями" стали. Звичайно, товариші, нам королів не треба, але сосиски робити треба на повну" [5].

У 1936 році А. Мікоян був відкомандирований на 2 місяці до США для вивчення досвіду організації харчової промисловості. Результати

поїздки не змусили себе чекати – в СРСР з'явилося виробництво нових товарів, рецептура яких була запозичена А. Мікояном на Заході – бісквіт, майонез, кукурудзяні хлоп'я, морозиво, томатний сік, кетчуп, шампанське тощо. У великих містах навіть почали продавати гарячі "гамбургери", які, за задумом А. Мікояна, радянські громадяни мали запивати "Кока-колою", однак на заваді утворення радянського фаст-фуду стала доволі висока ціна, яку запросила американська компанія за продаж рецепту приготування напою.

Одним із найвагоміших досягнень А. Мікояна стало налагодження промислового виробництва ковбас у квітні 1936 р. та початок виробництва нових м'ясних продуктів – "Лікарської", "Телячої", "Чайної", "Краківської", молочних сосисок, мисливських ковбасок тощо. Вже незабаром ковбасне виробництво СРСР продукувало понад 100 видів ковбас. Звісно, це не означає, що цей товар був доступний для усіх мешканців СРСР. Так, елітні сорти ковбаси типу "Фаршированої", "Московської", "Сервелату" можна було побачити лише у торгзінах.

Парадоксальність радянської ковбаси 30–50-х рр. ХХ ст. полягала у невідповідності ціни та якості, адже перша була значно нижча ніж друга. Якість ковбасних виробів жорстко контролювалася державою. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 липня 1940 р. передбачав покарання у якості 5–8 років тюремного ув'язнення за порушення стандартів виробництва і випуск недоброякісної продукції. Наприклад, Державний стандарт встановлював таку рецептуру виробництва "Лікарської" ковбаси: на 100 кг ковбаси йшло 25 кг яловичини вищого сорту, 70 кг напівжирної свинини, 3 кг яєць та 2 кг молока. Разом з цим відмітимо, що доступною для широких верств суспільства вона не була ніколи (особливо копчені види, які вважалися більш делікатесними).

У 1970-ті рр. якість ковбаси знизилася, що було пов'язано з проблемами у сфері тваринництва після хрущовських експериментів у сфері сільського господарства, засухою 1972 р., у результаті якої значну кількість великої рогатої худоби віддали на забій та посиленню таких негативних явищ на виробництві як розкрадання. У 1974 р. до славнозвісної "Лікарської" ковбаси дозволили додавати до 2 % борошна або крохмалю, а замість відбірного м'яса – жиловане. На смакові якості товару це впливало не суттєво, але у масштабах всього Радянського Союзу економія була суттєвою. Новий Держстандарт 1979 р. 23670–79 на варені ковбаси, сосиски та сардельки став взагалі максимально щадним щодо виробників: він дозволив додавати не тільки крохмаль і борошно, але і сироватку крові та

білкові стабілізатори. А м'ясо тепер можна було частково замінювати субпродуктами. Тоді ж дозволили замість яловичини та свинини використовувати будь-які інші види м'яса – наприклад, буйволятину. Однак, незважаючи на це, ковбаса міцно входить у раціон радянських людей та стає улюбленим і незамінним продуктом кожного застілля, що використовувався як самостійно, так і як інгредієнт салатів, бутербродів тощо.

У роки брежньовського "застою" вона залишалася доступною за ціною: "Лікарська" – 2 руб 20 коп, "Любительська" – 2 руб 80 коп, "Молочна" – 2 руб 10 коп, "Ліверна" (прозвана у народі "Собача радість") – 1 руб 80 коп. Як правило, ці сорти можна було придбати без особливих проблем, звісно, якщо мова йшла про мешканців міст. "Дитяча" за 2 руб 60 коп та майже усі сорти копченої та сиров'яленої ковбаси вже вважалися дефіцитом – за ними треба було до центральних гастрономів обласних (радіше районних) центрів. Проте це також не гарантувало успішного завершення "шопінгу". У селах УРСР, за свідченнями опитаних респондентів, ковбаса на магазинних полицях з'являється вперше лише у 70-ті рр. ХХ ст., однак її асортимент обмежувався лише 1–2 сортами вареної ковбаси. Тому кожен мешканець села, який з тих чи інших причин відвідував місто вважав своїм обов'язком привезти смачних "гостинців" додому.

У роки перебудови довкола ковбаси розгорнулися справжні "пристрасті", які дестабілізували соціальне та політичне життя в СРСР та УРСР. Розглянемо їх детальніше:

Тотальний продовольчий дефіцит. Дефіцитом прийнято називати товари, що рідко з'являлися у відкритому продажі. У роки перебудови до категорії дефіцитних товарів потрапляє цілий перелік товарів і не лише харчових, але і товарів першої необхідності (туалетний папір, зубний порошок, мило). Однак поряд з величезним переліком дефіцитних товарів у СРСР існувало і немало т. зв. "неліквідів", тобто товарів, які з різних причин не користувалися попитом у населення. "Неліквідними" товарами продавщиці гастрономів старанно маскували проблему дефіциту, розставляючи красивими пірамідками консерви, банки з березовим чи томатним соком та прикрашаючи їх білими серветками.

Проблема дефіциту стає головним предметом звернень обурених громадян до ЦК КПУ у роки перебудови. Лише за 1988 – січень 1989 рр. до ЦК надійшло більше ніж півтисячі скарг, пов'язаних з дефіцитом. У листах йшлося: "Чому в столиці стало гірше з молочними продуктами? Молока в магазинах вистачає на півгодини-годину, а нерідко взагалі не завозять. Кефір буває не завжди, сир теж

завозять рідко й мало. Як же бути хворим і дітям? Одні слова і заклики..." У колективному листі з міста Запоріжжя говорилося: "У магазинах м'яса немає, кури бувають рідко. Уже з них зробили дефіцит, раніше було скільки завгодно й значно дешевше. Картоплі теж немає, а за ринковою ціною не всі можуть купити. Твердого сиру взагалі немає, сиру теж, масла вершкового діти не бачать. Ми втомилися від такого життя, народ злиться, багато хто вважає, що в нас не перебудова, а прибудова..." У скарзі з міста Харкова повідомлялося: "Зайдіть у будь-який магазин міста й побачите, що крім маргарину і рибних консервів тут нічого немає..." [13, арк. 3].

Породженням дефіциту стає ще одне явище – **"ковбасні електрички"**. Їх поява була обумовлена тим, що провінційні міста забезпечувалися товарами значно гірше, ніж столиця та обласні центри. Тому населення невеликих міст масово їздило за "смачними покупками", перетворюючи на електропотяги на "ковбасовози."

В умовах дефіциту черга стає середовищем існування радянської людини. Російський соціолог В. Ніколаєв визначає чергу як:

- середовище, у якому люди опиняються безпосередньо фізично поруч і волею-неволею вступають у взаємодію як співучасники єдиного організованого колективного процесу;
- самостійна цілісна одиниця зі сталими правилами та ідентичностями;
- повсякденний масовий ритуал зі змінюваними учасниками, але незмінною метою – "дістати", що, по суті, є аналогом первісного "вполювати".

Участь у черзі – це елемент долі радянської людини, екзистенціальний факт, який необхідно було прийняти. Причому ця доля була не індивідуальною, а спільною, тому ті, хто виявляв неповагу до "спільності" (так звані "блатні"), вороже сприймалися чергою [9].

Функціями черги щоденного ритуалу були:

1) ідейно-виховна функція (черга сприймалася як порядок, противага хаосу, наочний приклад справедливості, що панує в радянському суспільстві та метафора соціальної рівності);

2) емоційна розрядка (індивідуальні почуття покупця відходять на другий план, натомість починають домінувати групові інстинкти);

3) інформаційна функція (зазвичай у черзі відбувався обмін знаннями, практиками, плітками та пересудами);

4) функція формування суспільної думки (до проголошення М. Горбачовим курсу на демократизацію, плюралізм думок та гласність черга була місцем транслявання офіційної лінії парії, проте наприкінці 80-х рр. ХХ ст. суспільна думка, що гартувалася у довгих

дефіцитних чергах, здебільшого вже була спрямована проти владних структур та ідеологем);

5) функція зв'язку між різними соціальними групами (в одній черзі мусили стояти представники соціальних категорій, "світи" яких зрідка пересікалися – академіки та робітники, корінні мешканці міст та приїжджі селяни тощо)

Проте черга у роки перебудови далеко не завжди виконувала свою ключову функцію – утилітарну, що полягала у задоволенні потреб людини вирішувати конкретні практичні завдання по забезпеченню себе та своєї родини харчовими продуктами.

Радянська черга як окреме середовище створила навіть власну мову, часто зрозумілу лише Homo sovieticus: "що викинули?", "за мною будете!", "Вас тут не стояло!", "з-під поли", "товар відпускається в одні руки!" тощо.

Політолог І. Земцов вважає, що кожна радянська людина приблизно одну годину на добу проводила в черзі, якщо припустити, що стояли там навіть немовлята [14, р. 261]. Радянська черга – це світ жінок, адже вони були головними "добувачами" в сім'ї. З урахуванням восьмигодинного робочого дня покупки жінкам доводилося робити в обідню перерву або ж після роботи. У цей час численні співробітниці радянських установ нагадували левиць, які вийшли на полювання. Звичайно, чоловіки теж стояли за дефіцитними товарами, але здебільшого їх приводили до магазинів дружини. Найчастіше вони з'являлися тільки через те, що стояти відразу в декількох магазинах господиня фізично не могла. Решту часу чоловіки вважали за краще не брати участь у пошуках делікатесів, імпорту та іншого дефіциту.

Подібно до чоловіків радянські діти теж ставали невірниками ситуації, адже опинялися у черзі зазвичай через примус, обумовлений прагненням головної годувальниці в родині "добути" зайвий кілограм ковбаси, адже на дефіцитні товари часто встановлювалися обмеження – "не більше кілограму в руки". Черга для дітей 80-х рр. була місцем соціалізації, де засвоювалися моделі поведінки, нові "дорослі" слова та формувалися навички діяльності у форс-мажорній, стресовій ситуації (найчастіше діти 80-х рр. ХХ ст. згадують як найбільший стрес свого дитинства ситуацію, "коли черга підходить, а ти не можеш знайти очима у натовпі маму"). Про ступінь актуальності цього феномену свідчить той факт, що серед дитячих ігор 1970–1980-х рр. була засвічена і гра "у чергу" [2].

Радянська людина фактично не мала у своєму житті жодної соціальної ніші, вільної від реальних чи віртуальних черг, які віднімали у неї час, енергію та особистий простір.

Культура обслуговування, а точніше її відсутність була ще одним фактором зростання соціальної напруги у радянському суспільстві. У свідомості мешканців пострадянського простору утвердився типовий образ продавця пізньорадянської доби: суворий погляд, усвідомлення власної важливості, зухвалість, повна байдужість. Саме від нього / неї залежить вміст холодильника пересічного мешканця. Знайомство або навіть дружба з продавцем гастроному було найзаповітнішим бажанням кожної радянської людини, воно було навіть важливішим, ніж зв'язки в міліції, міськвиконкомі тощо. Тотальний дефіцит перетворював людей, допущених до завітних товарів, у напівбогів. Показовими є спогади однієї з московських продавщиць магазину "Берізка", яка вказує, що вона надавала послуги більшою мірою не за гроші, а за зустрічні послуги: "У той час зі мною хотіло познайомитися дуже багато народу ... Мені це теж зручно: ця людина могла виявитися або стоматологом, або працювати в якомусь іншому потрібному магазині, або могла дістати квитки. Я пам'ятаю, який у мене був стрес, коли закрили "Берізки": на наступний буквально день ми з чоловіком сидимо – і щось не те. Зрозуміли, що ніхто не дзвонить. Раніше вечір проходив весь на телефоні, а тут все, тиша" [6].

Якість товару, яка невпинно падала у роки перебудови породжувала довкола ковбаси нові чутки. Так, якщо раніше в радянському суспільстві пліткували, що в продаж незабаром надійде ковбаса "Член політбюро", на зрізі якої було видно профіль Леніна з сала, або ковбаса "Останкінська" робиться з "останків ворогів соціалізму", то перебудова породила чутку, що безвідповідальні працівники м'ясокомбінатів додають до вареної ковбаси туалетний папір цілими рулонами. Безумовно, це не більше ніж чутка, адже туалетний папір також був дефіцитним товаром. Проте якісною ковбаса вже не могла бути за причиною масштабних крадіжок у ковбасних цехах. Адже м'ясо в СРСР також перетворювалося на дефіцит. Відтак у товарних кількостях крали прямо з комбінатів всі, хто тільки міг: від робочих до директорів. Натомість комбінати збільшували вміст у ковбасі низькоякісних замінників понад норму. До того ж згідно Держстандарту 1981 р. було дозволено використовувати у виробництві варених ковбас целюлозу.

Доступ до дефіцитних товарів партноменклатури. Демократизація та гласність призвели до того, що номенклатурні таємниці (наприклад, про наявність системи пільг та привілеїв для відповідальних працівників партійних та радянських органів влади) стали відомі широкому загалу. Значну роль у висвітленні тінювих

номенклатурних практик відіграв М. Восленський, який, потрапивши у 1972 р. до ФРН, попросив політичного притулку та став "невозвращенцем". Саме він у 1970 р. почав поширювати свою самвидавівську книгу "Номенклатура", яка просто приголомшила читача подробицями з життя партійної верхівки в СРСР. У 1980-ті рр. ця книга викликає суттєвий резонанс в СРСР на фоні прогресуючого дефіциту. Обурення фактом наявності пільг та привілеїв у суспільстві УРСР обумовлює утворення Комісії XXVIII з'їзду Компартії України. Здійснена нею перевірка довела, що в роки перебудови в УРСР існувала спецмережа магазинів, буфетів, складів, майстерень, діяльність яких була спрямована виключно на обслуговування привілейованої номенклатури, а отже, хвилювання суспільства з цього приводу були небезпідставними. Було встановлено, що працівники апарату ЦК забезпечуються продуктами харчування по двох каналах: через спеціалізований магазин підсобного господарства "Чайка", який знаходився біля приміщення ЦК і через їдальню ЦК. У спецмагазині у продажу знаходилась продукція, яка вироблялася лише у підсобному господарстві "Чайка", у наступному асортименті: свинина і яловичина, жир та сало, молочна продукція в асортименті, овочі та фрукти. Вхід до магазину здійснювався за посвідченнями.

Через відомчу систему громадського харчування здійснювалася реалізація продовольчих товарів у широкому асортименті, у тому числі і товарів дефіцитної та делікатесної групи. Реалізація цієї продукції здійснювалася через їдальню третьої категорії націнки без будь-якої націнки. Секретарі ЦК отримували продукти харчування у їдальні у повному асортименті без обмеження за роздрібними цінами. Відповідальних працівників ЦК періодично обслуговувалися через буфети. Фонди на м'ясну і делікатесну продукцію виділялися у повному обсязі у відповідності з наданою заявкою, що значно перевищувала загальнореспубліканські норми. Так, фонди на ікру лосося та осетра на 1990 рік становили 1580 кг або з розрахунку по 2 кг у рік на одного працівника ЦК, включаючи техпрацівників [12, арк. 219–220].

Обкоми партії УРСР наслідували ЦК КПУ у питанні організації та користування послугами сфери спецобслуговування. Так, наприклад, у приміщенні Полтавського обкому партії і облвиконкому в одному з буфетів обслуговувалися лише відповідальні працівники. А їдальня, яка за рівнем цін прирівнювалася до третьої категорії, а за рівнем обслуговування (офіціанти), сервірування столів, забезпечення сировиною і товарами, відповідала рівню ресторану. При співставленні з однією з їдальень заводу "Електромотор", що також відносилася до третьої категорії, було встановлено, що м'ясні фонди на їдальню

обкому в 3,5 рази вищі, ніж у їдальні для робітників. В асортименті м'ясопродуктів за один з місяців 1990 року, нараховувалося 30 найменувань продуктів підвищеного попиту, про які прості мешканці міста навіть не чули. Їдальня отримувала і делікатеси: ікру лосося і осетра, рибні балики, рибу копчену, в'ялену і т. п. Були в асортименті дефіцитні консерви, різноманітні цукерки, вино-горілчані вироби. Усе це розмаїття товарів реалізувалося відповідальним працівникам обкому через склади та буфети без націнки [11, арк. 237].

Побутове спецобслуговування партійної номенклатури УРСР також було на висоті. Працівники ЦК обслуговувалися майстернями з пошиття одягу "Комунар". Майстерні працювали згідно вартості послуг першого розряду, а оплата праці працівників здійснювалася згідно вищому розряду, що вимагало щорічних дотацій від міністерства легкої промисловості УРСР у розмірі 200 тис. руб. Керівництво партії користувалося послугами покоївок, кухарів і т. п., витрати на оплату послуг яких фінансувалися Радою Міністрів УРСР [12, арк. 220–221].

Партійна номенклатура навіть не відчула на собі усіх продовольчих труднощів, що спіткали радянську людину в роки перебудови. Про них вона дізнавалася лише зі скарг та заяв. Таким чином, у 1985–1991 роках між номенклатурою та рештою українського радянського суспільства виникла неподоланна соціальна прірва. Інформація про привілеї номенклатури, що в умовах гласності почала просочуватися у суспільство, значною мірою дискредитувала партію в очах громадськості. Роздратоване радянське суспільство з інертної маси, об'єкта політики починає перетворюватися на важливого й активного суб'єкта суспільно-політичного життя.

"Ковбасна революція" у м. Чернігові – це найяскравіша ілюстрація рівня невдоволення українського суспільства проблемою дефіциту та наявності системи номенклатурних привілеїв. Ця подія була спровокована дорожньо-транспортною пригодою, у яку потрапив у переддень Різдва 1990 р. завідувач оргінструкторським відділом В. Заїка разом з водієм, які перебували у стані алкогольного сп'яніння. В результаті аварії на розі вулиць Рокосовського і Доценка від удару відкрився багажник службового автомобілю "Волга". Виявивши у ньому дефіцитні продукти, обурений натовп перевернув й розбив машину, а потім потягнув її до приміщення обкому партії. Ситуація спровокувала стихійний мітинг, у який відразу включилися представники НРУ. 7 січня на мітинг зібралось близько 4 тис. чоловік, перед якими виступив перший секретар Чернігівського обкому Л. Палажченко, який повідомив, що В. Заїка звільнений з посади та

вирішується питання про його перебування в лавах КПРС, а за фактом аварії порушено кримінальну справу. Проте учасники мітингу почали вимагати більшого, зокрема, негайної відставки бюро обкому партії, відміни статті 6 Конституції СРСР, ліквідації райкомів партії в обласному центрі, реєстрації неформальних об'єднань, відокремлення України від СРСР, відкриття міської незалежної газети, створення на підприємствах страйкових комітетів.

10 січня у Чернігові відбувся загальноміський мітинг на місцевому стадіоні, у якому брало участь 15–16 тис. чоловік. Водночас зібрався натовп біля приміщення обкому та житлового будинку, де проживав Л. Палажченко. Розлючені чернігівці вигукували: "Комуністи – це фашисти!", "Бий комуністів!", "Ми вам ще покажемо!" і т. д. Працівниками міліції було вилучено близько 200 кастетів, металевих прутів, пик та іншої холодної зброї [10, арк. 17–19]. 11 січня відбулося розширене засідання бюро обкому партії та нарада партійно-господарського активу в районах м. Чернігова, на яких була висловлена позиція, що перший секретар обкому партії Л. Палажченко та голова облвиконкому М. Гришко повинні піти у відставку. 12 січня на засіданні бюро обкому партії розглядалася пропозиція про колективну відставку бюро обкому партії, але навряд чи номенклатура була здатна на такий крок, краще було пожертвувати декількома головами, ніж добровільно відмовитися усім від влади. Відповідно ця пропозиція була відхилена.

13 січня на пленумі Чернігівського обкому партії було прийнято рішення задовольнити прохання про звільнення, що містилося у заявах Л. Палажченка, М. Гришка, І. Музиченка (редактор обласної газети "Деснянська правда"), а 22 січня було задоволене й прохання про звільнення секретаря обкому партії В. Половця.

Аналіз протоколу пленуму обкому показує, що найімовірніше такий фінал подій був найбільш вигідним для номенклатури області, оскільки позбавившись декількох своїх представників (хоча і впливових), вона зберегла своє становище. Обласна номенклатура довгий час вагалася щодо оцінок події, що сталася 6 січня, і особливій критиці головний її учасник не був підданий. Більше того, через тиждень після неї, на пленумі (13 січня) деякі члени обкому взагалі не зрозуміли причину, з якої стався такий "соціальний вибух" у місті. Так, наприклад, відповідальний секретар обласної письменницької організації С. Реп'ях зауважив: "... От і стосовно Палажченка. Його у ці дні, так би мовити, закидали камінням. А за що? Невже усі секретарі обкому партії до Палажченка жили в землянках, укривалися ведмежою шкурою, ходили пішки на роботу чи на полювання за

мамонтами? Люди жили в особняках, причому значно більших, ніж у Палажченка. Жили так, як їм хотілося. Жили не так скромно, як Палажченко ... Сьогодні висувається вимога змінити склад бюро обкому. А чому не говориться про тих людей, котрі у машині, яка потрапила в аварію, знімали запасне колесо, "розмели" ту ковбасу, викрутили радіоприймач. Це ж мародерство серед білого дня! ... У ці дні багато хто вів себе грубо, по-хамськи. Дійшло до того, що приходили на квартиру керівників і заглядали у холодильники, каструлі. Чого ж ми мовчимо?" [4, арк. 49].

Негативний резонанс викликав і той факт, що в наступні після мітингів дні в торговельній мережі області (в першу чергу в Чернігові) з'явилася значна маса товарів, у тому числі імпортних. Так, наприклад, станом на 16 січня тільки взуття було продано на 900 тис. руб [4, арк. 177]. У такий спосіб місцева влада прагнула відволікти увагу громадськості від політичних проблем, однак цим ще більше дискредитувала себе в очах громадськості.

Таким чином, "пристрасті", що розгорталися довкола ковбаси у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. дають підстави погоджуватися з тезою письменника І. Клеха про те, що у пізньорадянський період вона перетворилася на "політичну величину" [7]. "На зрізі" цього харчового продукту чітко виокреслюються політичні та соціальні вади радянської системи, яскраво виділяється весь спектр проблем доби "перебудови", набуває рельєфності історія повсякденного життя радянських людей. Сьогодні радянська ковбаса є об'єктом ностальгування старшого покоління "за справді якісним продуктом за порівняно невисоку ціну". Насправді ж, як з'ясувалося, якість радянських ковбас не була високою, починаючи з 70-х рр. ХХ ст. Коріння ностальгії, найвірогідніше, слід шукати у людській психології, якій притаманна туга за молодими часами. Колективна пам'ять дивовижним чином позбавляється від спогадів про те, як саме діставався цей бажаний продукт, скільки особистого часу та нервів слід було витратити, а також скільки принижень доводилося терпіти, годинами стоячи у довжелезних чергах. Цей феномен ще чекає на окреме дослідження в межах "психоісторії".

Література

1. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Москва: Издательство "Наука", 1986. 232 с.
2. Богданов К. Повседневность и мифология: Исследования по семиотике фольклорной действительности. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2001. 437 с. URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/pov/sed/nev/nost/12.htm>
3. Бродель Ф. Динамика капитализма. Смоленск: Русич, 1993. 124 с.

4. Державний архів Чернігівської області. Ф. П-470. Оп. 13. Спр. 1984. 218 арк.
5. Доклад А. Микояна на Второй сессии ЦИК Союза ССР 16 января 1936 г. URL: https://www.fessl.ru/docs-downloads/bookpdf/PERIOD/TR/1936/2_36.pdf
6. Иванова А. Магазины "Березка". Парадоксы потребления в позднем СССР, Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 304 с.
7. Клех И. Книга с множеством окон и дверей. Москва: Аграф, 2002. 464 с. URL: <https://lit.wikireading.ru/2825>
8. Книга о вкусной и здоровой пище / под ред. О. П. Молчановой. Москва, 1952. 400 с.
9. Николаев В. Г. Советская очередь как среда обитания: социологический анализ. Москва: ИНИОН РАН, 2000. 188 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Оп. 32. Ф. 1. Спр. 2725. 17–19.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1077. 331 арк.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1078. 264 арк.
13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3426. 106 арк.
14. Zemtzov I. Encyclopedia of Soviet Life. New Brunswick; London, 1991. P. 261.

References

1. Blok, M. (1986). Apologiya istorii, ili Remeslo istorika [Apology of history, or craft of the historian]. Moskva [in Russian].
2. Bogdanov, K. (2001). Povsednevnost i mifologiya: Issledovaniya po semiotike folklornoy deystvitelnosti [Everyday Life and Mythology: Studies on the Semiotics of Folklore Reality]. SPb. <https://www.booksite.ru/> URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/pov/sed/nev/nost/12.htm> (Last accessed: 15.11.2019) [in Russian].
3. Brodel, F. (1993). Dinamika kapitalizma [The dynamics of capitalism]. Smolensk [in Russian].
4. Derzhavniy arhiv Chernigivskoyi oblasti. f. P-470, op. 13, spr. 1984, 218 ark.
5. Doklad A. Mikoyana na Vtoroy sessii TsIK Soyuzo SSR 16 yanvarya 1936 g. (1936). [Report of A. Mikoyan at the Second Session of the CEC of the USSR on January 16, 1936] URL: https://www.fessl.ru/docs-downloads/bookpdf/PERIOD/TR/1936/2_36.pdf (Last accessed: 15.11.2019) [in Russian]
6. Ivanova, A. (2017). Magazinyi «Berezka». Paradoksyi potrebleniya v pozdnem SSSR [Shops "Berezka". Paradoxes of consumption in the late USSR]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
7. Kleh, I. (2002) Kniga s mnozhestvom okon i dverey [Book with many windows and doors]. Moskva: Agraf URL: <https://lit.wikireading.ru/2825> (Last accessed: 14.11.2019) [in Russian].
8. Molchanova, O. (Eds.) (1952). Kniga o vkusnoy i zdorovoy pische [Book about tasty and healthy food]. [in Russian].
9. Nikolaev, V. (2000). Sovetskaya ochered kak sreda obitaniya: Sotsiologicheskii analiz (Soviet turn as a habitat Sociological analysis). Moskva: INION RAN [in Russian].

10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy), op. 32, f.1, spr. 2725, 17–19.
  11. TsDAHO Ukrainy, f.1, op. 2, spr.1077, 331 ark.
  12. TsDAHO Ukrainy, f.1, op.2, spr.1078, 264 ark.
  13. TsDAHO Ukrainy, f.1, op.25, spr.3426, 106 ark.
  14. Zemtsov, I. (1991). Encyclopedia of Soviet Life. New Brunswick. London [in English].
-

Y. V. Kuzmenko

PhD in History, docent of World history and international relations department History and law faculty, Nizhyn Gogol State University

"Passion for sausage": social and political outcomes of food shortage in the USSR in the second half of the 1980s – the beginning of the 1990s.

The author of the article examines sausage as the cult food product in the Soviet Union combining methodological approaches of two modern directions in historical science – history of everyday life and food studies. For millions of soviet people sausage was the symbol of wealth. The article looks at the history of development of industrial production of sausage as well as the evolution of the state standards of its production in the USSR. The author mainly focuses on the perestroika period when real 'passion for sausage' took place due to overwhelming food shortage. It manifested itself in long queues, inadequate service, low product quality, string-pulling, profiteering, etc. and destabilized socio-political life in the USSR. The Ukrainian society back in the 1980s was particularly outraged at the privileged access to scarce goods the Soviet party nomenclature had. The article describes the most striking example of social unrest on grounds of food shortage in the USSR, the so-called 'sausage revolution' in the city of Chernihiv which led to the change of almost all party leadership in the city. The author concludes that such research gives the opportunity to explore the crisis of the Soviet system in all its manifestations.

Key words: sausage, perestroika, shortage, queue, 'sausage train', nomenclature privileges, 'sausage revolution'.

УДК 94(497.13)"1939/1941"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-99

О. П. Моціяка

фахівчиня Центру гуманітарної співпраці з діаспорою при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя

Переддень та початок Другої світової війни для Хорватії (1939–1941)

У статті вперше в українській історіографії поглиблено аналізується внутрішня та геополітична ситуація в хорватських землях напередодні та в перший період Другої світової війни (1939–1941). Велику увагу приділено планам Німеччини (Третього Рейху) та Італії щодо долі Югославії, до складу якої входили ці території. Проаналізовано обставини утворення Бановини Хорватія (1939) та Незалежної Держави Хорватія (1941) на тлі політичних подій як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Ключові слова: Друга світова війна, Бановина Хорватія, "Угода Цветкович-Мачек", Анте Павелич, усташі, Скупщина, Троїстий блок, Незалежна Держава Хорватія.

Хорватія є на сьогодні, на жаль, ще мало дослідженою в українській науці. Особливий інтерес становить ХХ ст., а особливо міжвоєнні роки та Друга світова війна, що були поворотними на шляху відновлення хорватської державності. У вітчизняній історіографії ця проблема ще не була предметом спеціального вивчення. Деяко кращою є ситуація в російській історіографії, хоча у праці В. І. Фрейдзона [11], один із розділів якої присвячений історії міжвоєнної Югославії, її політичне життя охарактеризовано недостатньо повно. У хорватській історіографії цій науковій проблемі приділено найбільше уваги. Прикладом може слугувати робота Р. Хорвата [13] з детальним аналізом не лише політичного, а й культурного та соціального становища в Хорватії у 1939–1941 рр. Наша стаття є першою спробою в українській історіографії створити спеціальну розвідку про особливості суспільно-політичної ситуації, що склалася в Хорватії напередодні Другої світової війни, через призму ролі "Споразуму Мачека-Цветковича" в наростанні етнічної напруженості в Югославії в 1939–1941 рр.

Напередодні скликання нової скупщини у Белграді в 1939 р. її новообрані хорватські депутати зібралися в Загребі як "хорватське

національне представництво" і під орудою лідера опозиції В. Мачека урочисто проголосили недійсними зобов'язання, схвалені або нав'язані будь-яким органом, не уповноваженим хорватською нацією [9, с. 316]. Навколо ХСП (Хорватська селянська партія) об'єднався практично весь хорватський народ. Мачек доводив Павлу, регенту Югославії, що без зміни влади політичної кризи не уникнути. Останній мав намір нарешті вирішити "хорватське питання" в умовах світової війни, що наближалася. Аби отримати підтримку хорватів, необхідно було діяти якнайшвидше [11, с. 253]. У квітні 1939 р. князь Павло розпочав сербо-хорватські перемовини. Він довго сумнівався, оскільки вважав, що національний та державний унітаризм недопустимі, але поїздка до Лондона змінила його думку [11, с. 59].

Переговори нового прем'єра Д. Цветковича і В. Мачека завершилися якраз напередодні Другої світової війни – 26 серпня 1939 р. угодою ("Споразумом") між урядом, з одного боку, і Селянсько-демократичною коаліцією, з іншого. Угода передбачала утворення нового уряду, що повинен був утілити в життя рішення про створення Хорватської бановини і зробити все необхідне для переустрою держави. До нової бановини мали увійти попередні Савська і Приморська бановини, а також низка сусідніх повітів, де переважало хорватське населення. Виконавчу владу повинен був здійснювати бан, який призначався королем і який був відповідальним перед королем та Хорватським сабором (парламентом), котрі спільно мали представляти законодавчу владу в бановині [13, с. 608–612].

"Споразум" та підписаний раніше конкордат з Ватиканом стали частиною зусиль князя Павла об'єднати свій народ перед явною загрозою з боку сусідів, які мали територіальні претензії до Югославії. Гітлерівська анексія Австрії і окупація Чехословаччини, услід за якими у квітні 1941 р. сталося вторгнення Італії в Албанію, призвели до того, що Югославія могла опинитися наступною в цьому сумному списку. Даючи Хорватії автономію під орудою поміркованої Селянської партії, князь Павло сподівався тим самим усунути загрозу терору усташів, які користувалися підтримкою Італії, Німеччини, Угорщини і Болгарії [10, с. 147].

Текст "Угоди Цветкович-Мачек" (чи "Споразум") був опублікований 26 серпня 1939 р., тобто за 5 днів до початку Другої світової війни. Хорвати увійшли до складу нового уряду в Белграді і відразу ж було опубліковано й "Закон про Бановину Хорватії" [12, с. 254]. Усе це означало кінець "югославізму" та унітаризму. Після угоди 1868 р. (автономії Хорватії в Угорському королівстві в рамках дуалістичної Австро-Угорщини) створення Бановини стало значною подією в

устрої Хорватії, якщо не рахувати 1918 р. Проте компетенція Бановини 1939 р. була значно ширшою, ніж Хорватії і Славонії в 1868 р. Першим баном Хорватії став Іван Шубашич.

На думку історика І. Голдштейна, Мачек досяг своєї мети стосовно досягнення хорватської автономії всередині Югославії, хоча і не вважав прийняте рішення остаточним. Проте це "в деяких аспектах реалістичне і гарне рішення було запізнимим [...] Внутрішні суперечності і зовнішньополітичний тиск були занадто сильними, щоб їм могли протистояти навіть мудрі політичні рішення". До того ж навіть у лавах Хорватської селянської партії багато хто вважав, що Мачек продешевив. На правому націоналістичному фланзі серед майбутніх усташів його взагалі вважали зрадником, оскільки вирішення хорватського питання бачили тільки у відокремленні Хорватії від Югославії [6, с. 39].

Після "Споразуму" політика Італії стосовно Югославії стала відвертою. Муссоліні залишалося тільки розіграти "карту Павелича" (лідера нового націоналістичного хорватського руху – усташів). Унаслідок цього в Італії знову стали проводити військові навчання загони усташів. Було розгорнуто широку пропагандистську компанію. У Римі й Відні стали виходити аналогічні газети [8, с. 26]. Тим часом німецькі війська та Червона Армія захопили Польщу. Франція і Велика Британія оголосили війну Німеччині. Друга світова війна розпочалася.

Активність усташів на території Італії, підтримувана особисто Муссоліні, ставала гарячковою. Рух об'єднував усіх хорватів, які були в Італії. Було створено військо "Усташська воїниця" і загалом посилено військову підготовку. У самій Хорватії колишні вигнанці, які тепер після "Споразуму" повернулися додому завдяки амністії 1937 р., розпочали активну діяльність з поширення усташської ідеології. Католицька церква надавала їм дієву підтримку, зокрема, активними агітаторами за приєднання до руху були францисканські гімназії в Широці Брег (біля Загреба) і Травнику (Боснія і Герцеговина), а також теологічний факультет загребського капітулу (тобто семінарії для майбутніх священників) [8, с. 26–27].

У день проголошення "Споразуму" Скупщину Югославії розпустили – попередньо до можливо демократичного вибору до цієї палати, так само, як і до сабору Хорватії. Але ці вибори так ніколи й не відбулися, також не було технічної, конституційної проблеми, яку Хорватія, здатна брати віднині участь у центрально-урядовому законодавчому органі, могла б коли-небудь вирішити [9, с. 321]. Стосовно ситуації, що тоді склалася в Югославії, дотепно висловився Дж. Ротшильд: "Отже, коли жорстока криза вразила міжвоєнну

Югославію навесні 1941 року, "Споразуму" з його супроводжуваними інституційними врегулюваннями все ще бракувало моральної легітимності у вигляді переконливого суспільного схвалення, і режим досі виглядав як "приватна власність" зграї посвячених і маніпуляторів. Та "згряя" не переймалася тим, щоб запроваджувати соціально-економічні та політичні реформи, що очікували після "Споразуму". Війна в Європі, що мала слугувати поштовхом до запізнілого впровадження таких реформ, натомість перетворилася на вибачення за їхній непристойний похорон" [9, с. 321].

З початку Другої світової війни уряд Югославії неодноразово заявляв про свій нейтралітет і наміри підтримувати дружні стосунки як з Німеччиною і Італією, з одного боку, та Францією і Великою Британією, з іншого боку. Разом з тим у планах цих держав Югославія посідала не останнє місце. Так, зокрема, французька дипломатія наприкінці 1940 і початку 1941 р. розгорнула в Белграді активну діяльність. Генеральні штаби Франції і Югославії обмінялися військовими місіями. Франція і Велика Британія прагнули перетягнути Югославію на свій бік у війні, яка розширювалася. Німеччина також активізувала свою діяльність у Югославії через "п'яту колону". Крім того, німецька розвідка створила значну шпигунську організацію "Юпітер" і мала своїх агентів серед югославських політичних діячів, чиновників та офіцерів [4, с. 177].

У перші дні січня 1940 р., тоді як Італія зберігала позицію невтручання в конфлікт англо-французів і гітлерівської Німеччини, Муссоліні наказав своєму міністру іноземних справ Г. Чіано прискорити темпи планування поділу югославської держави. 21 січня 1940 р. Г. Чіано зустрівся у Римі з емісаром В. Мачека маркізом ді Бомбеллесом. У своєму "Щоденнику" Чіано занотував: "Бомбеллес говорить, що у Загребі ситуація стрімко погіршується, де все більше ненавидять контроль з боку сербів і він стає все менш ефективним, і що в найближчі терміни все буде готовим до повстання. Він пропонує мені зустрітися з Павелічем, я цього не підтверджую, але й не виключаю. Наш можливий напрямок дій повинен бути наступним: повстання, захоплення Загреба, прибуття Павеліча, пропозиція Італії втрутитися, створення Хорватської держави, пропозиція корони королю Італії" [8, с. 27]. Наступного дня Г. Чіано у своєму "Щоденнику" повернувся до цього питання: "Муссоліні згоден з доцільністю моєї зустрічі з Павелічем, що відбудеться вдома, завтра [...] У загальних рисах хорватське питання, здається, наближається до вирішення" [8, с. 27–28].

Крім того, 10 травня 1940 р. відбулася ще одна зустріч Чіано з Павелічем, що італійський політик резюмував наступним чином:

"Хорватська ситуація визріла, і якщо з нашого боку будуть значні затримки, чимало симпатій перейде на бік Німеччини. Тепер я підготую документ, у якому будуть вказані реальне розташування революційних сил і найнагальніші потреби. Потім ми перейдемо до виконавчої частини. Я не встановив жодного терміну, більше того, я порадив уникати передчасного спалаху" [8, с. 28].

10 червня Італія оголосила війну Франції (після капітуляції Франції перед Німеччиною) та Великій Британії. Муссоліні прагнув діяти якомога швидше й на югославському напрямку, проте Німеччина заперечила проти цього. 17 серпня в Рим із Берліна надійшло категоричне veto на реалізацію плану Павеліча-Муссоліні стосовно Хорватії. 23 серпня А. Гітлер висловився у зв'язку з цим так: "Балкани повинні залишатися нестійкими", що відображало основний принцип балканської політики Німеччини аж до приєднання країн Південно-Східної Європи до Троїстого пакту агресорів (Німеччини, Італії, Японії): за відмови від добровільного приєднання до пакту ці держави зіткнулися б з небезпекою окупації німецькими й італійськими військами [2, с. 23]. Справа була в тому, що на той момент Гітлер не планував залучати до конфлікту зону Дунаю і Балкан. У Г. Чіано у щоденнику з'явився такий запис: "Це повна зупинка по всій лінії". Муссоліні довелося підкоритися диктату Берліна: наприкінці вересня 1940 р. він віддав розпорядження про демобілізацію італійської армії, зібраної у районі Венето і готової розпочати вторгнення до Югославії [8, с. 29]. Разом з тим 28 жовтня Італія оголосила війну Греції і, таким чином, війна підійшла до кордонів Югославії.

Цікавий запис є у щоденнику німецького генерала Ф. Гальдера від 29 жовтня 1940 р.: "У Югославії простежується загострення суперечностей. Імовірно, існує небезпека путчу з боку сербського генералітету з метою зведення на престол молодого короля і обмеження впливу хорватів" [7, с. 19]. Це засвідчує, на наш погляд, побоювання з боку сербів до бурхливої діяльності усташів та інших прихильників незалежності Хорватії та особливого інтересу до Югославії, який виявляла Італія. Тому ідея перевороту в Белграді та скасування "Споразуму" була за таких обставин цілком логічною.

"Споразум" 1939 р. посилив у Югославії міжнаціональні суперечності та сепаратистські тенденції. Так, у Словенії виникла Словенська селянсько-робітничка партія, яка ставила завдання добитися таких же прав, що отримали хорвати. Разом з тим проти "Споразуму" виступили великосербські шовіністи, які уgliedили в цьому ущемлення своїх інтересів. Вони групувалися навколо Сербського клубу і розгорнули компанію на "захист сербства", вимагаючи надання

Сербії автономних прав. Це угруповання, киваючи на надання Хорватській бановині автономних прав, стверджували, що економічна єдність Югославії є порушеною й це призвело до погіршення економічної ситуації в країні. У свою чергу, лідери усташської еміграції на чолі з С. Кватерником (А. Павеліч залишався в Італії), які повернулися в Хорватію, розгорнули широку націоналістичну й сепаратистську пропаганду. Вони заявляли, що тільки створення "незалежної хорватської держави" зможе покращити становище хорватського народу [4, с. 172]. Ускладнення внутрішньополітичного становища в Югославії та тиск великих держав на неї спричинили катастрофічну розв'язку навесні 1941 р.

Балансування Югославії між Францією і Великою Британією, з одного боку, і з Німеччиною та Італією, з іншого боку, врешті-решт призвело до того, що уряд Цветковича-Мачека схилився на бік тих, від кого була реальна загроза цілісності Югославії. 25 березня 1941 р. в Берліні було підписано договір про приєднання Югославії до фашистського блоку, до якого раніше вже приєдналися її сусіди – Угорщина, Румунія, Болгарія, а також Словаччина. Договір давав гарантії з боку Німеччини не порушувати югославський суверенітет. Проте вже в ніч на 27 березня в Белграді стався державний переворот. Група офіцерів на чолі з генералом Д. Сімовичем усунула уряд Цветковича, відсторонила принца-регента Павла та звела на престол юного короля Петра. Тоді як у Белграді переворот вітали несамовитими вигуками: "Bolje rat nego Pakt" ("Краще мир, ніж пакт"), "Bolje grob nego rob" ("Краще могила, ніж рабство"), "Nema rata bez Srba" ("Немає війни без серба"), натовпи у Люблянці й особливо у Загребі обурювалися, що серби однобічно прирекли цілу країну до дуже високого – практично безперечного – ризику війни. В. Мачек повернувся на посаду віце-прем'єра 4 квітня тільки після того, як отримав чітке запевнення, що новий уряд буде шанувати "Споразум" і мусить докладати зусиль, щоб заспокоїти Рейх [9, с. 324–325].

Увечері 3 квітня Д. Сімович звернувся до посла СРСР у Белграді В. З. Лебєдєва з проханням "передати Молотову і Сталіну, що тепер Югославії необхідна термінова моральна допомога у вигляді сильного демаршу СРСР у Берліні, щоб зупинити німецьку інтервенцію чи хоча б дати Югославії час завершити мобілізацію" [3, с. 12–13]. Услід за тим було підписано вже непотрібний договір про дружбу і ненапад між СРСР і Югославією, оскільки це сталося 6 квітня, коли цього дня розпочалося вторгнення військ Німеччини і Італії в Югославію. Проте Сталін наполіг, щоб датою в документі було 5 квітня, аби не дратувати свого союзника Гітлера [8, с. 31–32].

У вторгненні в Югославію взяли участь 34 німецьких, 44 італійських і 4 угорських дивізії. Белград зазнав масованого бомбардування з повітря. 6 квітня А. Павелич через мікрофони "Радіо Велебіт" з Італії звернувся до хорватів з довгою промовою, в якій закликав співвітчизників, які служили в югославській армії, повернути зброю проти сербів і приєднатися до армій вторгнення [8, с. 33]. Крім того, між 27 березня і вторгненням 6 квітня до Югославії німецький МЗС через своїх представників Е. Веєземайєра і В. Маллетке спробував налагодити зв'язок із хорватською опозицією, сподіваючись використати сербо-хорватський антагонізм у своїх цілях. В. Мачек, лідер єдиної справді масової хорватської партії (яка до того ж мала і воєнізоване формування – Хорватську селянську і цивільну самооборону), був фігурою більш привабливою для німців, ніж прихильники А. Павелича, якого вони підозрювали у проіталійській орієнтації. Проте Мачек відмовився від співробітництва з німцями і увійшов, як вже згадувалося, до уряду генерала Сімовича. Тому Німеччині довелося тепер робити ставку на усташів. Їм вдалося встановити з ними зв'язок і, зокрема, зі С. Кватерником, який фактично керував усташським рухом у Хорватії в ці місяці [1, с. 131].

10 квітня 1941 р., за годину до вступу військ вермахту до Загребу, С. Кватерник у своєму виступі, переданому загребським радіо, оголосив про створення Незалежної Держави Хорватія на чолі з усташським поглавником (вождем) А. Павеличем та призначив себе військовим міністром і головнокомандувачем ще неіснуючої армії новопроголошеної держави. В. Мачек, також по радіо, закликав хорватський народ підкоритися новій владі і співробітничати з нею, проте сам від співробітництва ухилився [1, с. 132].

14 квітня югославське верховне командування віддало наказ про припинення збройного опору. Уряд та король Петро II покинули країну. 17 квітня в Сараєво начальник штабу генерал Калафатович і міністр закордонних справ Цінцар-Маркович підписали так звані "рішення про перемир'я і припинення військових дій між збройними силами Німеччини і Югославії" [5, с. 73]. Це була капітуляція.

Таким чином, укладення в серпні 1939 р. "Споразуму" й утворення Бановини Хорватія створили новий клубок суперечностей всередині Югославії між сербами і хорватами. Перенесення майже відкритої діяльності усташів на територію Хорватії, активна пропаганда націоналістичних ідей посилили тяжіння хорватів до повного суверенітету. Хитання Югославії на міжнародній арені між основними гравцями спричинило державний переворот і неминуче наступне вторгнення Німеччини та її союзників. Югославія була окупована і як єдина держава зникла з карти Європи.

Література

1. Беляков С. С. Усташи: между фашизмом и этническим национализмом. Екатеринбург: Издательство НОУВПО Гуманитарный университет, 2009. 320 с.
2. Буханов В. А. "Имперская крепость Белград". Германские планы колонизации Юго-Восточной Европы (1939–1941). *Советское славяноведение*. 1989. № 1. С. 20–31.
3. Волков В. К. Советско-югославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941 гг.). *Советское славяноведение*. 1990. № 6. С. 3–17.
4. История Югославии / под ред. Л. Б. Валева, Г. М. Славина, И. И. Удальцова: в 2 т. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963. Т. 2. 431 с.
5. История южных и западных славян: в 2 т. / под ред. Г. Ф. Матвеева и З. С. Ненашевой. 2-е изд. Москва: Изд-во МГУ, 2001. Т. 2: Новейшее время. 272 с.
6. Никифоров К. В. Сербия на Балканах. XX век. Москва: Индрик, 2012. 176 с.
7. Плужников Д. А. Неизбежность "Апрельской катастрофы" для Югославии. *Вестник МГОУ. Серия "История и политические науки"*. 2013. № 2. С. 16–20.
8. Ривели М. А. Архиепископ геноцида. Монсеньор Степинац, Ватикан и усташская диктатура в Хорватии 1941–1945. Москва, 2011. 224 с.
9. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. Київ: Мегатайп, 2001. 496 с.
10. Узст Р. Иосип Броз Тито: власть силы. Смоленск: Русич, 1998. 512 с.
11. Фрейдзон В. И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времён до образования республики (1991 г.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 318 с.
12. Фрейдзон В. И. Основные тенденции межвоенной историографии югославизма, 1918–1941 годы. *Славяноведение*. 1997. № 6. С. 58–66.
13. Horvat Rudolf. Hrvatska na mučilištu. Zagreb: Školska knjiga, 1992. 648 s.

References

1. Bjeljakov, S. S. [2009]. Ustashi : mezhdu fashizmom i etnicheskim natsionalizmom [The Ustashes: between fascism and ethnic nationalism]. Jekaterinburg: Izdatelstvo NOUVPO Gumanitarnii universitet. [In Russian]. Bukhanov, V. A. "Imperskaja krepostj Belgrad". Germanskie plany kolonizacii Yugo-Vostochnoj Evropy (1939–1941) ["The Imperial Fortress of Belgrade". German plans for the colonization of Southeast Europe (1939–1941)]. *Sovetskoje slavjanovedenje – The Soviet Slavic studies*. (1) 1989. 20–31. [In Russian].
2. Volkov, V. K. Sovjetski-jugoslavskie otnoshenija v nachaljnij period Vtoroj mirovoj vojni v kontekste mirovih sobitij (1939–1941 gg.) [Soviet-Yugoslav relations in the initial period of the Second World War in the context of the world events (1939–1941)]. *Sovetskoje slavjanovedenje – The Soviet Slavic studies*. (6) 1990. 3–17. [In Russian].

3. [1963]. Istorija Jugoslavii. / Pod red. L. B. Valjeeva, G. M. Slavina, I. I. Udaltsova [The history of Yugoslavia]. Vol. 2. Moscow: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [In Russian].
4. Matveeva G. F., Nenashevoj Z. S., (Eds) (2001). Istorija yuzhnikh i zapadnikh slavjan [The history of the southern and western Slavs]. Vol. 2. Novejshee vremja [Vol. 2. Newest times]. / Pod red. 2-e izd. Moscow: Izd-vo MGU.
5. Nikiforov, K. V. (2012). Serbija na Balkanah. XX vek [Serbia in the Balkans. XX century]. Moscow : "Indrik". [In Russian].
6. Pluzhnikov, D. A. Neizbezhnost "Aprel'skoj katastrofi" dlja Jugoslavii [The inevitability of the "April Disaster" for Yugoslavia]. *Vjestnik MGOU. Serija "Istorija i politicheskie nauki" – Bulletin of MGOU. Series "History and Political Science"*. (2) 2013. 16–20. [In Russian].
7. Riveli, M. A. (2011). *Arkhijepiskop genocida. Monsenior Stepinac, Vatikan i ustashtskaja diktatura v Khorvatii 1941–1945* [The archbishop of genocide. Monsignor Stepinac, Vatican and Ustas dictatorship in Croatia in 1941–1945]. Moscow. [In Russian].
8. Rotshild, Dzh. (2001). Shidno-Tsentralna Jevropa mizh dvoma svitovimy vijnamy [East Central Europe between the two world wars]. Kyiv: Megatajp. [in Ukrainian]
9. Uest, R. (1998). Iosip Broz Tito: vlast sily [Josip Broz Tito: The Power of Strength]. Smolensk: Rusich. [In Russian]. [In Russian].
10. Freidzon, V. I. (2001). Istorija Khorvatii. Kratkii ocherk s drevneishih vremen do obrazovanija respubliki (1991 g.) [The history of Croatia. A brief outline from ancient times to the formation of the republic (1991)]. Sank-Peterburg: Aleteija. [In Russian].
11. Freidzon, V. I. (1997) Osnovnije tendencii mezhojnoj istoriografii jugoslavizma, 1918–1941 gody [The main trends of the interwar historiography of Yugoslavism, 1918–1941]. *Slavjanovedenje – Slavic studies*. (6) 1997. 58–66. [In Russian].
12. Horvat, R. [1992]. Hrvatska na mučilištu [Croatia in torture]. Zagreb: Školska knjiga.

O. P. Motsiaka

Specialist of the Center for Humanitarian Cooperation with the Diaspora at NSU them. M. Gogol

The eve and the beginning of Second World War for Croatia (1939–1941)

For the first time in Ukrainian historiography, the article analyzes the internal and geopolitical situation in Croatian lands before and during the first period of Second World War (1939–1941). The period from the signing of the "Cvetkovic-Macek Agreement" to the formation of the Independent State of Croatia is chronologically covered. Much attention was paid to the plans of Germany (the Third Reich) and Italy for the fate of Yugoslavia, which included these territories. Germany intensified its activities in Yugoslavia through the "fifth column". France and the United Kingdom also sought to drag Yugoslavia to their side in the expanding war. The Croatian nationalists Ustashes supported by these countries launched activities in the Balkans. Besides, the military exercises began in Italy. A broad outreach campaign has been

launched. The movement united all Croats who were in Italy. The similar newspapers were published in Rome and Vienna. The circumstances of the formation of Croatia's Banovina (1939) and the Independent State of Croatia (1941) are analyzed on the background of the political events both internal and external. In the first case, the Croats became part of the new government in Belgrade and the "The Law of Banovina Croatia" was published immediately. All this meant the end of "Yugoslavism" and Unitarianism. On the second, on April 10, 1941, an hour before the arrival of the Wehrmacht troops in Zagreb, Slavko Kvaternik in his speech transmitted to Zagreb radio announced the creation of the Independent State of Croatia, headed by the Ustasha head (leader) Ante Pavelic. Yugoslavia was occupied as one state and disappeared from the map of Europe.

Key words: Second World War, Crochet Croatia, "Cvetkovic-Macek Agreement", Ante Pavelich, the Ustashes, Skupshchina, the Triple block, Independent State of Croatia.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА

УДК 908+930. 2(477)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-109-118

М. Г. Железняк

кандидат філологічних наук, директор
Інституту енциклопедичних досліджень НАН України

"Енциклопедія Сучасної України": регіональний аспект

Статтю присвячено актуальним питанням підготовки "Енциклопедії Сучасної України" (ЕСУ) та участі науковців із регіонів України в її створенні. Обґрунтовано ЕСУ як пріоритетний напрям діяльності НАН України. Стверджено її значення в розвитку знань про історію, сьогодення, культуру України, українців у світі. Аргументовано наявність в Україні низки енциклопедичних видань, що в різні періоди її історії репрезентували розвиток національної енциклопедистики. Зроблено історичні порівняння в розвитку ЕСУ як продовження "Енциклопедії українознавства" й ВУЕ як правонаступника "Української радянської енциклопедії" та паралель з єдиним виданням "Енциклопедія Брокгауз" Німеччини. Виокремлено ключові завдання ЕСУ для створення образу України в географічному, політичному, науковому, культурному, мистецькому, спортивному вимірах. Стверджено наявність на першу половину 2019 року за сприяння потужної української діаспори 20-ти видрукованих томів ЕСУ.

Проаналізовано першопричини створення ЕСУ в контексті стратегії залучення до роботи над корпусом статей авторів з різних регіонів України, взаємодії при редакції ЕСУ інституту координаторів зі столичними, регіональними закладами вищої освіти, науковими інститутами НАНУ, науково-дослідними інститутами різних профілів, творчими спілками. Виокремлено як засіб реалізації енциклопедичних проєктів діяльність мобільних опорних груп фахівців, які добре володіють інформацією про коло науковців, мистецтвознавців, краєзнавців для підготовки відповідних статей енциклопедичного стилю.

На прикладі названого видання розкрито потенціал взаємодії центру й периферії в реалізації загальнонаціонального енциклопедичного проєкту. Простежено, як створення національної енциклопедії впливає на розвиток

регіональної енциклопедистики, і як натомість регіональні енциклопедисти сприяють формуванню корпусу енциклопедичних знань загальнонаціонального масштабу.

Ключові слова: ЕСУ, "Енциклопедія Сучасної України", регіональна енциклопедистика, енциклопедична стаття, периферія, сайт, автор.

Енциклопедистика в усі часи (особливо нині – в епоху інформаційного суспільства) займала окреме, спеціальне місце у світовій науковій системі, що зумовлено особливістю галузі: не продукувати нове знання, а систематизувати наявний на час створення енциклопедії науковий контент та вдало представляти його суспільству. Найповажнішим енциклопедичним виданням завжди вважали національну енциклопедію, оскільки вона містить знання з широкого кола питань, забезпечуючи створення цілісного образу держави. Українська національна енциклопедистика покликана сформувати об'єктивне, неупереджене уявлення про нашу державу, її давню історію, традиції, звичаї, культуру, мову, літературу, тобто про все те, чим українці як нація різняться від інших народів світу.

Згідно з окремими розвідками [14] кожна європейська країна сьогодні має одну чи кілька національних енциклопедичних видань. Нині в Україні¹ національною енциклопедією є багатотомна "Енциклопедія Сучасної України" (ЕСУ), яку творять науковці Інституту енциклопедичних досліджень Національної академії наук України та Наукового товариства імені Шевченка, залучивши сотні фахівців з галузевих академій та спеціалізованих навчальних та наукових закладів. Варто зауважити, що, як зазначає Ю. О. Бойко, Президія Національної академії наук України прийняла кілька важливих постанов та розпоряджень, у яких проєкт ЕСУ трактується як пріоритетний

---

¹ В Україні, на відміну від переважної більшості держав, де наявна зазвичай одна національна енциклопедія, підготовлена у той чи інший період розвитку держави (найчастіше – в часи становлення нації), маємо низку енциклопедичних видань, що в різні періоди її історії репрезентували розвиток національної енциклопедистики. Перервність державності, зміна векторів розвитку, відповідно, позначилися й на появі різних енциклопедичних видань ("Українська загальна енциклопедія", "Українська радянська енциклопедія", "Енциклопедія українознавства"). Звідси в сучасній українській енциклопедистиці продовжують співіснувати дві школи – ЕСУ як продовження "Енциклопедії українознавства" та ВУЕ як правонаступник "Української радянської енциклопедії". Натомість, наприклад, у Німеччині "Енциклопедію Брокгауз" створено на початку XIX ст., час від часу її актуалізують, перевидають з уточненнями, доповненнями чи й заміною певної кількості статей. Нині вона має 21 перевидання, що, власне, й забезпечує тяглість національної енциклопедистики.

напряму діяльності Академії, відповідно її установам рекомендовано включати до наукових планів питання підготовки ЕСУ [1, с. 51]. Тож закономірно, що ЕСУ стала об'єктом наукових досліджень. Питання історії її створення, методики укладання, структури, особливостей поданого матеріалу, його значення для суспільства тощо можна віднайти в студіях М. Г. Железняка [4], С. В. Муріної [8], Н. І. Черниш [11], А. І. Шушківського [12; 13], О. В. Савченка [10] та ін.

Нині, як зауважує Я. В. Верменич, "в Україні сформувався самостійний науковий напрямок – історична регіоналістика, що зорієнтована на дослідження процесів регіоналізації та регіонального розвитку в природно-географічному, історичному й соціокультурному контекстах. ... У цьому ж напрямі відбувається осмислення теоретичних і методологічних проблем регіонознавства, зокрема й традицій енциклопедизму в суспільній думці України XIX–XX ст." [3, с. 70–71]. Мета нашої розвідки – простежити роль, потенціал і внесок регіонів України щодо створення сучасного багатотомного енциклопедичного видання, а також окреслити значення ЕСУ для розвитку регіональної енциклопедистики. Зазначена мета дослідження актуалізується також у контексті іншого твердження Я. В. Верменич: "Накопичений в Україні досвід створення енциклопедичних праць потребує наукового опису у зв'язку з появою таких видань, як Енциклопедія Сучасної України" [3, с. 75].

У передмові до ЕСУ викладено ідею, завдання видання, спроектовано його характер та здобутки за умови успішної реалізації проекту. Зміст вступного постулату полягає в тому, що ЕСУ має бути енциклопедією соборної України з рівномірним представленням усіх регіонів, історичних земель, сучасних адміністративно-територіальних одиниць [9]. У своєму варіанті передмови професор А. Жуковський особливо наголошував, що ЕСУ мусить бути загальноукраїнським виданням на відміну від "Енциклопедії українознавства" (ЕУ), де переважав галицький матеріал, західноукраїнський погляд, оскільки редакція цього багатотомного видання була відірвана від архівів, бібліотек та інших джерел інформації Великої України.

Ключовим завданням ЕСУ є створення образу України в усіх вимірах – географічному, політичному, науковому, культурному, мистецькому, спортивному тощо. Станом на першу половину 2019 року ЕСУ має 20 видрукованих томів (за кількістю томів це найбільша українська енциклопедія за всю історію створення енциклопедичних видань), і на підставі матеріалів цих томів можна стверджувати, що образ сучасної України виходить далеко за її кордони. Найперше цьому факту сприяє потужна українська діаспора, що має понад 100–

літню історію і є невід'ємною складовою українського етносу. Окрім цього, етнічні українські землі, що нині входять до складу сусідніх з Україною держав (Берестейщина, Кубань, Підляшшя, Пряшівщина, Донщина, Бессарабія, Лемківщина, Холмщина, Надсяння тощо), також є складовими частинами поняття Великої України.

Варто зазначити антропоцентричний характер ЕСУ, зумовлений не лише тезою, що все на землі, окрім природи, створено або перетворено людиною (відтак розвиток цивілізації – це наслідок удосконалення людської особистості), а й сучасною доктриною глобалізованого суспільства, коли відкриваються кордони, активно відбуваються міграції (але не народів, як у давні часи, а окремих індивідуумів). Науковці, митці, актори, спортсмени, люди творчих і технічних професій, фізично перебуваючи за межами України (наприклад, працівники ІТ-сфери), творять історію своєї Батьківщини, її науку, культуру, літературу, що, з іншого боку, впливається в загальнолюдську.

Антропоцентризм в ЕСУ виявляється в тому, що великий масив інформації в томах Енциклопедії стосується людей. Як справедливо зазначає С. В. Муріна, упорядники багатотомної "Енциклопедії Сучасної України" вміщують до неї інформацію про величезну кількість відомих і менш відомих письменників, науковців, акторів, спортсменів, політичних, громадських і державних діячів, які жили в Україні у ХХ ст. або є нашими сучасниками, а також про представників зарубіжного українства; тут можна прочитати про відомих людей діаспори або національних меншин і всіх, хто щось зробив для нашої держави [8, с. 525]. За її підрахунками, у томі на літеру "А" ЕСУ містить статей про персоналій в 3,5 рази більше, ніж перший том "Української радянської енциклопедії" (УРЕ) [8, с. 525]. В іншій розвідці дослідниця зауважує, що "вагомий внесок у розвиток довідкової біографістики зроблено завдяки впливу регіоналізації історичних джерел, зростання уваги до локальної, місцевої історії, до вивчення якої долучилися краєзнавці. Саме вони наповнюють довідники невідомими постатями, які діяли в їх місцевостях у різні історичні часи" [7, с. 401]. Справді, підготовку статей про маловідомих, але значущих діячів, які заслуговують на довідку в загальноукраїнському національному енциклопедичному виданні, перевірку чи уточнення біографічних відомостей редакція ЕСУ часто доручає місцевим краєзнавцям. Більше того, ці постаті часто потрапляють до ЕСУ з їхньої ініціативи.

Створення ЕСУ стало можливим завдяки вдало обраній стратегії: залучення до роботи над корпусом статей значної кількості авторів з різних регіонів України. Зазвичай про події, що відбувалися

в Галичині, пишуть науковці із західноукраїнських областей; про інституції, що діяли чи діють на півдні України – дослідники з Дніпра, Одеси, Запоріжжя тощо; про інфраструктуру та стратегічні об'єкти Донбасу – фахівці відповідної тематики з Донецького чи Луганського, Харківського чи Маріупольського університетів. А втім цей принцип не є непорушним, оскільки першість у виборі автора того чи іншого гасла зумовлена насамперед рівнем фахового знання, володінням енциклопедичним стилем та готовністю автора співпрацювати з редакцією ЕСУ на волонтерських засадах.

Започаткування редакцією ЕСУ інституту координаторів у столичних і регіональних закладах вищої освіти, наукових інститутах Національної академії наук України, галузевих академій наук, науково-дослідних інститутів різних профілів, театрах, ансамблях, творчих спілках, асоціаціях, федераціях тощо дозволило, з одного боку, залучити до написання статей значний кадровий потенціал міста чи регіону, а з іншого – спонукати керівництво вишів чи ініціативних місцевих дослідників до ідеї підготовки та друку різного роду енциклопедичних праць – від регіонально-краєзнавчих енциклопедій до біографічних довідників, присвячених науково-викладацькому колективу того чи іншого закладу освіти. Так, перші томи ЕСУ надихнули тернопільчан на створення "Тернопільського енциклопедичного словника" у 4-х томах (Тернопіль, 2004–2010). Редакція ЕСУ активно сприяла підготовці цього видання, надаючи тернопільським енциклопедистам допомогу методичного характеру з укладання енциклопедичного словника та окремі матеріали до нього (статті, іконографія). У передмові до довідкового видання "Професори Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького" (Львів, 2009) зауважено, що чинником, який зумовив його появу, була "Енциклопедія Сучасної України" [5, с. 5]. Зокрема, надаючи матеріали про видатних науковців закладу на замовлення редакції ЕСУ, з'явилася необхідність дослідити й представити загалу тих науковців Львівського медичного університету, які, відповідно до прийнятих у ній засад та критеріїв відбору, до ЕСУ не потрапляли.

Як свідчить практика створення ЕСУ, в сучасних умовах немає необхідності в чисельному колективі, що займався б підготовкою та опублікуванням енциклопедії загального (універсального) типу, тому дивними є нарікання щодо нестачі кадрів керівництва "Енциклопедичного видавництва", що від 2013 року згідно з указами Президента України займається створенням "Великої української енциклопедії", й апеляції до досвіду УРЕ, в редакції якої працювало понад 350 осіб. Нині, на наш погляд, дієвим способом реалізації енциклопедичних

проектів є мобільні опорні групи фахівців із того чи іншого напрямку, які добре володіють інформацією про коло науковців, мистецтвознавців, краєзнавців, які працюють у цій галузі й здатні підготувати статтю чи серію статей енциклопедичного стилю з відповідного їхнього фаху напрямку. Базовими установами для таких груп можуть слугувати інститути Національної академії наук України чи галузевих академій, а також провідні заклади вищої освіти, де існують наукові школи або працюють фахівці, авторитетні не лише в регіоні, а й державі загалом. Для прикладу, статтями математичного циклу має опікуватися Інститут математики Національної академії наук України як провідна установа цього профілю із залученням, безперечно, науковців з інших закладів чи установ. Логічно й правильно, коли статті морської тематики стають об'єктом роботи для інституцій відповідного профілю, розміщених, зокрема, в Одесі. Для узгодження статей різних авторів укладачі ЕСУ спираються на усталені інструкції, схеми, рекомендаційні положення, що надаються авторам¹.

Варто наголосити на ще одному важливому моменті в роботі редакції ЕСУ: автори з регіонів легше йдуть на співпрацю, оскільки свою участь у створенні національної енциклопедії вони зазвичай розглядають як престижний вид діяльності, виявляють відповідний пієтет та подяку за те, що їх долучили до важливої державної справи.

Які ще вагомні причини залучати авторів з периферії до створення енциклопедичних матеріалів? Варто згадати також про психологічний аспект цієї проблеми: відомо, що в тій чи іншій науковій галузі завжди є авторитети, навколо яких об'єднуються фахівці з меншим рівнем визнання чи професіоналізму, причому концентрація таких спеціалістів більша зазвичай у регіонах, ніж столиці. Стати автором статей у національній енциклопедії означає опинитися в колі найкомпетентніших у країні фахівців із тих чи інших питань. Часто це спонукає автора статті до подальшого професійного зростання, піднімає власну самооцінку, відкриває нові творчі грані, зокрема й як енциклопедиста. ЕСУ об'єднує дослідницьку спільноту України: незалежно від того, де автор мешкає, він може бути активним дописувачем ЕСУ.

Завдання редакції ЕСУ нині полягає не лише в завершенні проєкту (заплановано 30 томів видання), а передусім в успішному просуванні до читача інформації, що міститься в томах енциклопедії. Для посилення реалізації цього завдання від 2014 року діє онлайн-версія "Енциклопедії Сучасної України" (<http://esu.com.ua>). Поява ЕСУ

---

¹ Інститут енциклопедичних досліджень у праці – [6] виклав основні методичні принципи й рекомендації з підготовки енциклопедичних видань.

в мережі Інтернет, можна сказати, зруйнувала тенденцію, зафіксовану Г. В. Боряком та Г. В. Папакінім у їхній спільній статті: "Маємо прикру нагоду констатувати таку характерну рису сучасної української інтернет-енциклопедистики, як фактично повна відсутність у Мережі поважних академічних видань, якими пишається вітчизняна енциклопедична наука" [2, с. 76]. Нині ЕСУ належить до популярних сайтів в українському інформаційному просторі й займає провідні позиції серед онлайн-ресурсів енциклопедично-довідкового типу. Середньомісячна відвідуваність сайту енциклопедії ЕСУ – 70 тис. осіб (з-понад 100 країн світу). Цікаво, що читачі виявлять різний інтерес до ЕСУ залежно від регіону, зокрема, згідно зі статистичними даними (див. табл. 1), інформацією, яку пропонує ЕСУ, найбільше цікавляться в Києві, Дніпрі та Львові, а найменше – в окупованих Донецьку й Луганську та анексованому Криму.

Таблиця 1.

**Рейтинг регіонів (обласних центрів)
за користуванням сайту ЕСУ
(дані за травень 2019 р., % від загальної кількості читачів)**

Регіони України	Читачі ЕСУ
Київ	39 %
Дніпро	6,6 %
Львів	6,2 %
Харків	3,6 %
Запоріжжя	3,2 %
Одеса	2,1 %
Вінниця	1,5 %
Івано-Франківськ	1,5 %
Тернопіль	1,5 %
Чернівці	1,4 %
Полтава	1,1 %
Рівне	1,1 %
Луцьк	1,1 %
Житомир	1 %
Хмельницький	0,9 %
Миколаїв	0,8 %
Суми	0,8 %
Чернігів	0,8 %
Черкаси	0,8 %
Херсон	0,8 %
Кропивницький	0,7 %
Ужгород	0,7 %
Донецьк	0,2 %
Луганськ	0,06 %
Сімферополь	0,03 %

Перед редакцією ЕСУ та науковцями Інституту енциклопедичних досліджень стоїть багато проблем, зокрема й таких, що мають регіональний і міжрегіональний характер:

а) розроблення стратегії використання ресурсу ЕСУ в загальноосвітніх школах, зокрема на уроках історії, літератури, правознавства тощо;

б) залучення матеріалів ЕСУ на численні сайти державних установ, закладів, різного роду інституцій задля оперування достовірною науково-обґрунтованою інформацією (нині набуло поширення створення сайтів, що містять матеріали географічного, історичного, правознавчого, літературного, мистецького характеру адміністраціями районів, областей, міст, містечок, сіл);

в) створення контенту англійською мовою, що розширить читацьку аудиторію й сприятиме утвердженню позитивного іміджу України у світі.

Література

1. Бойко Ю. О. Інститут енциклопедичних досліджень Національної академії наук України: історія створення та діяльність. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 109. С. 50–55.

2. Боряк Г. В., Папакін Г. В. Відкриті енциклопедичні гуманітарні ресурси в Інтернеті: сучасний стан і проблеми функціонування. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Ч. 21: Електронні інформаційні ресурси. С. 73–89.

3. Верменич Я. В. Энциклопедическая традиция в украинской исторической регионалистике. *Проблемы создания региональных энциклопедий: сборник материалов международного научно-практического семинара*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2004. С. 70–76.

4. Железняк М. Г. Енциклопедія Сучасної України – здобутки, проблеми та перспективи. *Українська енциклопедистика: матеріали II Міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика"*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 14–23.

5. Зіменковський Б., Гжеґоцький М., Луцик О. Передмова до першого видання. *Професори Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького: 1784–2009* / укл. Б. С. Зіменковський. Львів: Наутілус, 2009. С. 5–6.

6. Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань: посібник / відп. ред. М. Г. Железняк. Київ: Академперіодика, 2015. 252 с.

7. Муріна С. В. Енциклопедичні видання як джерело формування Українського національного біографічного архіву. *Українська біографістика*. 2015. Вип. 12. С. 392–405.

8. Муріна С. В. Порівняльна характеристика кількісних параметрів персоналій "Української радянської енциклопедії", "Енциклопедії Сучасної України" та бази даних електронного "Українського національного біографічного архіву". *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2012. Вип. 34. С. 523–531.

9. Передмова. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Т. 1. С. 5–6.

10. Савченко О. В. Проблеми поєднання наукової і творчої спадщини у статтях-персоналіях "Енциклопедії Сучасної України". *Енциклопедичний вісник України*. 2017. Вип. 8–9. С. 22–28.

11. Черниш Н. І. Нариси з історії Української енциклопедичної справи. Львів: Піраміда, 2018. 348 с.

12. Шушківський А. І. Адміністративні одиниці України в "Енциклопедії Сучасної України". *Українська енциклопедистика: матеріали III Міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика"*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 201–204.

13. Шушківський А. І. Особливості статей-персоналій в "Енциклопедії Сучасної України". *Наука України у світовому інформаційному просторі*. Київ: Академперіодика, 2015. Вип. 12. С. 122–127.

14. Bentzen N. Europe's online encyclopaedias. Equal access to knowledge of general interest? Brussels: European Parliamentary Research Service, 2018. 40 p. DOI: 10. 2861/375719.

References

1. Boiko Yu. O. Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: istoriia stvorennia ta diialnist. Hileia: naukovyi visnyk. 2016. Vyp. 109. S. 50–55.

2. Boriak H. V, Papakin H. V. Vidkryti entsyklopedychni humanitarni resursy v Interneti: suchasnyi stan i problemy funktsionuvannia. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. Ch. 21: Elektronni informatsiini resursy.

3. Vermenich Ya. V. Entciklopedicheskaia traditciia v ukrainskoi istoricheskoi regionalistike. Problemy sozdaniia regionalnykh entciklopedii: Sbornik materialov mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminaru. S.-Peterburg: Izdatelstvo S. Peterburgskogo universiteta, 2004. S. 70–76.

4. Zhelezniak M. H. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy – zdobutky, problemy ta perspektyvy. Ukrainska entsyklopedystyka. Materialy II Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii "Ukrainska entsyklopedystyka". Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2014. S. 14–23.

5. Zimenkovskiy B., Gzhegotskiy M., Lutsyk O. Peredmova do pershoho vydannia. Profesory Lvivskoho natsionalnogo medychnoho universytetu imeni Danyla Halyskoho: 1784–2009 / Ukl. B. S. Zimenkovskiy. Lviv: "Nautilus", 2009. S. 5–6.

6. Metodychni zasady stvorennia paperovykh i elektronnykh entsyklopedychnykh vydan: posibnyk / vidp. red. M. H. Zhelezniak. Kyiv: Akadempriodyka, 2015. 252 s.

7. Murina S. V. Entsyklopedychni vydannia yak dzherelo formuvannia Ukrainkoho natsionalnogo biohrafichnogo arkhivu. Ukrainka biohrafistyka. 2015. Vyp. 12. S. 392–405.

8. Murina S. V. Porivnialna kharakterystyka kilksnykh parametriv personalii "Ukrainskoi radianskoj entsyklopedii", "Entsyklopedii Suchasnoi Ukrainy" ta bazy danykh elektronnoho "Ukrainskoho natsionalnogo biohrafichnogo arkhivu". Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. 2012. Vyp. 34. S. 523–531.

9. Peredmova. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. T. 1. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2001. S. 5–6.

10. Savchenko O. V. Problemy poiednannia naukovoï i tvorchoï spadshchyny u stattiakh-personaliiakh "Entsyklopedii Suchasnoi Ukrainy". Entsyklopedychnyi visnyk Ukrainy. 2017. Vyp. 8–9. S. 22–28.

11. Chernysh N. I. Narys z istorii Ukrainskoi entsyklopedychnoi spravy. Lviv: "Piramida", 2018. 348 s.

12. Shushkivskiy A. I. Administratyvni odynytsi Ukrainy v "Entsyklopedii suchasnoi Ukrainy". Ukrainka entsyklopedystyka. Materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Ukrainska entsyklopedystyka". Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2014. S. 201–204.

13. Shushkivskiy A. I. Osoblyvosti statei-personalii v "Entsyklopedii Suchasnoi Ukrainy". Nauka Ukrainy u svitovomu informatsiinomu prostori. Vyp. 12. Kyiv: Akadempriodyka, 2015. S. 122–127.

14. Bentzen N. Europe's online encyclopaedias. Equal access to knowledge of general interest? Brussels: European Parliamentary Research Service, 2018. 40 p. DOI: 10.2861/375719.

M. H. Zhelezniak

PhD, director in NAS Institute of Encyclopedic Research

The Encyclopedia of Modern Ukraine: regional context

The article is devoted to the actual issues of the preparation of the Encyclopedia of Modern Ukraine (EMU) and the participation of representatives of different regions in its creation. The potential of interaction of the centre and periphery in the implementation of the nationwide encyclopedic project is revealed on the example of this encyclopedia. In particular, it is traced how the national encyclopedia influences the development of regional encyclopedic book sphere as well as studies of regional encyclopedias, and vice versa, how regional encyclopedists contribute to the formation of the encyclopedic knowledge of the nationwide scale. The tasks for the editors of the EMU are formulated, which are updated in the regional context: a) use of the resource of the EMU at the lessons in secondary schools, in particular in history, law, etc.; b) the attraction of EMU materials to numerous state websites for the purpose of operating reliable information (nowadays information of geographical, historical, jurisprudential nature is often produced by the administrations of districts, regions, cities, towns, villages); c) creation of encyclopedic content in English, which will provide access to the international level.

Key words: EMU, Encyclopedia of Modern Ukraine, studies of regional encyclopedias, encyclopedia entry, encyclopedia article, author.

УДК 908+930.2(477)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-119-128

О. С. Іщенко

кандидат філологічних наук, заступник директора з наукової роботи
Інституту енциклопедичних досліджень НАН України
ORCID 0000-0002-8910-111X

Регіональний вимір в енциклопедознавчих дослідженнях

У дослідженні представлено розуміння енциклопедознавства як науки, що вивчає енциклопедичні видання та енциклопедичне знання. Виокремлено сутність науки про енциклопедію з акцентом на особливостях практичних, теоретично-методичних аспектів, видів енциклопедичних видань. Окреслено актуальні проблеми регіонального характеру, що висвітлюються в енциклопедичних дослідженнях. Охарактеризовано енциклопедичні видання як найбільш авторитетніший і довершений пласт літератури, що за поліграфічним виконанням, елітарно-інтелектуальним змістом, мовою, суспільною значущістю заслуговує на спеціальні студії, окремий науковий напрям. Проаналізовано сутність, наведено відмінності понять "енциклопедистика" та "словникарство". Розкрито типологію класифікації енциклопедичних видань як спеціальних поруч їх галузевими та персональними. Стверджено значення регіональних енциклопедій як основи для підготовки знань у загальних національних енциклопедіях. Наголошено на необхідності створення в кожній області базової енциклопедії, як його "візитівки" про минуле, теперішнє регіону, його пам'ятки, знакових постатей. Визначено тезу про закономірність розвитку регіональної та фундаментальної енциклопедичної справи взаємно з рівнем поступу наукових досліджень. Вміщено приклади структурно-територіальних досліджень регіональних енциклопедій, важливих для гуманітарного розвитку регіону, великих та малих міст, селищ, що сприятиме подоланню кризових явищ у духовному житті країни загалом. Акцентовано на потребі вивчення формальних особливостей регіональних енциклопедичних видань. Презентовано приклади регіональних енциклопедій, особіно, у вимірах галузей знань, видів об'єктів, установ, колективів. Наголошено на значущості реєстру з-понад 100 регіональних енциклопедій в електронному "Корпусі енциклопедичних видань України" Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Ключові слова: енциклопедії, енциклопедичне знання, регіональна енциклопедистика, кодифікація, "Корпус енциклопедичних видань України", регіони України.

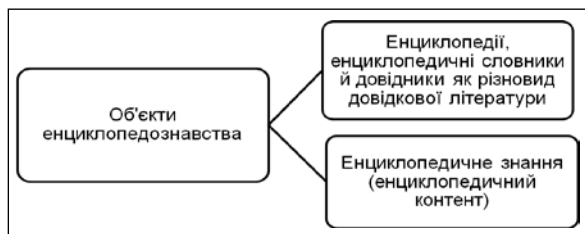

Дослідження кола проблем, пов'язаних з енциклопедіями й розвитком енциклопедичної справи в Україні загалом та її регіонах зокрема, перебувають у полі зору дослідників упродовж невеликого проміжку часу (див. праці М. Г. Железняка [2], О. С. Іщенко [3],

А. М. Комської [6], С. О. Лісіної [8], В. Ю. Соколова [10], М. А. Федорової [12], П. Д. Чалого [13] та ін.). Фактично енциклопедознавство, або енциклопедистика – доволі молода наукова галузь. На перший погляд, наука про енциклопедії є вузькопрофільною, оскільки спрямована переважно на проблеми методологічного характеру, що визначають особливості творення енциклопедій, енциклопедичних словників чи довідників, зокрема формування концепції видання, добору енциклопедичних гасел, підготовки енциклопедичних статей, їх стильових особливостей тощо. Шляхи розв'язання зазначених проблем реалізуються в науково-практичній діяльності як організації, підготовці й опублікуванні енциклопедичних видань (практичний аспект науки про енциклопедії часто називають енциклопедичною справою, натомість теоретико-методологічний аспект – енциклопедознавством; обидва терміни об'єднуються більш ширшим поняттям – енциклопедистика; докладніше про термінологію див. – [9]).

Справді, об'єктом енциклопедознавчих досліджень є передусім енциклопедичні видання як окремий пласт літератури, що вважається зразковим за поліграфічним виконанням, елітарно-інтелектуальним за змістом, довершеним за мовою, суспільно важливим за призначенням, а тому й заслуговує на спеціальні студії, які утворюють окремий науковий напрям. Звісно, серед різновидів енциклопедичної літератури саме енциклопедії вважаються найбільш особливими виданнями. Поява нової ґрунтовної енциклопедії – це завжди подія в культурному житті суспільства, позаяк вона є особливою працею – виданням високого знання, взірцевого виконання, своєрідним документом, що зображує нашу реальність, надбання народу (чи її частини). Енциклопедія – найбільш авторитетніший і довершений тип довідкової літератури.

Водночас об'єктом енциклопедознавчих досліджень є й людські знання (якнайширший спектр знань), унаслідок чого наука про енциклопедії розширює свої межі, набуваючи ознак широкопрофільної дисципліни (див. рис. 1).

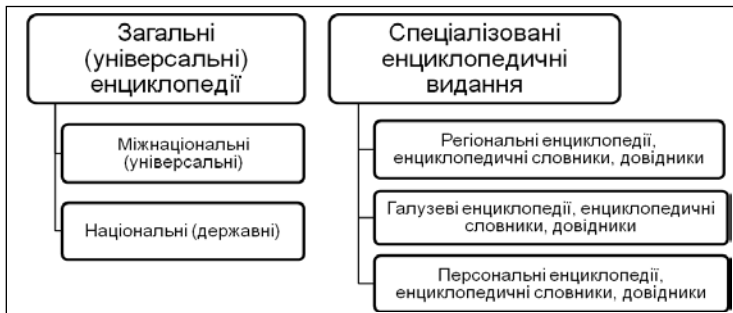
Рис. 1. Основні спрямування енциклопедознавчих досліджень

Як справедливо зазначає О. О. Каліберда, в усіх культурах з розвинутою писемністю сховищем для кодифікації, збереження та трансляції знання в часі та просторі завжди виступають енциклопедії та словники, які прагнуть акумулювати та описати фактичне та лінгвістичне знання певного суспільства [5, с. 234]. У цій же сентенції присутня і вказівка на розуміння відмінності між енциклопедистикою і словникарством (лексикографією). Її підтвердимо думкою А. Гусевої, згідно з якою енциклопедичне знання є таким, що не зумовлено психологічною реальністю (як знання мовне), а має дослідницько-методологічні причини, є евристичним, тобто таким, що ґрунтується на усвідомленні будь-чого шляхом пізнання навколишньої дійсності [1, с. 37–38]. Навіть більше, дослідниця говорить про об'єктивне існування не лише мовного й енциклопедичного знання, а й про третій різновид – знання світу, що з'являється під час поєднання перших двох. Це дає певні передумови припускати, що енциклопедистика, яка, безперечно, оперує й знаннями світу, – явище значно ширше, ніж лексикографія.

Отже, одним із важливих завдань енциклопедистів є аналіз якнайширшого спектра знань та відбір серед нього таких знань, які можна вважати енциклопедичними – тими, що заслуговують на представлення в енциклопедичній літературі. В цьому сенсі справедливо стверджувати, що енциклопедія загалом і енциклопедична стаття зокрема – це своєрідне мистецтво узагальнювальної роботи, культура виокремлення важливішого знання від менш вагомого, вміння подавати інформацію лапідарно.

Окремим різновидом енциклопедичної літератури є регіональні енциклопедії. У типологічній класифікації енциклопедичних видань (див. рис. 2) регіональні енциклопедії (а також енциклопедичні словники й довідники) віднесено до спеціалізованих поруч із галузевими (про галузі знань) й персональними (про визначних осіб) [11, с. 60].

Рис. 2. Загальна класифікація українських енциклопедичних видань

Отже, українське енциклопедичне знання – це інформація, що є сумою загального (загальнонаціонального) і часткового (спеціалізованого) знань. Причому, як виявлено в одному з досліджень – [11, с. 63], часткове знання в українській енциклопедистиці є регіонально окресленим (домінує серед спеціалізованого). Це означає, що українські регіональні енциклопедії виокремлюються як опозитив (протиставлення) до загальнонаціональних енциклопедій (точніше кажучи, загальні енциклопедичні знання протиставляються регіональним енциклопедичним знанням). В інших країнах національні енциклопедії яскравіше виявляються на тлі, скажімо, галузевих видань.

З погляду призначення, функцій, які енциклопедії виконують у суспільстві, регіональні енциклопедії мають не меншу вагу, ніж національні. До того ж знання регіонального виміру, представлене в регіональних енциклопедіях, часто стає основою для підготовки знання загальнонаціонального, яке розміщують у загальних національних енциклопедіях.

Загалом розвідки з регіональної енциклопедистики актуалізуються у зв'язку з двома чинниками, перший із яких – це наявність у країні регіональних енциклопедій, енциклопедичних словників чи довідників (чинник-стимул). Він зумовлює необхідність дослідження подібних видань, які у форматі енциклопедичної літератури забезпечують суспільство знаннями регіонального, краєзнавчого характеру. Актуальність відповідних розвідок сильно пов'язана з другим чинником, що полягає в необхідності для інтелектуального й духовного поступу держави регіональних енциклопедій (чинник-потреба).

На нашу думку, одне з провідних завдань української енциклопедистики (зокрема регіональної) – це представлення кожного регіону України в енциклопедичному форматі. Адже наявність у регіоні власної енциклопедичної "візитівки" є однією з важливих умов духовного розвитку регіонів країни. Окрім цього, власна енциклопедична "візитівка" регіону – це ще й стимул розвитку наукових досліджень у регіонах і віддзеркалення рівня розвитку регіональних наукових студій: що кращий розвиток наукових досліджень в регіоні, то вища ймовірність наявності в ньому ґрунтовної краєзнавчої енциклопедії, і навпаки, ймовірність вищого рівня наукових досліджень збільшується за умови наявності фундаментальних енциклопедичних видань. Ці тези є логічними з огляду на окремі дослідження, що постулюють закономірність, згідно з якою рівень розвитку енциклопедичної справи взаємно корелює з рівнем поступу наукових досліджень (див. напр. – [14]).

Є підстави вважати, що регіональна енциклопедична справа в Україні розвивається; що краєзнавці усвідомлюють велике значення й неабияку роль енциклопедичних видань для гуманітарного розвитку регіону, стимулюючи цим і подолання кризових явищ у духовному житті країни загалом. Нині здобутки української регіональної енциклопедичної справи складають видання, присвячені областям, містам – як столиці й обласним центрам, так і населеним пунктам нижчого значення, а також етнографічним або промисловим краям. Основу таких видань формує краєзнавчий матеріал. Зокрема, серед них виокремимо енциклопедії й енциклопедичні словники чи довідники:

а) про області: "Чернігівщина: Енциклопедичний довідник" (Київ, 1990), "Полтавщина: Енциклопедичний довідник" (Київ, 1992), "Енциклопедичний словник" у 4-х томах (Тернопіль, 2004–2010), "Енциклопедія Криворіжжя" у 2-х томах (Кривий Ріг, 2005), "Харківщина: енциклопедичний словник" (Харків, 2014) та ін.;

б) про етнографічні групи українського народу або національні меншини України: "Крымскотатарская энциклопедия" у 2-х томах (Сімферополь, 1993–1995), "Енциклопедія Бойківщини" (Київ, 2014), "Енциклопедичний словник Лемківщини" (Львів, 2013). Сюди ж можна віднести й видання про українців, що оселилися в еміграції за межами України, наприклад, "Зелений Клин (Український Далекий Схід): Енциклопедичний довідник" (Владивосток, 2011);

в) про міста (столицю, обласні, районні центри): "Київ: Енциклопедичний довідник" (Київ, 1981–1986); "Енциклопедія Львова" у 4-х томах (Львів, 2007–2012); "Івано-Франківськ: Енциклопедичний словник" (Івано-Франківськ, 2010) та ін.; г) про райони і районні центри: "Валківська енциклопедія" у 4-х томах (Київ, 2000–2013), "Драбівщина: енциклопедичне видання" (Черкаси, 2004), "Дрогобиччина: свідки епох: Ілюстрована енциклопедична книга-альбом" у 2-х книгах (Дрогобич, 2012), "Енциклопедичний словник Теробовлянщини" (Тернопіль, 2014), "Енциклопедія Коломийщини" в 14-ти томах (Коломия, 1996–2007) та ін.;

г) містечка й села: "Енциклопедія м. Часів Яр" (Часів Яр, 2010), "Зозів: Енциклопедія села" (Липовець, 2002), "Слобідка Підлісно-олексинецька: енциклопедія села, 1595–2015" (Кам'янець-Подільський, 2015) та ін.

Окремо варто виділити регіональні енциклопедії, які репрезентують регіон не цілісно (як ті, що схарактеризовано вище), а у вимірах галузей знань, видів діяльності, об'єктів, реалій, характерних для регіону, або організацій, установ і навіть колективів, наприклад: "Митці Буковини: енциклопедичний довідник" (Чернівці, 1998), "Театри

Дніпропетровщини: Енциклопедія" (Дніпропетровськ, 2003), "Педагогічний Олімп Одещини: біографічна енциклопедія" (Одеса, 2008), "Спорт на Черкащині: Енциклопедичний довідник" (Черкаси, 2018) тощо. Доречно зауважити, що подібні енциклопедії, енциклопедичні словники й довідники часто представлені виданнями біографічного характеру (про визначних представників), тобто ту чи іншу галузь, вид діяльності регіону представляють у знакових для краю й держави постатях.

Нині в Україні існує понад 100 енциклопедичних видань регіонального характеру – від багатотомних енциклопедій до невеликих енциклопедичних довідників. Реєстр таких видань представлено в електронному "Корпусі енциклопедичних видань України" [7], який створено в Інституті енциклопедичних досліджень НАН України. Станом на червень 2019 року в розділі "Регіональні енциклопедії та енциклопедичні словники й довідники" міститься 123 видання (див. рис. 3).

Корпус енциклопедичних видань України
бібліографічний онлайн-показачик

ДОМІВКА ЗАГАЛЬНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ РЕГІОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПУБЛІЦІСТІЧНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПЕРСОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ КОНТАКТИ

Регіональні енциклопедії та енциклопедичні словники й довідники

Регіональними маються на увазі енциклопедичні видання, призначені окремою адміністрацією або територіальною, територіально-культурною чи громадською організацією України, а також належним чином ліцензовані організації в межах регіону чи національного пункту (ліцензійною установою, національному зброю тощо).

Показати 10 записів Пошук:

Назва	Укладені	Місце видання	Рік	Регіон
Енциклопедія енциклопедії Харківщини: електронний ресурс	Львівська Л.В.	Харків: ХДІБ ім. В.Г. Короленка	2016	Харківщина
Валківська енциклопедія: У А. 1	Лисенко М.	Київ: Рада	2003-2013	Харківщина
ВК: ВКБ-енциклопедія Київ	Койчук В.	-	1990	Київщина
Визначні постаті Києва: Енциклопедичний довідник	Іванко Г.Ю., Калачинський М.Б., Подлісний Ю.В., Храмко С.О.	Київ: Фенікс	2005	Київщина
Визначні постаті київського будівництва: Фундаментальне комплексне дослідження (КВБ-ЮК) статистика: Спеціалізоване видання	Колодійський В.П. та ін.	Житомир: Бонінь, Рута	2008	Житомирщина
Випускники Одеського (Новоросійського) університету: Енциклопедичний словник. Вип. 1-2	Сметанка О.А.	Севастополь: Астроприят	2003-2010	Одесьщина
Володимир-Волинська енциклопедія: 100-річчя Володимир-Волинського пресництва	Веремчук М.	Луцьк: РІТТУ	2018	Волинь
Дніпрощина - Дніпрова земля: словниково-історичне видання в 2-х т.	Бравовська А. Іван.	Луцьк: Видавничий центр "Новий світ"	2013	Дніпрощина
Дніпрощина: Довідник про історичну енциклопедію Київщини	Бриш М.І. та ін.	Черкаси: Черкаський ЦНТЕД	2004	Черкащина
Дослідження: свідання про історичну енциклопедію Київщини: У 2-х т.	Пастух Р.І.	Дрогобич: Коло	2012	Львівщина

Записи від 1 до 10 із 123 записів

Попередня 1 2 3 4 5 ... 13 Наступна

Рис. 3. Зображення інтерфейсу бібліографічного онлайн-показачика

"Корпус енциклопедичних видань України" (розділ про регіональні енциклопедичні видання).

Водночас потрібно розуміти, що потенціал будь-якої енциклопедичної праці в служінні на користь суспільству визначається рівнем її підготовки та якістю тих знань, якими вона наповнена. Вивчення

формальних особливостей регіональних енциклопедичних видань, а також їх змістового наповнення належить до прерогативи регіональної енциклопедистики як окремої ланки енциклопедознавчих студій.

Наші попередні дослідження у цьому напрямі (див. – [4]) свідчать про те, що істотна частина відповідних видань – невисокої якості, не відповідають статусу енциклопедії, а деякі навіть набули сумнівної слави. Зокрема, видання "Черкащина. Універсальна енциклопедія" (Київ, 2010), попри висунення його укладача В. Жадька Національною спілкою краєзнавців України на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки, було звинувачено в плагіаті та поданні необ'єктивної інформації.

Отже, українська регіональна енциклопедистика попереду має комплекс теоретичних проблем, пов'язаних з методологією створення регіональних енциклопедій, які необхідно досліджувати, і водночас – комплекс практичних завдань, що полягає в необхідності створення ґрунтовних енциклопедичних видань, які б цілісно у високому енциклопедичному стилі представляли б регіони нашої держави, формуючи цілісний об'єктивний образ про минуле й теперішнє регіону, його найприкметніші особливості (природні, господарські, духовно-інтелектуальні), визначних представників, про яких треба пам'ятати й пишати їхніми здобутками.

Література

1. Гусева А. Структура бази знань в когнитивній лінгвістике. *Вестник МГОУ. Серія "Лінгвістика"*. 2011. № 2. С. 36–42.
2. Железняк М. Г., Іщенко О. С. Українські регіональні енциклопедії: значення, функції, проблеми. Українська енциклопедистика. Регіональний аспект: матеріали V Міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика". Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. С. 50–56.
3. Іщенко А. С. Региональная энциклопедистика в Украине: общая характеристика. Российская многонациональная энциклопедистика: история и современность: сборник научных работ. Казань: Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2017. С. 88–95.
4. Іщенко О. С. Спроба кількісної характеристики українських регіональних енциклопедій (за даними бібліографічної бази "енциклопедичні видання України"). Українська енциклопедистика. Регіональний аспект: матеріали V Міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика". Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. С. 50–56.
5. Каліберда О. О. Тлумачний словник англійської мови: лінгвальне знання vs. енциклопедичне знання. *Нова філологія*. 2011. № 44. С. 234–238.
6. Комська А. М. Регіональні енциклопедії України: стан та перспективи видання. *Бібліотечна планета*. 2004. № 4. С. 11–15.

7. Корпус енциклопедичних видань України: бібліографічний онлайн-показчик. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017–2019. URL: <http://corpus.encyclopedia.kiev.ua>.

8. Лісіна С. О. Інтеграція інформаційних ресурсів через регіональні енциклопедії: матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції "Інформація, комунікація, суспільство 2016". Львів: Національний університет "Львівська політехніка", 2016. С. 271–272.

9. Матеріали до словника енциклопедичних термінів / укл. Т. І. Березюк, О. С. Іщенко, М. Г. Железняк (відп. ред.), С. І. Очеретянко, Р. В. Пилипчук, О. В. Савченко, Н. М. Фещенко, А. І. Шушківський. *Енциклопедичний вісник України*. 2018. Вип. 10. С. 50–82.

10. Соколов В. Ю. Створення регіональних енциклопедій з бібліотечної справи як важливий напрям розвитку бібліотечної політики регіонів. Українська енциклопедистика. Регіональний аспект: матеріали V Міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика". Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. С. 93–102.

11. Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції / відп. ред. Я. С. Яцків. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. 150 с.

12. Федорова М. А. Регіональні енциклопедичні видання Полтавщини. Українська енциклопедистика. Регіональний аспект: матеріали V Міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика". Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. С. 103–111.

13. Чалый П. Д. Строка в энциклопедии. Краеведческий поиск в русско-украинском пограничье. Українська енциклопедистика: матеріали III Міжнародної наукової конференції "Українська енциклопедистика". Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 171–176.

14. Thompson N., Hanley D. Science Is Shaped by Wikipedia: Evidence From a Randomized Control Trial. *Social Science Research Network*. № 5238–17. DOI: 10.2139/ssrn.3039505.

References

1. Guseva, A. (2011). Struktura bazy znanii v kognitivnoi lingvistike [The structure of the knowledge base in cognitive linguistics]. *Vestnik MGOU. Seriya "Lingvistika" – Bulletin of MGOU. Series "Linguistics"* 2. 36–42 [in Ukrainian]

2. Zhelezniak, M. H. (2017). Ukrainski rehionalni entsyklopedii: znachennia, funktsii, problemy. Ukrainska entsyklopedystyka. Rehionalnyi aspekt [Ukrainian regional encyclopedias: values, functions, problems. Ukrainian Encyclopedia. Regional aspect] *Materialy V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Ukrainska entsyklopedystyka" – Proceedings of the 5th International Scientific Conference "Ukrainian Encyclopedia"* Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].

3. Ishchenko, A. S. (2017). Regionalnaia entciklopedistika v Ukraine: obshchaia kharakteristika. Rossiiskaia mnogonatsionalnaia entciklopedistika: istoriia i sovremennost [Proceedings of the 5th International Scientific Conference "Ukrainian Encyclopedia"] *sbornik nauchnykh rabot – collection of scientific papers*. Kazan: Institut tatarskoi entciklopedii i regionovedeniia AN RT [in Russian].

4. Ishchenko, O. S. (2017). Sproba kilkisnoi kharakterystyky ukrainskykh rehionalnykh entsyklopedii (za danymy bibliografichnoi bazy "entsyklopedychni vydannia Ukrainy"). *Ukrainska entsyklopedystyka. Rehionalnyi aspekt* [An attempt at quantitative characterization of Ukrainian regional encyclopedias (according to the bibliographic database "Encyclopedic publications of Ukraine"). *Ukrainian Encyclopedia. Regional aspect*] *Materialy V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Ukrainska entsyklopedystyka" – Proceedings of the 5th International Scientific Conference "Ukrainian Encyclopedia"*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].

5. Kaliberda, O. O. (2011). Tlumachnyi slovnyk anhliiskoi movy: linhvalne znannia vs. entsyklopedychni znannia [English Language Interpretation: Lingual Knowledge Vs. encyclopedic knowledge] *Nova filolohiia – New Philology*. 44. 234–238. [in Ukrainian].

6. Komska A. M. Rehionalni entsyklopedii Ukrainy: stan ta perspektyvy vydannia [Regional Encyclopedias of Ukraine: Status and Prospects of Publication]. *Bibliotechna planeta – Library planet*. 4. 11–15. [in Ukrainian].

7. Korpus entsyklopedychnykh vydan Ukrainy: bibliografichni onlain-pokazhchyk [Encyclopedic Corps of Ukraine: a bibliographic online index]. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2017–2019. URL: <http://corpus.encyclopedia.kiev.ua>.

8. Lisina, S. O. (2016). Intehratsiia informatsiinykh resursiv cherez rehionalni entsyklopedii [Integration of Information Resources through Regional Encyclopedias] *Materialy 5-i Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Informatsiia, komunikatsiia, suspilstvo 2016"*. – *Proceedings of the 5th International Scientific Conference "Information, Communication, Society 2016"*. Lviv: Natsionalnyi universytet "Lvivska politehnika" [in Ukrainian].

9. Bereziuk T. I., Ishchenko O. S. & Zhelezniak M. H. (Eds.) (2018). *Materialy do slovnyka entsyklopedychnykh terminiv* [Materials for the dictionary of encyclopedic terms] *Entsyklopedychnyi visnyk Ukrainy – Encyclopedic Bulletin of Ukraine*. Vol. 10. 50–82.

10. Sokolov, V. Y. (2017). Stvorennia rehionalnykh entsyklopedii z bibliotechnoi spravy yak vazhlyvyi napriam rozvytku bibliotechnoi polityky rehioniv. *Ukrainska entsyklopedystyka. Rehionalnyi aspekt* [Creation of regional encyclopedias on library affairs as an important direction of development of library policy of regions. *Ukrainian Encyclopedia. Regional Aspect*] *Materialy V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Ukrainska entsyklopedystyka" – Proceedings of the 5th International Encyclopedic Scientific Conference*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].

11. Yatskiv Ya. S. (Ed). (2018). *Ukrainski entsyklopedii: typolohiia, styl, funktsii* [11. *Ukrainian encyclopedias: typology, style, functions*]. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].

12. Fedorova, M. A. (2017). Rehionalni entsyklopedychni vydannia Poltavshchyny. *Ukrainska entsyklopedystyka. Rehionalnyi aspekt* [Regional encyclopedic publications of Poltava region. *Ukrainian Encyclopedia. Regional Aspect*] *Materialy V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Ukrainska entsyklopedystyka" – Proceedings of the 5th International Scientific Conference*

"Ukrainian Encyclopedics". Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

13. Chalyi, P. D. (2014). Stroka v entciklopedii. Kraevedcheskii poisk v russko-ukrainskom pograniche. Ukrainska entsyklopedystyka [The line in the encyclopedia. Local history search in the Russian-Ukrainian border. Ukrainian Encyclopedics] *Materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Ukrainska entsyklopedystyka" – Proceedings of the III International Scientific Conference "Ukrainian Encyclopedics"* Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].

14. Thompson N., Hanley D. Science Is Shaped by Wikipedia: Evidence From a Randomized Control Trial. Social Science Research Network. 5238–17. DOI: 10.2139/ssrn.3039505

O. S. Ishchenko

PhD, deputy director for science in
NAS Institute of Encyclopedic Research

Regional dimension in studies of encyclopedias

The study presents an understanding of encyclopedia science (studies of encyclopedias) as a complex of studies of encyclopedias as well on encyclopedic knowledge. One of the important tasks for encyclopedists is the investigation of encyclopedic books, which are considered as a special literature. The emergence of a new solid encyclopedia is always an event in the cultural life of a society, because it is a publication of high knowledge, exemplary performance, a peculiar document that reflects our reality, the heritage of the people (or its parts). Research of encyclopedic literature is caused by the socio-humanitarian actual issues. Another task of this science is the analysis of the widest spectrum of knowledge and the selection among it of such knowledge, which can be considered as encyclopedic knowledge, that is those that deserve to be presented in the encyclopedic literature. Topical issues of a regional character which are violated in studies of encyclopedias are outlined on the background of the general characteristics of this science. The level of development of regional encyclopedias of Ukraine is traced the study. There is a need to create in each Ukrainian region a basic encyclopedia that would represent the region, would serve its "business card", and would create a holistic objective image of the past and the present of region, its sights, great personalities.

Key words: encyclopedias, encyclopedic knowledge, regional encyclopedias, "Corpus of Ukrainian Encyclopedias: Bibliographic Index", regions of Ukraine.

УДК 58–659–8

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-129135

Кузик В. В.

кандидат мистецтвознавства, доктор філософії мистецтва, провідний науковий співробітник відділу музикознавства Інституту мистецтвознавства фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ
orcid.org/0000-0002-0110-6937
scholar.google.com.ua/citations?user=Gw-wq

Феномен соціолокусу "Іржавець"

У статті йдеться про своєрідний соціолокус – село Іржавець, Ічнянського району Чернігівської області, з яким пов'язана історія Чудотворної ікони Іржавецької Богоматері, оспіваної в поемі Т. Шевченка. Вказано на село Іржавець як місце народження ряду видатних діячів національної культури. У контексті статті обумовлено перспективність дослідження теми "Україна як феномен геогенетичних зон та геогенетичних вузлів". Виокремлено словосполучення "креативна променистість" рідної землі в аспекті геологічного, соціологічного, психологічного планів. Виявлено діалектичну зав'язку понять геогенетичні зони та "геогенетичні вузли" з поняттям "соціолокус" як показником результативності взаємодії перших двох. Наведено підстави (географічне розташування, історичне й духовне життя) щодо розгляду села Іржавець Чернігівсько-Сіверської землі (нині Ічнянський район Чернігівщини) як особного феномену соціолокусу. Удаючись аналізу географічно-геологічних знаків територіального розташування Іржавця, спростовано помилкове тлумачення й стверджено дійсне коріння назви цього прадавнього поселення. Зроблено розлогий екскурс в історію будівництва храму Святої Трійці зусиллями добродіїв Івана, Григорія, Михайла Стороженків, Івана Галагана. Представлено генеалогію родини Стороженків, родини Ревуцьких. Наведено історико-порівняльний зріз дореволюційного Іржавця ХІХ ст., і його як "колгоспного села" – ХХ ст., в ряду соціокультурних достоїнств якого зберігаються понині чарівність, замріяність, достойний вигляд його мешканців – нащадків козаків й хліборобів доби Хмельниччини. На прикладі Іржавця стверджено зростання наукового інтересу до села як своєрідного локального етносоціального й культурного осередку регіону Лівобережної України. Визнано таїну феномену села Іржавець у тріаді: божественна сила Чудотворної ікони Богоматері; сила слова й пензля Тараса Шевченка; праця впродовж століть добродіїв та нащадків родин Стороженків, Ревуцьких.

Ключові слова: історія України, краєзнавство, с. Іржавець, Т. Шевченко, брати Л. і Д. Ревуцькі, Чудотворна ікона Іржавецької Богоматері.

"Любїть Україну,
Всім серцем любїть"
В. Сосюра

Ще в минулому столїтті – 1995 року, – при підготовцї до конференцїї, присвяченїї ювілею Максима Березовського в Глуховї, у думках самоплином визначилася тема "Україна як феномен геогенетичних зон та геогенетичних вузлів" [1]. Скажу відверто, таке визначення стало й для мене несподїванкою. Але збирання фактологічного матеріалу, пов'язаного з місцем народження талановитих особистостей України (Глухів, Ніжин, Вишниця, Канев, Умань тощо), дало достатньо підстав, щоб зацікавитися спеціальною фіксацією, так би мовити, "креативної променистості" нашої рїдної землі та вивчати її причини, що її обумовлюють (як геологічного, так і соціологічного й психологічного планів). Відомо, що вже здавна географія і геологія досліджують *негативні* – патові зони та зазначають їх на мапі планети. Чому ж не розпочати такі дослідження місцевин із *позитивними* характеристиками? Відомий поет Дмитро Чередніченко (ї головний редактор газети "Жива вода"), ознайомившись із моїми розвідками, надрукував їх під назвою "Виявляється... Земля жива" [2].

З часом у діалектичній сув'язї понять "*геогенетичні зони*" та "*геогенетичні вузли*" з'явилося ще одне визначення – "*соціолокус*", що стало показником результативності взаємодїї перших двох. Уперше цей термін почала вводити в книжцї про композитора-класика Л. М. Ревуцького (2009 р.) [4]. Вивчення різних параметрів географічного розташування та історичного й духовного життя села Іржавець Чернігівсько-Сїверської землі (нині Ічнянського району Чернігівської) області вповні дає підстави розглядати його як особний феномен *соціолокусу*.

Село розташувалося на узвишку (196 м вище рівня моря), від якого свої витоки беруть три невеликі річки (Ржавка, Смош [Мокша], Удай). Його магїчними знаками були прадавні кургани Осичиха й Деречиха, що випромїнювали благодатну енергетику пращурів сивої давнини примножену в XVIII столїтті духовною силою чудотворного образу Іржавецької Божої Матері. Саме наявність курганів та давні назви річок свідчить про заселеність цього місця сїверською гїлкою слов'ян ще у дохристиянську добу. Хоча у XIX та XX столїттях намагалися прищепити іржавчанам думку, що назва їх села походить від назви річки Ржавка, яка колись була більш повноводною, а зараз становить низку запруд, і на берегах яких ржали козацькі коні. Зрозумїло, це наївне тлумачення для простолюду, щоб приховати дійсне коріння назви прадавнього поселення. Адже, як стверджує

українське народознавство та й, зокрема, знаний авторитет у дослідженнях слов'янської давнини й міфології академік Б. Рибаків, там, де є Мокша – богиня-праматір – шукайте і її дочок Рожаниць, які завжди тримаються парами. А всі назви міст і сел, що починаються на "Рж" (Ржевськ, Ржищів тощо), навіть коли звучання цих приголосних "приховане" першою голосною (як у випадку Ржавець–Іржавець), все одно вказує на дохристиянські часи. До речі, наподалік від описаного тут села в тій же Чернігівсько-Сіверській землі є і пара йому, з такою ж самою назвою. Все, як годиться за звичаєм!

Центральним пунктом, навколо якого групувалися оселі с. Іржавець, був міцний кам'яний храм Святої Трійці, побудований у 1716–1723 роки зусиллями поміщиків с. Ржавець – сотника Іваницького Івана Стороженка й сотника Іченського Григорія Андрійовича Стороженка при сприянні Прилуцького полковника Івана Галагана та богомольців. 1794 р. добродійними зусиллями маршала (очільника дворянства) Чернігівського Михайла Стороженка було зведено красиву триярусну дзвіницю та встановлено 8 дзвонів. Найбільший мав вагу майже 3 тонни (2806 кг). Подумайте, тільки довести його до села за сотні кілометрів – непросте справа. До речі, з тієї дзвіниці було добре видно Качанівку. А благовіст великого дзвону в гарну погоду чули аж у Прилуках (майже за 30 км). Той же М. Стороженко зробив оздоблений кіот для чудотворного образу, подарував храму коштовну святодарницю з визолоченого срібла. Ця добродійність пояснюється не тільки глибокою вірою та патріотичними почуттями дарителя, але й тим, що його дружиною була Феодосія Семенівна Полуботок, яка мала значні родинні статки (онука гетьмана Павла Полуботка. То ж не все золото Полуботків дісталось Лондона!). Для музикологів окрема звістка: при Свято-Троїцькому храмі був хор і вочевидь не маленький, бо лише збережені рукописні хорові партії мають понад 170 назв, серед яких вітчизняні й зарубіжні сакральні твори, зразки розспівів київських, грецьких, грузинських та ін. Ноти написано вправною рукою фахового регента. Особливо значний корпус становлять Богородичні піснеспіви та Многоліття.

Дореволюційний Іржавець значно відрізнявся від знаного поколінням ХХ століття "колгоспного села", де здебільшого будівлі, – окрім двохповерхової школи ім. Л. Ревуцького, – на одне лице, з однаково відміряними латками-городами. Щоправда, у селі є два пам'ятника Т. Шевченкові (один – погруддя, а другий – у сидячому положенні). Є меморіал загиблим у часи війни односельцям. І радує око невеликий парк, що прикрашає центр села. А в останні пару років "перекинувся місток" і до історії – встановлено таблички, що тут у

1842 р. бував Т. Шевченко та звідси родом композитор-класик Л. Ревуцький. Але яким було тоді село?

За старим планом (на 1860 рік) видно, що центральним пунктом був міцний кам'яний храм Святої Тройці. Навколо нього розкидані на солідній відстані одна від одної садиби-маєтки з фруктовими садами і присадибними парками, з обов'язковими білими альтанками-ротондами на пагорбках, задбаними криницями. Поруч сусідили більш убогі хати й городи селянської бідноти. Було у селі дві кузні – та, що поменше, знаходилася біля церкви й обслуговувала дрібні людські потреби. Зрозуміло, був і шинок, а от торгових рядів окремо не мали, їздили на базар до Ічні або Прилук. Проте двічі на рік проводили ярмарки – навесні Ржавсько-Богородичну й восени Іоанно Богословську, – на які з'їздилися мешканці навколишніх містечок і сел (у часи кріпаччини вели торги й кріпаками). За Іржавцем знаходився спільний льодник, де впродовж літа на притрушених соломою брилах криги зберігалися харчі. Неподалік від нього стояла вишка-сторожа з драбиною, яку називали "цáрина"; на неї залазили, щоб спостерігати, де пасеться худоба, чи не їде хто до села, а чи не горить якесь обійстя... У садибах, що відрізнялися від простої одноповерхової хати значно вищою стелею, більшою кількістю кімнат (5–7) та просторим дерев'яним ґанком, жили знані родини, здебільшого – нащадки шляхетської козацької старшини Ічнянської сотні, яку довгі роки очолювали представники роду Стороженків.

Найдавніша письмова згадка про Іржавець належить до XVII століття і пов'язана з іменем Івана Стороженка, який 1690 р. разом із дружиною Марією Богданівною – донькою гетьмана Богдана Хмельницького – оселився там, започаткувавши династію сотників та полковників Стороженків. Архівні документи свідчать, що в добу Гетьманщини від 1648 до 1764 року село входило до складу Прилуцького полку. За реєстрами 1770 року воно було приписане до Ічнянської сотні Чернігівської губернії, 1799 року переведено до Прилуцького повіту Полтавської губернії, а від 1954 року – Ічнянського району Чернігівської області. Село й сьогодні привертає увагу якоюсь особливою чарівністю, замріяністю, задбаністю та гідним подиву достойним виглядом його мешканців – нащадків козаків й хліборобів доби Хмельниччини.

Увага до Іржавця не випадкова. Нині взагалі значно поживався науковий інтерес до СЕЛА як своєрідного локального етносоціального й культурного осередку, суттєвої складової зернини в щедрому колосі України (пропоную визначення – соціолокус). Свого часу такого типу книжка-довідник було зроблено про гуцульське містечко

Вижницю [1]. Прикметна і прекрасно ілюстрована кольоровими фотографіями, двомовна (українською та англійською) книжка "Легендарні села України" [6]. У ній вміщено матеріали про 41 українське село – Трипілля, Батурин, Сокиринці, Підгірці, Свирж, Млинів тощо. Віриться, що це тільки початок великої праці українських етнологів і культурологів, що розростеться багатьма новими публікаціями.

У цьому ряді не менш легендарним видається й Іржавець. То де ж криється таїна феномену Іржавця? На поверхні – принаймні три вагомих аргументи. Перший – упродовж двох століть у селі зберігалася Чудотворна ікона Богоматері, яка отримала назву Іржавецька, і з цією назвою назавжди увійшла до історії України та світу [3]. Другий – назва села невід'ємно пов'язана з іменем Тараса Григоровича Шевченка та його творчістю (поет був добрим знайомцем згаданих раніше Стороженків). Він замалював красвиди біля церкви і вже на засланні написав драматичну, сповнену гніву поему "Іржавець" [5]. Третій – в Іржавці знайшли притулок нащадки кровної родини Богдана Хмельницького по одній з його молодших доньок – Марії. А це – знані для вітчизняної історії представники роду Стороженків – Андрій Якович (1790–1857), який зберіг для України рукопис "Війська запорозького. 1649 року", Олекса (Олександр Петрович) Стороженко (1805–1974) – письменник і фольклорист, Микола Ілліч Стороженко (1836–1906) – професор-славіст Московського університету, очільник Російського Шекспірівського товариства (обидва були знайомцями Т. Шевченка), Євген Львович Ревуцького (1919–2006) – видатний українського терапевта [4]. А головне – двох титанів доби Українського відродження ХХ століття братів Ревуцьких – композитора Льва Миколайовича (1889–1977) та вченого-музиколога Дмитра Миколайовича (1881–1941), чиї імена за всенародним визначенням увійшли до списку 100 найвідоміших українців (реєстр 2000 р.) та 100 великих діячів культури України (2010).

Завершую на оптимістичній ноті. 1999 року в селі в покинутій їдальні відкрили таку-собі імпровізовану церкву. І люди, які понад шість десятиліть не мали змоги піти помолитися, потягнулися до неї. У багатьох хатах Іржавця та й навколишніх селах зберігаються невеличкі списки Чудотворної ікони, спаленої 1932 р., коли розпочалася "атеїстична п'ятирічка". У самій же церкві спочатку стояла світлина Чудотворної ікони Іржавецької Богоматері (форматом Ах4). Потім добродичці з Ічні подарували писану її копію, а два роки тому передали із записників Києво-Печерської лаври ще один список ікони. Вони гарно мальовані, за розмірами відповідають втраченому оригіналу. Селяни й добродичці збирали кошти, щоб вибудувати в

селі нову цеглову церкву, можливо, вона не буде таких розмірів і краси як мурований Свято-Троїцький храм, який того ж сумнозвісного 1932 року зруйнували й каміння якого частково пішло на будівництво Іваницької сільради. Але новобудова нинішньої церкви веселить серце, а її бані виглядають як золочені крашанки. Незабаром встануть і хрести. Та хоч звернути увагу на виняткової соціально-духовної ваги подію: 5 червня цього 2019 року після 88-річної перерви відбулася хресна хода навколо збудованої церкви. Віряни несли ікону Богоматері, співав хор, зійшлося багато люду з навколишніх сел і містечок. Нащадки козацького краю відчували потужну міць свого коріння.

Література

1. Колодій В. Д. Вижниця: путівник. Ужгород, 1982.
2. Кузик В. Виявляється... Земля жива. Україна як феномен геогенетичних зон та геогенетичних вузлів. *Жива вода*. 1996. № 1. Січень.
3. Кузик В. "Заплакала Матір Божа сльозами святими..." (300-річчя Іржавецької чудотворної ікони). *Слово Просвіти*. 2016. № 43. 27 жовт.– 2 жовт. (1-а ч., с. 8–9); № 44. 3–9 листоп. (2-а ч., с. 8).
4. Кузик В. Лев Миколайович Ревуцький. Ніжин, 2009, 2011.
5. Кузик В. Феномен Іржавця: поезія Тараса Шевченка у формуванні творчих особистостей братів Ревуцьких. *Часопис НМАУ ім. П. Чайковського*. Київ. 2014. № 1(22). С. 40–50.
6. Рогаєв Х. Й., Бошицький Ю. Л., Голубаха І. А., Мунін І. Б. Легендарні села України. Київ, 2010.

References:

1. Kolodiy, V. D. (1982). *Vyzhnytsya: Putivnyk* [Vizhnitsa: A guide]. Uzhhorod, 1982.
2. Kuzyk, V. (1996) *Vyavlyayet'sya... Zemlya zhyva. Ukrayina yak fenomen heohenetychnykh zon ta heohenetychnykh vuzliv* [It was found... Earth is alive. Ukraine as a phenomenon of geogenetic zones and geogenetic nodes]. *Zhyva voda – Living water*. (1) 1996. [in Ukrainian].
3. Kuzyk V. "Zaplakala Matir Bozha sl'ozamy svyatyamy..." (300-richchya Irzhavets'koyi chudotvornoyi ikony) ["Mother of God tears with tears of saints ... " (300th anniversary of the miraculous icon of Irzhavets)]. *Slovo Prosvity*. (43) 2016. 27 zhovt. – 2 zhovt. (1-a ch., s. 8–9); № 44. 3–9 lystop. (2-a ch., s. 8). [in Ukrainian].
4. Kuzyk, V. (2009). *Lev Mykolayovych Revuts'kyi* [Lev Mykolayovych Revutsky]. Nizhyn. [in Ukrainian].
5. Kuzyk V. Fenomen Irzhavtsya: poeziya Tarasa Shevchenka u formuvanni tvorchykh osobystostey brativ Revuts'kykh [The Phenomenon of the Irzhavets: Taras Shevchenko's Poetry in the Formation of Creative Persons of the Revutters Brothers] *Chasopys NMAU im. P. Chaykovskoho*. Kyiv, (1; 22) 2014. 40–50 [in Ukrainian].

6. Rohayev Kh. Y., Boshyts'kyu Yu. L., Holubakha I. A., Munin I. B. (2010). *Lehendarni sela Ukrainy* [Legendary villages of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].

V. Kuzyk

Phd, Senior Researcher, Candidate of Art Studies. in the Department of Musicology and Ethnomusicology in the Maxym Rylskyi's Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology

The phenomenon of the sociolocus "Irzhavets"

The paper deal with original "sociolokus" – Irzhavets village of Ichnya district of Chernigiv province – connected with story about the miracle-working icon of Divine Mother. Taras Shevchenko dedicated poem to this icon. The Irzhavets village is the birth place for prominent persons in national cultural field. The subject "Ukraine as a phenomena geo-genetic area and geo-genetic node" is describe in current paper. It was mentioned expression "geo-genetic area" and "geo-genetic node" concerned with a term "sociolokus" as a value of effective the aforementioned phrases. There are some reasons (geographical location, historical and cultural life) of exist of Irzhavets village of Chernigiv-Siver region (nowadays Ichnya district of Chernigiv province) as unique phenomena of "sociolokus". Analyzing geographic-geological information of Irzhavets' location, it was disproved previous explain and find real meaning of the name of this ancient settlement. It was review the history of building of Holy Trinity church, supported by philanthropies the Storozhenko Ivan, George and Mychailo, Ivan Galagan. The genealogies of the Storozhenko and Revutskyi family were demonstrated. As well historical view of before revolution Irzhavets in XIX century and "kolgosp village" in XX was presented. The social and cultural values of this village keep the beautiful landscape and its citizens, heirs of Cossack in Chmelnytskyi period. The history of Irzhavets shows increasing interest to this village as original ethno social and cultural area of Left Bank Ukraine region. There is mysterious of Irzhavets in triad: power of miracle-working icon of Divine Mother, Taras Shevchenko words and pictures, activities and life of prominent families of the Storozhenko and Revutskyi.

Key words: *history of Ukraine, regional study, Irzhavets village, Taras Shevchenko, Levko and Dmyrto Revutskyi, miracle-working icon of Divine Mother.*

УДК 19(506)"16–17"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-136-142

А. Ш. Кришан

магістр історії Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Akash_Sam@ukr.net

orcid.org/0000-0003-0704-6426

Розвиток урбаністичних студій в Україні на прикладі вивчення волинського "малого міста" Ковеля у XVI–XVII ст.

У статті йдеться про поточний стан та перспективи розвитку урбаністичних досліджень українських міст у ранньомодерний час на прикладі "малого міста" – волинського Ковеля у XVI–XVII ст. Оскільки в Україні до часу подібні розвідки провадилися лише для кількох, більш крупних, урбаністичних осередків (Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський та ін.), то феномен Ковеля полягає саме в тому, що до сьогодні зберігся чималий пласт джерельної бази з історії цього містечка, особливо за другу половину XVII ст. Як відомо, західна Волинь (де власне розташований Ковель) не увійшла до складу козацької Гетьманщини, проте залишилася у складі Речі Посполитої, а місцева міщанська громада (за активного сприяння королівської влади) поволі змогла реанімувати економічні процеси у краї. Тобто на цих українських теренах міста (на прикладі Ковеля) продовжували жити за усталеними традиціями "до козацької" доби. А це дає можливість шляхом аналізу джерел виявити й охарактеризувати особливості розвитку урбанізаційного процесу як в локальному (українському), так і міжнародному (на рівні Речі Посполитої) вимірах. Відсутність на Ковельщині козацького "чинника" як основного рушія соціально-політичних змін призвела до тривалої "консервації" моделі міського суспільства, яка практично не змінилася після подій 1648–1654 рр. Окрему увагу приділено характеристиці наявної бази опублікованих та неопублікованих джерел для вивчення зазначеного урбаністичного осередку з огляду на фрагментарність досліджень українських міст у цілому. Історичні розвідки про невеликі міста (на прикладі Ковеля) можуть стати цікавими прецедентами для глобального дослідження історії традицій власне української "магдебурґії". Зважаючи на те, що у великих містах (Київ, Львів) у різні часи проживало досить багато різних етнічних груп, то у волинському Ковелі подібної "строкатості" населення не спостерігалось, а, отже, є можливим більш глибоке дослідження життя основних міських "національних" громад на українських теренах – русинів (українці, білоруси), поляків (з литовцями включно) та євреїв – у ранньомодерний час.

Ключові слова: урбаністичні студії, міське самоврядування, Ковель, магдебурзьке право, джерела.

Урбаністичні студії належать до числа пріоритетних напрямів сучасної європейської історіографії. Дослідження фахових істориків і численні розвідки аматорів, здійснені протягом ХХ та початку ХХІ ст., свідчать про особливу увагу до урбаністичних студій не тільки вузького кола науковців, але й представників різних верств світового суспільства.

Одним із наріжних каменів у дослідженні історії розвитку українського міста у добу Середньовіччя та ранньомодерний час є спосіб функціонування у ньому самоврядних структур, які формували суспільство нового типу. Це питання вже досить непогано вивчене на прикладі міст Центральної Європи, а от адаптація магдебурзької системи в українських урбанізаційних осередках Речі Посполитої ще потребує додаткового дослідження. В цьому плані приклад волинського Ковеля, міські книги якого досить добре збереглися до наших днів, є унікальним. Особлива вартість цього джерела полягає у тому, що книги збереглися за другу половину XVII–XVIII ст., тобто період, який для новітньої української історіографії є малодослідженим.

Оскільки об'єктом дослідження було обрано функціонування основних форм міського самоврядування в ранньомодерній Україні на прикладі волинського Ковеля, то, відповідно, предметом дослідження стала міська громада та владні структури Ковеля у XVI–XVII ст.

Мета дослідження полягала у тому, аби на основі опрацьованих джерел та історіографії дослідити особливості практичного застосування норм магдебурзького права у ранньомодерному Ковелі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють в цілому XVI–XVII ст., тобто той період, коли Ковель, власне, отримав міський статус та право на самоврядування, що спричинило потужний економічний розвиток цього нового урбаністичного центру на Волині до подій Хмельниччини та поступового налагодження мирного життя регіону після часів воєнного лихоліття. Окрім того, зазначений період обраний для дослідження міського самоврядування в Ковелі у зв'язку з дещо краще збереженою джерельною базою, яка для інших подібних українських міст за вказаний період представлена вельми фрагментарно.

Основою джерельної бази дослідження стали неопубліковані архівні матеріали, а саме актові книги Ковельського, Миляновицького та Олицького (для порівняння) магістратів та Володимирського гродського суду, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК) [16–19]. Загалом вищевказані документи дали змогу більш детально дослідити функціонування системи міського самоврядування на Волині, зокрема у Ковелі, у

часи повоєнної відбудови регіону після Хмельниччини. Крім того, до роботи було залучено наступні групи опублікованих джерел:

– архівні збірки князівського роду Сангушків, у яких міститься інформація про Ковельську волость та, власне, місто за першу половину XVI ст. [20–22];

– акти Литовської, Коронної та Волинської метрик, зокрема, королівські привілеї та магнатські дозволи як міській громаді Ковеля в цілому, так і окремих мешканців міста і староства загалом [9; 11; 12; 14; 23–24; 27];

– судові книги Володимирського та Луцького гродів за XVI–XVII ст., які містять фрагментарні данні про структуру Ковельського маєтку, діяльність його власників та їх оточення і опонентів [8; 10];

– документи, опубліковані Київською археографічною комісією, які є джерелом інформації щодо соціально-економічного розвитку українських земель у XV–XVII ст. [1–7];

– збірники опублікованих документів з соціально-економічної історії українських земель у ранньомодерний час, де фігурують фрагментарні згадки про відповідні процеси на території Ковельщини у XVI–XVII ст. [13; 15];

– податкові списки та люстрації Ковельського маєтку XVI–XVII ст., які допомагають вирахувати чисельність його населення, а також дають змогу визначити, наскільки швидкими темпами розвивався регіон в економічному плані [25–26].

Наразі опрацьовані матеріали в цілому дозволяють провести детальний аналіз маґдебурзької системи самоврядування у Ковелі досліджуваного періоду.

Водночас варто зауважити, що з огляду на те, що актові книги ковельського маґистрату, які велися міськими виборними урядниками (принаймні, мали вестися де юре) ще з 1518 р., тобто з часу надання місту привілею на самоврядування, за XVI – першу половину XVII ст. вважаються втраченими, це не дає можливості дослідити механізми функціонування ковельських судових інституцій до початку 60-их рр. XVII ст.

Зважаючи на цей факт, для більш детального розшуку інформації про діяльність міського уряду у Ковелі необхідно й надалі опрацьовувати усі наявні джерела з історії навколишніх урбаністичних центрів (передусім Волині) за вказаний період з метою виявити в них бодай поодинокі згадки про життя міщанської спільноти досліджуваного регіону.

Не зайвим, на нашу думку, буде використання праць закордонних науковців з історії аналогічних "малих міст" на територіях

колишніх Великого князівства Литовського та Корони Польської у XVI–XVII ст. (насамперед це землі Польщі, Литви, Білорусі). Оскільки після Люблінської унії (1569 р.) Волинське воєводство потрапило до складу саме Корони Польської, то можемо обережно припустити, що усталені на польських теренах традиції міського самоврядування поширилися і на новоприєднані українські регіони.

Саме внаслідок загального розгляду доступної джерельної бази та сучасної вітчизняної історіографії вдалося виокремити особливості й умови функціонування системи міського самоврядування у Ковелі як прикладу українського "малого міста" у XVI–XVII ст. Джерела іноземного походження були залучені для всебічного аналізу та отримання додаткових даних для більш всеохопного висвітлення зазначеної проблематики. В майбутньому використання закордонних джерел (передусім польських, литовських та білоруських) вельми важливе для визначення відмінностей і подібностей практики міського самоврядування у Ковелі у загальноміському контексті урбанізаційного процесу на теренах Речі Посполитої у ранньомодерний час. Подальший аналіз архівних матеріалів сусідніх з Ковелем регіонів також може надати як чимало нових даних про власне життя самої міської громади, так і багатий матеріал для порівняльного аналізу.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1851. Т. 4. 365 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1865. Т. 2. 423 с.
3. Архив ЮЗР. Киев, 1861. Ч. 2. Т. 2. 570 с.
4. Архив ЮЗР. Киев, 1867. Ч. 4. Т. 1. 588 с.
5. Архив ЮЗР. Киев, 1869. Ч. 5. Т. 1. 675 с.
6. Архив ЮЗР. Киев, 1876. Ч. 6. Т. 1. 569 с.
7. Архив ЮЗР. Киев, 1907. Ч. 8. Т. 5. 701 с.
8. Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. *Складання описів Галини Сергійчук*. Київ, 2002. Вип. 1. 224 с.
9. Литовська Метрика. Книга 561 (Ревізії українських замків 1545 року) / підготував В. Кравченко. Київ, 2005. 598 с.
10. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підготували В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
11. Метрыка Вялікага Княства Літаўскага. Кніга 43. Книга запісаў 43 (1532–1560) / падрыхтаваў В. С. Мянжінскі. Мінск, 2003. 123 с.
12. Памятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. / Уклад.: П. Кулаковський. Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego; Российский государственный архив древних актов; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Острозьке відділення.

Острог; Варшава; Москва, 1999. Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. 608 с.

13. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1859. Т. 4. Отд. 2. 581 с.

14. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / передмова Патриції Кеннеді Грімстед; Упоряд. Г. Боряк, Г. Вайс та ін. Київ, 2002. 984 с.

15. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. Київ, 1990. 408 с.

16. ЦДІАК. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 100–140.

17. ЦДІАК. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 1–7.

18. ЦДІАК. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 1–2.

19. ЦДІАК. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 1.

20. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez Z. L. Radziwińskiego, P. Skobielskiego i B. Gorczaka. Lwów, 1887. Т. 1. 408 s.

21. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka. Lwów, 1890. Т. 3. 606 s.

22. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka. Lwów, 1890. Т. 4. 234 s.

23. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584) [Užrašymų knyga 1] / Parengė Algirdas Baliulis ir Romualdas Firkovičius. Vilnius, 1998.

24. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574) [Užrašymų knyga 51] / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius, 2000.

25. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Warszawa, 1877. Т. 5 [Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole] / Wyd. A. Jabłonowski. 113 s.

26. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Warszawa, 1889. Т. 19 [Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole] / Wyd. A. Jabłonowski. 307 s.

27. Wpisy dotyczące czterech województw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiego i wołyńskiego z lat 1569–1673 wniesione do ksiąg Metryki Koronnej. URL: <http://www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MR2.xml> [переглянуто 19.04.2008 р.]

References

1. (1851). *Akty odnosyashiesya k istorii Zapadnoi Rossii, sobranye i izdavaemye Archeograficheskoi Komissiei* [The acts concerns history of Western Russia, compiled and published by Archaeographic commission]. (Vol. 4). Saint Petersburg. [in Russia].

2. (1865). *Akty odnosyashiesya k istorii Yuznoi i Zapadnoi Rossii, sobranye i izdavaemye Archeograficheskoi Komissiei* [The acts concerns history of Southern and Western Russia, compiled and published by Archaeographic commission]. (Vol. 2). Saint Petersburg. [in Russia].

3. (1861). *Arhiv Yugo-Zapadnoi Rossii* [The Archive of Southern and Western Russia]. (Vol. 2, Part 2). Kyiv. [in Russia].

4. (1867). *Arhiv Yugo-Zapadnoi Rossii* [The Archive of Southern and Western Russia]. (Vol. 4, Part 1). Kyiv. [in Russian].
5. (1869). *Arhiv Yugo-Zapadnoi Rossii* [The Archive of Southern and Western Russia]. (Vol. 5, Part 1). Kyiv. [in Russian].
6. (1876). *Arhiv Yugo-Zapadnoi Rossii* [The Archive of Southern and Western Russia]. (Vol. 6, Part 1). Kyiv. [in Russian].
7. (1907). *Arhiv Yugo-Zapadnoi Rossii* [The Archive of Southern and Western Russia]. (Vol. 8, Part 5). Kyiv. [in Russian].
8. Sergiychuk, G. ed. (2002). *Volodymyrskyi grodskyi sud. Podokumentni opysy aktovykh knyg* [Local court in Volodymyr city. Decryptions of the books for civil registers]. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kravchenko, V. ed. (2005). *Lytovska metryka. Knyga 561 (Revizii ukraïnskych zamkiv 1545 roku)* [The Lithuanian books for civil registers. Book 561. Revisions on Ukrainians castles in 1545]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Moiseenko, V., Polishuk V. ed. (2013) *Lutska zamlova knyga 1560–1561 rr.* [The Act Book of Lutsk by 1560–1561]. Lutsk. [in Ukrainian].
11. Mianzhynskyi, V. ed. (2003). *Metryka Vekikago Knyazstva Litauskago. Kniga 43. Kniga zapicau 43 (1532–1560)* [Metric of the Great Commonwealth of Lithuanian. Book 43. Record 43 (1532–1560)]. Minsk. [in Belarusian].
12. Kulakovskiy, P. ed. (1999) *Ruska (Volynska) metryka. Knyga za 1652–1673 rr.* [Russian (Volyn) metric. Book by 1652–1673]. Ostrog, Warszawa, Moscow. [in Ukrainian].
13. (1859) *Pamyatniki izdannye Vremennoi komissiei dla razbora drevnich aktov* [The sources published by Temporary Commission for arranger ancient acts]. (Vol. 4) Kyiv. [in Russian].
14. Boriak, G., Waiss G. ed. (2002). *Ruska (Volynska) metryka. Registry dokumentiv Koronnoi kantselyarii dlya ukraïnskych zemel (Volyn, Kyiv, Bratslav, Chernigiv voevodstva) 1569–1673* [Russian (Volyn) metric. The registry of State Office for Ukraine (Volyn, Kyiv, Bratslav, Chernigiv provinces) by 1569–1673]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kravchenko, V., Yakovenko N. ed. (1990). *Torgivlya na Ukraini XIV – seredyna XVII stolittya. Volyn i Naddniprانشuna* [The trade in Ukraine in XIV – middle XVII]. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyevi (dali – TsDIAK) [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (further – CSHAU in Kyiv). (F. 28, op. 1, spr. 100–140).
17. TsDIAK [CSHAU]. (F. 35, op. 1, spr. 1–7).
18. TsDIAK [CSHAU]. (F. 1237, op. 1, spr. 1–2).
19. TsDIAK [CSHAU]. (F. 1401, op. 1, spr. 1).
20. Radzimiński Z., Skobielski P., Gorczak B. ed. (1887). *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* [The archive of the Lubarts' nobles in Sławuta]. (Vol. 1). Lviv. [in Polish].
21. Gorczak B. ed. (1890) *Archiwum ksiąząt Sanguszków w Sławucie* The archive of the Lubarts' nobles in Sławuta]. (Vol. 3). Lviv. [in Polish].
22. Gorczak B. ed. (1890) *Archiwum ksiąząt Sanguszków w Sławucie* The archive of the Lubarts' nobles in Sławuta]. (Vol. 4). Lviv. [in Polish].

23. Baliulis A., Firkovičius R. ed. (1998) *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1* [The Lithuanian metric. Book № 1 (1380–1584). Notebook № 1]. Vilnius. [in Lithuanian].

24. Baliulis A., Ragauskienė R., Ragauskas A. (2000) *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574) Užrašymų knyga 51*. [The Lithuanian metric. Book № 51 (1566–1574). Notebook № 51]. Vilnius, 2000. [in Lithuanian].

25. Jabłonowski A. ed. (1877). *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* [The source. Poland in XVI by the view of geography and statistic]. (Vol. 5). Warszawa. [in Polish].

26. Jabłonowski A. ed. (1889). *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* [The source. Poland in XVI by the view of geography and statistic]. (Vol. 19). Warszawa. [in Polish].

27. Wpisy dotyczące czterech województw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiego i wołyńskiego z lat 1569–1673 wniesione do ksiąg Metryki Koronnej [The description of the four provinces: Bratslav, Lyiv and Volyn since 1569–1673 recorded to the Metric Book of State Office] // <http://www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MR2.xml> [preview 19. 04. 2008]

A. S. Krishan

Master of History of National University "Kyiv-Mohyla Academy".

Akash_Sam@ukr.net; orcid.org/0000-0003-0704-6426

The urbane studies in Ukraine for instance researching Kovel's "Little town" in XVI–XVII

The article deals with the current stage and perspectives of urban studies of Ukrainian cities in early modern time based on the "small city" – Volyn Kovel in the XVI–XVII centuries. Since similar explorations were carried out till the date only for a few, larger, urban centers (Kyiv, Lviv, Lutsk, Kamianets-Podilsky, etc.) in Ukraine, the Kovel phenomenon is precisely that to this day a considerable layer of the source base has been preserved, especially for the second half of the 17th century. As it is known, western Volyn (where Kovel is actually located) was not part of the Cossack Hetmanate, but remained in the Polish–Lithuanian Commonwealth, and the local urban community (with the active assistance of the royal authorities) was able to resuscitate the economic processes in the region. In fact, such Ukrainian cities (on the example of Kovel) have continued to live according to the well-established traditions "before the Cossack" era and it makes a possibility to identify and characterize the features of the development of the urbanization process development in both local (Ukrainian) and international (at the level of the Polish-Lithuanian Commonwealth) dimensions by analyzing the sources. The absence of the Cossack "factor" in the Kovel Region as the main driver of socio-political changes led to a long-term "conservation" of urban society model, which remained virtually unchanged after the events of 1648–1654.

The particular attention is paid to the characteristic of the available database of the published and unpublished sources for the study of the mentioned urban center due to the fragmentation of research of Ukrainian cities in general. Historical explorations of small cities (on the example of Kovel) can become interesting precedents for a global study of the history of the Ukrainian "magdeburg" traditions. Due to the fact that many different ethnic groups lived in large cities (like Kyiv, Lviv) at different times, no such "mottled" population was observed in the Volyn Kovel, and thus a deeper study of the life of the main urban "national" is possible to analyze major city communities in the Ukrainian territories - Ruthenians (Ukrainians, Belarusians), Poles (including Lithuanians) and Jews – in the Early Modern period.

Key words: urban studies, city self-government, Kovel, Magdeburg law, sources.

УДК 27–523.42(477.53)"175"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-143-151

В. А. Дмитренко

кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін факультету технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, [orcid.org/0000-0002-3055-9812](mailto:oritodmitrenko1972@gmail.com), [vitodmitrenko1972@gmail.com](mailto:oritodmitrenko1972@gmail.com)

Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття

У статті досліджені православні церкви, що діяли на території Пирятинської протопопії у другій половині XVIII століття. На основі матеріалів відомостей про кількість церков та церковнослужителів і сповідних розписів встановлена кількість храмів у протопопії. З'ясовано, що їхня кількість змінювалася. Так, у 1758 році їх було 43, у 1770 році – 65, у 1785 році – 66, а у 1795 році – 62. Такі коливання пояснюємо передачею парафій від однієї протопопії до іншої. В цілому до складу протопопії в досліджуваний період входило 87 церков.

Установлено, що 60 % храмів потребувало ремонту чи перебудови. Головними проблемами були: протікання даху, руйнування фундаменту та пожежі. З'ясовано, що у разі неможливості ремонту споруджували новий храм. У 70 % він зводився на новому місці. Це пояснюється тим фактом, що поблизу старої церкви, як правило, знаходилися поховання, котрі унеможлилювали будівництво. На основі матеріалів справ про ремонт і будівництво церков встановлено, що обрання нового місця відбувалося за згоди усіх парафіян, враховувалося юридичне питання власності на землі та ступінь віддаленості від житлових і господарських будівель.

Досліджено, що головним будівельним матеріалом, який використовувався для будівництва церков було дерево. Переважно – це дуб і сосна. Встановлено, що в середньому будівництво нової церкви у протопопії тривало два роки.

Ключові слова: Київська митрополія, Пирятинська протопопія, парафіяльні священники, сакральна топографія, храм.

Церква посідала важливе місце у житті людини ранньомодерного часу. З нею були пов'язані головні віхи публічного прояву людського існування: хрещення, вінчання, сповідання, відвідування богослужінь тощо. Будівництво та догляд за храмом сприймався тогочасним соціумом як богоугодна справа, покликана забезпечити вічне життя на небесах. Церква й територія довкола неї розглядалися як особливий сакральний простір, без дослідження якого складно зрозуміти світогляд тогочасної людини.

Історики, культурологи, мистецтвознавці багато зробили для вивчення відомих храмів, що є окрасою козацького бароко. Втім пам'ятаємо, що поряд із визнаними шедеврами сакральної архітектури існували й звичайні парафіяльні дерев'яні церкви, котрі до нашого часу не збереглися. Таких храмів на території Гетьманщини було більшість і саме з їхнім функціонуванням було пов'язане життя значної кількості людей. Утім їхня кількість, місцезнаходження та стан є малодослідженими.

Поміж останніх досліджень, присвячених розробці проблематики сакральної топографії на українських землях, виокремимо дослідження Оксани Прокоп'юк, яка за відомостями про церковнослужителів здійснила реконструкцію посвят храмів Київської митрополії за 1780–1783 роки та підрахувала їхню кількість [18]. Разом з тим, як зауважила сама авторка, зібрані нею відомості є лише відправною точкою для масштабніших студій. Далеко не всі храми Київської митрополії досліджені. Зокрема, це стосується й церков, котрі діяли на території Пирятинської протопопії у другій половині XVIII століття.

Тож метою нашої розвідки є аналіз православних храмів Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Відповідно до неї сформульовані наступні завдання:

- з'ясувати кількість храмів у протопопії;
- проаналізувати коло питань, пов'язаних із станом церков, будівництвом та реконструкцією храмів (проблеми церковних будівель, кількість та характер будівельних матеріалів, терміни будівництва тощо).

Головним джерелом нашої розвідки стали матеріали справ по Пирятинському духовному правлінню (консисторії), що нині зберігаються у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області. Це насамперед "ревізські сказки" про кількість церковнослужителів і членів їх сімей, відомості про кількість церков та церковнослужителів, сповідні розписи та матеріали справ, присвячених питанням будівництва чи ремонту церков.

Насамперед зазначимо, що протопопія – це церковно-адміністративний округ, на які поділялася Київська митрополія / єпархія у другій половині XVIII століття. Головною метою діяльності протопопії було покращення управління та впровадження на місцях розпоряджень вищого церковного керівництва. На чолі протопопії стояв протопіп (протоієрей), який призначався митрополитом або ж єпископом. При ньому діяло духовне правління (консисторія) з місцевих ієреїв. Розміри протопопій, як і їхня кількість, не були сталими. Упродовж

другої половини XVIII століття межі протопопій змінювалися під впливом адміністративних реформ. Однак Пирятинська протопопія впродовж усього цього часу завжди перебувала під рукою Київських владик.

Аналізуючи кількість церков, котрі знаходилися на території Пирятинської протопопії зазначимо, що за даними Афанасія Грановського станом на 1758 рік їх налічувалося 43. Одна у Пирятині була соборною, інші – парафіяльними [1]. За підрахунками Оксани Прокоп'юк, у 1770 році до складу протопопії входило 65 церков, з яких 2 були соборними і 63 – парафіяльними [18, с. 152]. Згідно ревізької сказки про кількість церковнослужителів і членів їх сімей 1782 року у протопопії нараховувалося 60 церков [6, арк. 12]. За даними відомості про кількість церков та церковнослужителів 1785 року протопопія налічувала 66 церков: 1 соборна та 65 парафіяльних [2, арк. 17]. Однак відомість наступного 1786 року фіксує 51 церкву: 1 соборна, решта – парафіяльні [16, арк. 17–18]. Відповідно до відомості 1793 року у протопопії нараховувалася 61 церква, з яких: одна записана соборною, а решта – парафіяльними [3, арк. 21]. Ревізька сказка 1795 року фіксує 62 церкви у протопопії: одну – соборну, а інші – парафіяльні [6, арк. 12].

Такі коливання кількості церков пояснюємо передачею парафій від однієї протопопії до іншої. Вони відбувалися внаслідок адміністративних реформ. Зокрема, 1782 року, за якою на території українських земель, підпорядкованих владі Російської імперії, було створено три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Сенатським указом від 27 березня 1785 року планувалося створення у межах намісництв трьох окремих єпархій [17, с. 329–330]. На жаль, стан джерел не завжди дає змогу прослідкувати усі випадки переходів парафії від однієї протопопії до іншої. Особливо, коли парафія змінювала протопопію по декілька разів. Однак жодного факту закриття чи ліквідації церкви у протопопії за досліджуваний період нами не виявлено.

Узагальнюючи кількість церков, які перебували під орудою Пирятинського протопопіа, ми включили до переліку всі храми, навіть ті, котрі бодай рік перебували у складі протопопії. За нашими підрахунками їх нараховується 87. Вони розташовувалися у 81 населеному пункті протопопії.

Загалом у 78 поселеннях, здебільшого це села, церква була одна. Лише у трьох населених пунктах протопопії їх було більше. Це – містечка Пирятин і Чорнухи, де було відповідно 4 та 3 храми, а також село Вороньки, де знаходилося 2 церкви. Особливий статус цього

села можна пояснити кількістю населення. Згідно з даними сповідного розпису 1768 року у ньому мешкало 2193 особи [9, арк. 24]. Левова частка церков протопопії були дерев'яними. Виключення становила церква Різдва Богородиці в Пирятині, котра була кам'яною [6, арк. 12]. Лише 1789 року парафіяни церкви Святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова у селі Круча звернулися з проханням побудувати кам'яну церкву замість дерев'яної [7, арк. 1].

У матеріалах Пирятинського духовного правління за другу половину XVIII століття нами виявлено справи щодо 52 церков, які потребували ремонту чи повної перебудови. Це дає підстави твердити, що фактично 60 % церков протопопії перебували у неблагопристойному стані. Серед головних проблем, які впливали на стан церков зазначаємо: руйнування чи пошкодження стелі, ненадійність фундаменту й, як наслідок, просідання стін, пожежі. Щодо останніх, то за досліджуваний період у протопопії зафіксовано 7 пожеж, що призвели до повного чи часткового руйнування церков. Отже, трохи більше 8 % церков протопопії горіли.

Скаргу на пошкодження даху віднаходимо у 42 повідомленнях парафіяльних ієреїв про необхідність ремонтувати церкву. Це становить майже 81 % від загальної кількості справ про ремонт чи перебудову церков у протопопії. Такі показники дають підстави твердити, що це була найпоширеніша з проблем. У більшості справ руйнування та протікання даху пояснюється старістю споруди. Типовим тут є повідомлення ієреїв Миколаївської церкви села Остапівка: у зверненні до протопопи вони наголошують на постійній вологості та підтопленні церкви через її "обветшалость" [12, арк. 1–2]. Водночас причиною подібних негараздів могло бути й стихійне лихо. Так, священники Михайлівської церкви села Яцини зазначають, що в ніч з 22 на 23 червня 1766 року внаслідок сильного вітру впала церковна баня та пошкодила дах [4, арк. 1].

У трьох випадках, а це близько 6 % справ, головною причиною ремонту названо знищення фундаменту. Саме руйнування підмурівку церкви названо головною причиною необхідності її ремонту у зверненні священника церкви Різдва Христового села Вороньки [8, арк. 1].

Отже, констатуємо, що питання про необхідність ремонтувати чи будувати нову церкву, в більшості випадків поставало у зв'язку з віком церков. На жаль, джерела вкрай рідко дозволяють дати відповідь на питання, який реальний часовий проміжок дозволяв вживати щодо церкви прикметник "обветшала"? Утім окремі згадки про час будівництва та функціонування церкви таки є. Так, ієрей Святотроїцької церкви села Березова Рудка Іван Самарський у своєму зверненні про дозвіл на ремонт даху від 18 травня 1770 року зазначає, що церква

була збудована більше як 25 років тому [10, арк. 1]. Тож вважаємо, що з моменту побудови церква у доброму стані могла функціонувати близько 25–30 років, після чого потрапляла під категорію "обветшалая" чи "старая".

У випадку, коли стару церкву не вдавалося відремонтувати, поставало питання про будівництво замість неї нової. У понад 70 % випадків вона будувалася на новому місці. Серед причин, що спонукали перенести місце розташування церкви були: нагромадження житлових і господарських споруд жителів довкола храму та наявність поховань. Остання проблема була надзвичайно актуальною. Так, ієрей Покровської церкви села Білоусівка зазначав: "... вокруг церкви много поховань померлих і вся земля могилами ізрита" [13, арк. 2]. Такий стан речей був спровокований практикою поховання померлих у Гетьманщині довкола церкви. Імперська влада за часів царювання Катерини II неодноразово видавала розпорядження, в яких забороняла ховати померлих при церквах і вимагала виділення окремих земель за межами населеного пункту під кладовища [11, арк. 1–2]. Втім попри те, що кладовища створювалися, частину покійників і далі ховали за старим звичаєм поблизу церкви. Показовою для розуміння цього явища є позиція священника Успенської церкви у містечку Яблуневе Петра Федоровича. Він, підписавши інструкцію про заборону ховати покійників поблизу церкви, на словах заявив, що: "... не токмо при церкви, а й в церкві попадьоу чи дітей своїх погребать буде" [11, арк. 19]. Тож наявність масових поховань поблизу церков унеможливлювало будівництво нових на тому ж місці.

На вибір нового місця для церкви впливали як юридичні, так і технічні фактори. До перших відносимо: згоду парафіян і згоду власника землі; до других – ступінь віддаленості церкви від людського житла. Юридичний аспект власності на землю відігравав чималу роль. У всіх справах віднаходимо запис про те, що церква буде збудована на "угодном усим місці" [13, арк. 2]. Так, у селі Савинці землю під будівництво надавав її власник козак Пилип Єфименко, який помер, не дочекавшись початку забудови. Тож у справі про будівництво нової церкви спеціально наголошується, що його донька письмово підтвердила факт передачі землі під будівництво храму й відсутність претензій з її боку [15, арк. 3–4].

Технічна сторона питання виглядала більш різноманітно. Її вирішення залежало від особливостей забудови села. Так, у селі Савинці нова церква розміщувалася від найближчих житлових будівель у такій пропорції: на схід – 12 косих сажнів, на південь – 100 косих сажнів, на захід – 16 косих сажнів, від будинку попа – 50 косих

сажнів [15, арк. 5]. У селі Білоусівка картина була наступною: на схід – 32 косих сажнів, на південь – 20 косих сажнів, на захід – 12 косих сажнів [13, арк. 3].

Зазначимо, що питання розміру сажня на українських землях у XVII–XVIII століттях є дискусивним. Дослідники вважають, що існувало декілька його різновидів. Так, на Лівобережній Україні він дорівнював 176 см, на Правобережжі – 183 см, косий сажень складав 248 см, а казенний – 216 см.

Порівнюючи вищенаведені виміри та параметри, отримані з інших справ зазначимо, що попри різноманітність відступів від людського житла мінімальна відстань у 12 косих сажнів зберігається. Інакше кажучи, церква будувалася не ближче як за 30 метрів від інших будівель [19].

Матеріали справ про будівництво церков дозволяє скласти уявлення про характер і кількість будівельних матеріалів, що використовувалися у той час. Дані з джерел в окремих церквах, збудованих у 60-х роках XVIII століття, ми узагальнили в таблиці (таблиця 1).

Таблиця 1

Назва та кількість матеріалів, що використовувалися для будівництва церков

Назва будівельного матеріалу	Назва населеного пункту / кількість матеріалу				
	с. Білоусівка	с. Савинці	с. Білоцерківка	с. Лазірки	с. Кулажинці
колода дубова	46	62	48	52	46
колода соснова	115	119	118	117	117
плашка різана соснова	116	284	117	116	262
шалівка	70		68	69	
одвірки		4			
вікна		5			

Отже, переважно використовувалася деревина дуба та сосни. У середньому на будівництво церкви йшло: 50 дубових колод, 117 соснових колод, 179 різаних плашок і 69 шалівок.

Як впливає з матеріалів справ, зведення церкви займало в середньому 2 роки. Наприклад, церква у селі Білоусівка розпочала будуватися у травні 1763 року. Завершили будівлю в грудні 1765 року [14, арк. 1]. За такий же час було зведено й церкву в селі Савинці [15, арк. 1–6]. Однак за певних обставин будівництво могло й затягнутися. Так, у селі Кулажинці зведення нової церкви розпочалося

1762 року, а завершилося 1766. Така затримка пояснювалася неврожаєм і масовою загибеллю худоби [5, арк. 1–5].

Підсумовуючи вищевикладене, зробимо наступні висновки:

по-перше, кількість храмів, які перебували у віданні Пирятинського протопопа, не була сталою: їх чисельність змінювалася внаслідок передачі парафій з однієї протопопії до іншої. Загалом у досліджуваний період до складу протопопії входило 87 церков, із них – один храм був кам'яним, а решта – дерев'яні;

по-друге, близько 60 % церков у цей час були відремонтовані чи побудовані заново. У більшості випадків це пов'язано з фізичним зношенням споруди. Основними проблемами церковних споруд вважаємо: протікання даху, руйнування фундаменту та пожежі;

по-третє, за неможливості ремонту, храм у 70 % випадків зводився на новому місці. Це пояснюється тим, що поблизу старої церкви знаходилися поховання, котрі унеможлилювали будівництво. У виборі місця для церкви враховувалися юридичні (згода парафіян і власника земель) та технічні (віддаленість від житлових і господарських будівель) нюанси. Мінімальна відстань між церквою та іншими будівлями становила 30 метрів;

по-четверте, головним будівельним матеріалом для церков протопопії була деревина дуба й сосни. У середньому на будівництво церкви йшло: 50 дубових колод, 117 соснових колод, 179 різаних плашок і 69 шалівок. Спорудження нової церкви у протопопії тривало в середньому два роки.

Література

1. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). Полтава, 1901.
2. Державний архів Полтавської області (далі Держархів Полтавської області). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 821. 34 арк.
3. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1142. 21 арк.
4. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 120. 11 арк.
5. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. 12 арк.
6. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1210. 78 арк.
7. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1343. 2 арк.
8. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 169. 8 арк.
9. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 199. 24 арк.
10. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 264. 2 арк.
11. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 280. 43 арк.
12. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 29. 8 арк.
13. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 30. 10 арк.
14. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 85. 14 арк.
15. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. 18 арк.

16. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 860. 34 арк.
17. Полное собрание законов Российской империи: в 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 22: 1784–1788. 1174 с.
18. Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. 208 с.
19. САЖЕНЬ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sazhen_mira (останній перегляд: 13.05.2019)

References

1. Granovskiy, A. (1901). *Poltavskaya eparhiya v ee proshlom i nastoyashem (istoriko-statisticheskiy opyt)* [Poltava's diocese in its past and present (historical and statistic experience)]. Poltava. [in Russian].
2. Derzhavnyi archive Poltavskoi oblasti (dali – Derzharchiv Poltavskoi oblasti) [State Archive of Poltava's province (further – SAPP)] (F. 801. Op. 1. Spr. 821. 34 ark).
3. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 1142. 21 ark).
4. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 120. 11 ark).
5. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 121. 12 ark).
6. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 1210. 78 ark).
7. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 1343. 2 ark).
8. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 169. 8 ark).
9. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 199. 24 ark).
10. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 264. 2 ark).
11. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 280. 43 ark).
12. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 29. 8 ark).
13. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 30. 10 ark).
14. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 85. 14 ark).
15. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 86. 18 ark).
16. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 860. 34 ark).
17. (1830) *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoi imperii v 48 tomach (Tom 22: 1784–1788)* [The complete collection of laws of Russian Empire in 48 volumes] (Vol. 22: 1784–1788). Saint Petersburg. [in Russian].
18. Prokopiuk O. (2012) *Kyivska mytropoliya: topographia posvyat. rekonstruktsiya reestru khramiv za vidomostyamy pro tserkovnoslužhyteliv (1780–1783 rr.)* [Kyiv's metropolis: Topography of initiations. Reconstruction of the list of churches according to the information about priests (1780–1783)]. Kyiv. [in Ukrainian]
19. Sazhen [Saschen] http://www.history.org.ua/?termin=Sazhen_mira (last view: 13. 05. 2019)

V. A. Dmytrenko

Candidate of Art studies, associate professor of the Department of Culturology and Methods of Teaching of the Culturological Disciplines under the Faculty of Technology and Design of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, orcid.org/0000-0002-3055-9812, vitodmitrenko1972@gmail.com

Orthodox churches of the Pyriatyn district of the second half of the XVIII century

The article investigates the Orthodox churches that operated on the territory of the Pyriatyn district in the second half of the XVIII century. On the basis of information on the number of churches and clerics and confessional registers, the number of temples in the district is set. It has been found that their number has changed. So in 1758 there were 43, in 1770 there were 65 churches in the territory of the district, in 1785–66, and in 1795–62. Such fluctuations are explained by the transfer of parishes from one district to another. In total, the district in the study period included 87 churches.

It was found that 60 % of the temples needed repairs or alterations. The main problems were: leakage of the roof, destruction of the foundation and fire. It was found out that in case of impossibility of repair the new temple was erected. In 70%, it was erected in a new place. This is due to the fact that near the old church, as a rule, there were burial grounds that made construction impossible. On the basis of materials on the repair and construction of churches, it was established that the election of a new place took place with the consent of all parishioners, taking into account the legal issue of ownership of the soils and the degree of remoteness from residential and commercial buildings.

It was investigated that the main building material used to build churches was a tree. Mostly it was oak and pine. It was established that on average the construction of a new church in the district lasted for two years.

Key words: metropolitan Kyiv, Pyriatyn District, parish priests, sacred topography, temple.

УДК 94(477.51)"1803–1820"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-152-165

О. О. Лейберов

Голова первинної профспілкової організації працівників Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Представники дворянського стану в корпорації духовенства Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку XIX століття

У статті розглянуто питання становлення представників дворянського стану в корпоративній організації духовенства Ніжинського повіту Чернігівської губернії. На основі архівних матеріалів, що до цього часу не були вивчені науковцями, автор досліджує майновий, сімейний стан дворян-священників. Проаналізована динаміка чисельності даної соціальної групи, визначені її корпоративні інтереси. Дворяни, що несли духовну службу при цьому зберігали основні станові привілеї шляхетського стану, мали право володіти селянами-кріпаками. В основних соціально-побутових та сімейно-шлюбних категоріях вони мало чим відрізнялися від представників дворянства, однак рівень прибутків у них був значно меншим. Представники даної групи всіляко намагалися відокремитися від священників недворянського походження, замикаючись в окрему станово-професійну групу. Дослідник прийшов до висновку, що існування дворян-священників на землях Лівобережної України не було виключенням, а було доволі поширеним явищем, що вирізняло її від власне російських губерній.

Ключові слова: шляхта, духовенство, соціально-економічний статус, Ніжинський район

У сучасній вітчизняній історичній науці останнім часом поживився науковий інтерес до дослідження соціальної історії окремих станів, груп та корпорацій. Не залишилась поза увагою дослідників історія українського шляхетства, яка протягом XVIII – початку XIX століття швидко нобілізувалась, впливаючись у стан загальноімперського російського дворянства та, активно залучалося на державну службу. Вивчення еволюції станової структури України даного періоду, трансформацій та процесів соціальної мобільності тогочасного суспільства відкриває перед істориками широкі горизонти досліджень, розширює межі наукового пізнання та активізує їх до нових пошуків. Дослідження історії дворянства окремих регіонів сприяє уточненню та конкретизації загальних тенденцій і закономірностей історичного

процесу, але разом з тим дозволяє виявити особливості, притаманні, власне, цим адміністративно-територіальним одиницям.

Вивченню історії дворянського стану Чернігівської губернії присвячена ціла низка наукових розвідок та публікацій. Дореволюційна історіографія досліджуваної нами проблеми представлена низкою публікацій, авторство яких належить представникам дворянського стану [1–2]. Зрозуміло, що досліджуючи проблеми походження та історії дворянських родин Чернігівщини, автори, повідомляючи історичні факти, не намагалися їх аналізувати та порівнювати. Дані праці відрізняються насиченістю фактичним матеріалом, але разом з тим не містять узагальнень та висновків. Радянські історики 20–50-х рр. ХХ століття взагалі втратили науковий інтерес до даної проблеми, яка вважалась "не актуальною", а іноді "шкідливою та небезпечною". Інтерес до вивчення соціально-економічного становища дворянства, як окремого соціального класу, хай і експлуаторського за своєю суттю, пожвавився після початку дискусії в радянській історичній науці початку 60-х рр. ХХ століття про аграрний лад Росії в період імперіалізму. В цей час побачили світ солідні наукові дослідження [3–5]. Однак для всіх них притаманне негативне ставлення до дворянства в цілому, заідеологізованість та тенденційність висновків.

Сучасна історіографія представлена низкою досліджень, які характеризуються новизною підходів до вивчення проблеми, в першу чергу розглядом еволюції дворянства на основі змін його економічних позицій та місця в соціальній структурі суспільства. До таких праць слід віднести узагальнююче дослідження О. І. Гуржії та Ю. А. Русанова "Дворянство Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії" [6]. На основі значного фактологічного та статистичного матеріалу авторами проведений ґрунтовний аналіз процесів еволюції правового статусу шляхетного стану в означений період, вивчені особливості процесу нобілітації козацької старшини, досліджено місце і роль місцевого дворянства у становленні російського державно-бюрократичного механізму. Суттєво доповнюють картину досліджень статті у періодичних виданнях вітчизняних істориків-краєзнавців [7–9]. В одному з наших досліджень, на основі архівних матеріалів, була зроблена спроба вивчення соціального портрету дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку ХІХ століття [10]. Але її не можна вважати повною, адже поза увагою залишилася частина місцевого шляхетства, а саме дворяни, що перебували у складі приходського духовенства. Для того щоб

з'ясувати необхідні соціальні характеристики даної групи дворянства, слід в першу чергу розглянути становище, у якому перебувало дворянство та духовенство Російської імперії в даний період.

На початок XIX століття дворянство сформувалося як окремий, "перший благородний стан" Російської імперії. Представники дворянського стану мали значні привілеї (економічні, фінансово-податкові, судові, корпоративні), визначали тенденції розвитку російської культури, суспільно-політичної думки, складали більшість офіцерського складу в армії та бюрократичного апарату країни. На українських землях процес перетворення козацької старшини та шляхти у дворянство (нобілітація) дещо затягнувся. Натомість духовенство, що складало "другий вільний стан" імперії, на кінець XVIII століття перетворилось на одну з найбільш замкнених соціально-професійних груп імперського суспільства. Ця корпоративна замкненість була обумовлена низкою причин. По-перше, світська влада негативно відносилась до переходу селян та міщан у стан духовенства, не бажаючи втрачати платників подушного податку. Хоча такий перехід офіційно не був заборонений, але світська й духовна влада створювали безліч адміністративних перепон, щоб йому запобігати. Виборність кліру прихожанами, що було розповсюдженою практикою довгі роки, у XVIII столітті стала поступово обмежуватися, поки у 1797 році не була остаточно ліквідована імператорським наказом. По-друге, чисельність осіб духовного стану значно перебільшувало суспільну потребу в них, оскільки в середині духовенства існував високий природній приріст, що пояснювалось раннім віком вступу у шлюб та заборону будь-яких способів обмеження народжуваності. Тому духовні особи приймали всі міри, щоб закріпитися на одному місці та передати своє місце у спадок дітям. Таким чином, професійна спадковість розвинулася у звичай наслідування церковних місць. Російський дослідник Б. Миронов наводить таку статистику: "Якщо у 1730-і рр. на долю представників світського походження приходилося біля 4 % всіх кліриків, то у 1760-і рр. – до 2 %, а в 1780–1790-і рр. – всього 0,8 %" [11, с. 100]. Таким чином, упродовж XVIII століття духовенство набуло особливі права, які були законодавчо закріплені та перетворили його в окремий стан суспільства. У 1719 році воно було звільнено від прямого податку, у 1724–1725 рр. – від рекрутської повинності, а на початку XIX століття – від тілесних покарань. З 1722 р. тільки Синод як вищий церковний суд мав право розбирати та виносити вироки по всіх цивільних та кримінальних справах між духовними особами. Духовенство вважало себе привілейованим станом та вимагало для себе окремого соціального

статусу, рівного дворянському. Натомість дворянство вважало, що духовенство знаходилося на значно нижчому щаблі соціальної драбини і тому ставилося до нього зверхньо, якщо не з презирством. Як тут не згадати сцену з гоголівських "Мертвих душ", коли Чичиков посварився зі своїм компаньйоном, з яким провертав темні справи на митниці, що стало причиною доносу, судової справи та його відставки. "Якось у запальній розмові, а може бути, що трохи й під чаркою, Чичиков назвав другого чиновника поповичем, а той, хоч і справді був поповичем, невідомо чому образився жорстоко й відповів йому тут же прикро й надзвичайно різко, а саме ось як: "... ні, брешеш, я статський радник, а не попович, а от ти так попович!" А потім ще додав йому на злість, для більшої досади: "От, мовляв, воно що!" [12, с. 215].

Російські дворяни не прагнули переходити в стан духовенства та вважали нижче своєї гідності вступати на церковну службу. На цю особливість поведінки представників дворянства звертали увагу сучасники і це підтверджують практично всі дослідники проблеми. Ключовою причиною цього була фінансово-майнова нерівність, що існувала між дворянством та духовенством, причому не на користь останнього. Саме тому, представники російського духовенства всіляко намагалися перейти зі свого стану у дворянство. Однак на початок XIX століття практично єдиною можливістю отримати дворянство представнику, що мав духовний сан, залишалась практика пожалування за "службові успіхи" російськими орденами [13–14].

На українських землях у кінці XVIII – початку XIX століття ситуація була дещо іншою. Незважаючи на те, що Українська православна церква з кінця XVII століття була підпорядкована Московському патріарху, а потім Синоду, виборність духовних посад тут довгий час зберігалась. Представники місцевого шляхетства не вважали неможливим для себе займати священницькі посади. Типовий приклад, доля благочинного протоієрея ніжинської Богословської церкви Федора Лисянського, який спочатку почав службу у полковій канцелярії Прилуцького полку, а потім обрав духовну кар'єру. Спочатку він став канцеляристом Київської духовної консисторії, а в 1760 р. був рукоположений у Ніжині. Для всебічного аналізу корпоративно-професійної групи дворян-священників Ніжинського повіту Чернігівської губернії варто дослідити комплекс архівних документів, що зберігаються у фондах відділу Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині. Найбільш повну картину структури досліджуваної групи, службового становища її представників, їх майнової диференціації, статусних орієнтирів, внутрішньої мобільності та родинно-шлюбних відносин

розкриває "Ведомость о жительствоющих в Нежинском повете господах дворянах с показанием фамилий, детей мужского и женского пола и в каких губерниях и уездах и по малороссийских поветах и где имеют с фамилиями жительства" (далі – "Відомість...") [15]. Цей документ був складений маршалом ніжинського повітового шляхетства (предводителем дворянства) Г. Я. Почекою на виконання наказу Малоросійського генерал-губернатора князя О. Б. Куракіна і датований початком січня 1803 року. Дворяни-священники виділені в документі в окрему групу, записану у кінці у "Відомості..." після всіх дворян, що несли військову та статську службу, або знаходились у відставці. Таке виокремлення, на нашу думку, було зумовлено не соціальним становищем або матеріальними статками віднесених у цю групу осіб, а виключно їх професійною приналежністю, так що говорити про якусь станову дискримінацію не приходиться. Виходячи з даного архівного джерела, нами зафіксовано 44 дворянські родини (223 особи), голови яких виконували священницьку службу. До них входять 131 представник чоловічої статі та 92 жінки. Повних сімей (чоловік, дружина, діти) нараховано 18, удівців – 12 осіб та 14 вдів [15, арк. 170–173]. Серед них були представники відомих та поважних шляхетських родів Чернігівщини – Савицьких, Саханських, Огієвських, Виридарських ("роди дворянства жалуванного або дійсного", вносилися у 1-у частину Дворянської родовідної книги); Ушинських, Адасовських, Лукашевичів, Яснопольських, Самойловичів, Кониських, Лисянських ("роди дворянства військового", вносилися відповідно у 2-у частину родовідної книги); Левицьких, Павловських, Максимовичів та Тичин ("роди дворянства, набутого на цивільній службі", 3-я частина родовідної книги); Кременецьких, Медовників, Плиських, Косинських, Стефановських та Косменків. Дворяни-священники мали свої приходи у ніжинських Миколаївській, Покровській, Преображенській церквах, носівських – Троїцькому, Миколаївському, Преображенському храмах, Михайлівській та Різдва-Богородицькій церквах села Монастирище, кукшинському Дмитрівському храмі, Покровській церкві села Кобижчі, талалаївській Святопараскевіївській церкві, Троїцькій церкві (с. Махнівка Борзенського повіту) та храмах у селах Лихачів, Веркіївка, Заньки та Селище. Решта просто значилися "у штаті церковному" [15, арк. 170–173].

За нашими підрахунками у Ніжинському повіті на початку ХІХ століття представники дворянського стану, що несли приходську духовну службу практично всі належали до вищої групи "білого" духовенства. Серед них були два благочинних протоієрея (адміністративна посада священника, під час призначення на яку він ставав

помічником єпископа й здійснює нагляд за порядком в окремому церковному окрузі єпархії), причому один з них – Федір Білявський, якому вже був 71 рік, за своїм віком здійснював свої функції номінально. Напроти його прізвища було позначено "в Ніжинському духовному правлінні присутній". А основний тягар нагляду за духовенством округу лежав на вже згаданому Ф. Г. Лисянському. Крім них до корпорації повітового духовенства входили сім священнонамісників, двадцять священників і тільки два диякони. Варто зауважити, що одним з показників впливовості у повітовій шляхетській корпорації було службове становище та висулені чини (згідно Табелю про ранги 1722 р.). Однак у Табелі про ранги не були внесені духовні посади. Духовенство вимагало, і це було зафіксовано у Наказі депутату від Синоду в Комісію для складання Уложення (1767 р.), законодавчо оформити свої станові права та пропонувало верхівній владі ввести ієрархію духовних чинів на кшталт військових. Так, архієпископа вони вимагали прирівняти до генерал-аншефа (II клас Табелю про ранги), єпископа – до генерал-поручика (III клас), настоятеля монастирю – до генерал-майору (IV клас), священника до поручика (XII клас), диякона та ченця до прапорщика (XIV клас), а нижчі церковні посади – до сержанта. Всі офіцерські чини до 1845 р. одразу надавали спадкове дворянство їх власнику. Таким чином, духовенство претендувало на спадкове дворянство для священників та ченців. Але даний проект після розгляду Катериною II так і не був прийнятий.

Як наголошує російський дослідник Б. Миронов: "Вимоги духовенства, в першу чергу священнослужителів, були значною мірою задоволені, оскільки по своїм правам на початок XIX століття вони зрівнялися з особистими дворянами" [11, с. 103]. З цим твердженням можна погодитися тільки на половину. Отримавши значні права в судовій та податковій сфері, духовенство не мало одного з найголовніших привілеїв, що належало тільки дворянському стану. Духовним особам заборонялося володіти кріпаками. Церковне володіння "ревізькими душами" було тільки колективне, кріпаки могли належати монастирям, а не окремим особам. У 1746 р. за наказом Єлизавета Петрівна дарувала дворянству виключне право володіти кріпаками. У наказі Сенату від 10 березня всім підданим "що не з дворянського стану походять... їм людей та селян з землями, і без землі, купувати в усій Державі заборонити" [16]. Ми не знайшли жодної згадки про володіння священниками, що проживали у власне російських губерніях "кріпосними селянами. Дані "Відомості..." засвідчують, що священники Ніжинського повіту кріпаками володіли.

Таблиця 1

Майнове становище дворян-священників Ніжинського повіту

Майнове становище	Кількість дворян-священників		Кількість ревізьких душ (за V ревізією 1794 року)	
	Осіб	%	Осіб	%
Не мали селян-кріпаків	13	29,6	-	-
Менше 20 душ	27	61,4	151	60,2
Від 21 до 100 душ	4	9	100	39,8
Усього	44	100	251	100

Справа в тому, що на початку XIX століття майновий стан дворянина визначався кількістю душ, що він мав у володінні. "З точки зору доходів, освітнього рівня та престижу дворянство поділялося на три страти – нижчу, середню і вищу. Нижча страта, як правило, складалася з безпомісних і дрібнопомісних дворян, середня – з середньопомісних, вища – з великопомісних дворян... При цьому аж до скасування кріпосного права в 1861 р. основним показником матеріальної заможності дворянства були не розміри земельної власності, а число селян кріпаків" [6, с. 97–98]. На думку російського дослідника Б. Миронова, нижча страта складалась з безпомісних і малопомісних дворян із кількістю кріпаків чоловічої статі менше 20, середня – з середньопомісних, які володіли від 21 до 100 ревізьких душ, а представники вищої страти володіли більш як 100 кріпосних [11, с. 86]. Аналізуючи дані таблиці 1, ми бачимо, що основна маса повітового духовенства, дворянського походження, відносилася до нижчої страти, і тільки 9 % відносилися до групи середньопомісних. Питання володіння селянами-кріпаками напряму пов'язано з майновим становищем їх власників та прибутками, що вони отримували. Середньорічний оброк з селян-кріпаків у часи царювання Катерини II зріс з 1,5 до 5 крб, а у першій третині XIX століття він ще виріс до 10–16 крб сріблом з ревізької душі. Таким чином, лише 4 родини священників (Савицьких та Данилевських – Саханських з Ніжина, Павловських з села Володькова Дівиця та Адасовських із села Заньки) могли розраховувати на додатковий річний прибуток від 200 до 330 крб. За свідченнями істориків, саме стільки коштів повинен був витратити провінційний дворянин на прожиття та підтримку свого шляхетного статусу на належному рівні. Але основні прибутки священник отримував безпосередньо від своєї пастви за здійснення церковних обрядів – хрещення, вінчання, відспівування і т. ін. Цей

прибуток не був гарантованим (як жалування за службу чи пенсія від держави) та був пов'язаний з великим приниженням для духовенства. На статській службі чиновники IX–XIV класів (особисті дворяни), отримували щорічне жалування в розмірі 100–400 крб, військові, що мали перший офіцерський чин (корнет у кавалерії або прапорщик у піхоті) отримували 200 крб, а за підрахунками дослідників, річний дохід священника у місті складав від 30 до 80 крб, а на селі – всього 25–40 крб Представники нижчої страти духовенства – церковнослужителі (дячки, паламарі, читці) отримували і того менше – 10–20 крб [11, с. 104]. Таким чином, у першій половині XIX століття біле духовенство поступалося рівнем своїх прибутків молодшим офіцерам та чиновникам у 1,5–2 рази.

Не менш цікаву інформацію представляють дані, що стосуються шлюбно-сімейних відносин дворян-священників. Аналізуючи статистичні дані по шлюбним парам, ми з'ясували, що різниця у віці між чоловіком та дружиною була не значною (2–5 років), зафіксовано всього три випадки, коли чоловік був старший за дружину на 10 і більше років. Всього у двох родинах дружина була старшою за чоловіка [15, арк. 170–173]. У сім'ях дворян-священників "Відомість..." зафіксувала 145 дітей (98 осіб чоловічої статі та 47 жіночої), причому 16 синів священників на момент складання документу були вже одружені та мали свої сім'ї. Неважко підрахувати, що в середньому на одну жінку приходилося 3,3 дитини, що співпадало з показниками по дворянським сім'ям повіту в цілому. Сім'ї, як правило, мали по 3–4 дитини, але були й багатодітні. П'ять родин мали по 5 дітей, три родини – по 7, а одна родина священника Іллі Лукашевича з Носівки мала аж 8 дітей [15, арк. 170 зв.]. Як тут не згадати М. Гоголя, який у безсмертній поемі "Мертві души" писав: "Наділив Бог такою благодаттю, що рік, то й несе: або Праскушку, або Петрушку; тут, брат, іншої заспіваєш" [12, с. 184]. Але своїм нащадкам представники духовенства іноді давали екзотичні імена, які не часто зустрічалися у дворянському середовищі. Жіночий ономастикон представлений такими іменами, як Феодосія, Єфимія, Агафія, Матрона, Устина, Зіновія, Христина, Меланія, Єфросинія, Фотинія, Агрипина, Парасковія та Пулхерія – так священники називали свої доньок. Серед чоловічих імен зустрічаємо: Андріяна, Якіма, Філіпа, Йосифа, Герасима, Єфима, Гаврила Луку, Гурія та Власія. Це свідчить про те, що у даній корпоративній групі частіше своїх нащадків батьки називали церковними іменами по святцях [15, арк. 170–173]. Але так само як і у світських дворян найбільшою популярністю користувались імена

Марія (16 осіб з 47 священницьких доньок) та Іван (27 осіб носили таке ім'я з 98 синів священників повіту).

Сини дворян-священників, маючи спадковий статус дворянина, отримували можливість не слідувати по стопах батьків у церковному служінні. Як правило, тільки старший син наслідував батьківську професію, молодші сини мали можливість отримувати світську освіту та обирати військову або статську службу. У таблиці 2 наведено дані про службову кар'єру синів священників, що мали шляхетське походження.

Таблиця 2

**Службова кар'єра синів дворян-священників
Ніжинського повіту**

Військова служба		Статська служба		Духовна служба	У навчанні	Не служать або перебувають "дома по малолітству"
На службі	У відставці	На службі	У відставці			
7 (7,1%)	2 (2,1%)	8 (8,2%)	0 (0%)	11 (11,2%)	9 (9,2%)	61 (62,2%)

Як видно з наведеної таблиці, вихідці з духовного звання охоче займали військові посади та поповнювали ряди російського чиновництва. Як наголошує російський дослідник О. М. Феофанов, "у другій чверті XIX століття серед бюрократії доля поповичів складала близько 20 %, серед викладачів навчальних закладів – 35, серед лікарів – 30 %. Правда, потрібно розуміти межу кар'єрних можливостей. Так, у Ковровському повіті Володимирської губернії у першій половині XIX ст. стеля можливостей для поповичів – чин титулярного радника, жодного випадку нагородження чином колезького асесора не відомо" [17, с. 54]. Діти представників ніжинського повітового духовенства в більшості своїй також не досягли значних кар'єрних вершин. На військовій службі межею був чин поручика, що відповідав XII класу губернського секретаря, решта вислужила перший офіцерський чин корнета або колезького реєстратора в статській службі (XIV клас). Брати Ананій та Георгій (Юрій) Лисянські в означений період мали звання капітан-лейтенантів, що дорівнювало чину титулярного радника. Але були й виключення. Так Іван Савицький, син ніжинського протоієрея Миколи Савицького мав чин колезького асесора та був городничим у місті Ромни Полтавської губернії [15, арк. 170]. Син священника Ільїнської церкви села Дрімилівка, Федір Іванович Корбелецький, член-кореспондент двох російських наукових товариств, відомий письменник та авантюрист вислужив чин

VII класу надвірного радника [18, арк. 58 зв. – 59]. Ще однією особливістю притаманною вихідцям з духовенства, що займали посади чиновників статської служби, на яку звертали увагу сучасники, було непомірне хабарництво. "Особливо відзначалися столоначальники та секретарі, що походили з духовного звання та навчалися у духовних семінаріях, де хабарі були широко розповсюджені серед учнів. Вони були у хабарництві значно сміливішими, наполегливішими і, навіть можна сказати, безсовіснішими... ніж чиновники, що не навчалися у таких школах; перші з прохачами торгувалися, як на базарі, та напряду призначали для себе ціну десятками та навіть сотнями карбованців, а другі задовольнялися тим, що їм давали" [19, с. 131]. У судових документах Ніжинського повітового суду даного періоду такі випадки були зафіксовані кілька разів [20, арк. 76–77]. По-різному склалася доля дітей дворян-священників ніжинського повіту. Ю. Ф. Лисянський виступив чин капітана 1-го рангу (відповідає чину колезького радника), разом з І. Ф. Крузенштерном очолив першу російську навколосвітню подорож на шлюпі "Нева" у 1803–1806 рр. Відкрив острів названий його ім'ям у групі Гавайських островів, зробивши значний внесок у вітчизняну океанографію. Натомість підпоручик Петро Микитович Ушинський, син священника Веркіївської церкви, учасник ополчення 1806–1807 рр., офіцер 5-го Малоросійського Чернігівського козачого полку, герой війни 1812 року та закордонних походів 1813–1814 рр., нагороджений срібною дворянською медаллю, 28 квітня 1816 р. з'явився послушницю жіночого монастиря Іустину Ємову [20, арк. 75 зв]. За що "лютого 13-го 1817 року засуджений до позбавлення дворянства і чинів та до заслання на поселення" [20, арк. 77 зв]. Вже згадуваний Ф. І. Корбелецький, якій відзначився на літературному та науковому поприщі, був неодноразово нагороджений особисто імператорами Павлом та Олександром I, у 1812 році супроводжував Наполеона Бонапарта по захопленій Москві, а скінчив свої дні у пермській в'язниці, куди його запроторили, помилково звинувативши у масонстві.

Підводячи підсумки, слід наголосити, що на початку XIX століття на землях Лівобережної України, що входили до складу Російської імперії, ще існувала практика виборності священників громадою. Українська православна церква на даний період зберігала певні риси автономії. Корпорація духовенства тут ще не стала замкненою професійною групою, як вона вже була у власне російських губерніях. Свідченням цього може служити наявність представників дворянського стану серед місцевого духовенства. Представники української

шляхти та нащадки колишньої козацької старшини охоче займали посади священників, невбачаючи в цьому для себе безчестя. Аналіз списку дворян-священників Ніжинського повіту підтверджує це, адже більшість з них належали до відомих шляхетних прізвищ.

Реконструкція соціального обліку дворян-священників повіту дозволила виявити низку характерних ознак цієї групи. По-перше, перебуваючи у корпорації духовенства, представники дворянського стану намагалися дистанціюватися від решти представників священницького стану. В офіційних державних документах дворяни-священники хоча і виокремлювались в окрему групу, але записувалися разом з представниками дворянського стану. По-друге, вони зберігали станові права та привілеї, в першу чергу, право володіння кріпаками, намагалися їх захистити та розширити, що виділяло їх від священників не дворянського походження. Аналіз шлюбної політики дворян-священників Ніжинського повіту засвідчує, що вони намагалися відокремитися від решти представників духовної корпорації, віддаючи перевагу саме шлюбом з представниками дворянського походження. Натомість дворяни-священники за основними шлюбно-сімейними показниками мало відрізнялися від "світських" дворян. Для них були характерними багатодітні сім'ї, старшинство чоловіка над дружиною, і навіть один і той самий ономастикон. Більшість дітей з таких сімей обирали собі військову кар'єру або чиновницьку службу, бо рівень освіти був значно вищим ніж у дітей світських дворян.

Разом з тим, за рештою соціально-економічних показників і в першу чергу розмірами прибутків, дворяни-священники мало відрізнялись від представників священницького стану, що мали недворянське походження.

Література

1. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург, 1901. Т. 1–2.
2. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев, 1908–1914. Т. 1–4.
3. Минарик Л. П. Об уровне развития капиталистического земледелия в крупных помещичьих хозяйствах Европейской России конца XIX – начала XX веков. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Кишинев, 1966. С. 616–624.
4. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). Москва, 1969. 349 с.
5. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. *История СССР*. 1971. № 4. С. 153–169.

6. Гуржій І. О. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку ХХ ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.

7. Галь Б. О. Ніжинські поліцейські службовці кінця XVIII – першої половини ХІХ ст. *Ніжинська старовина*. 2013. № 15 (18). С. 29–46.

8. Галь Б. О. Комплектація кадрів городничих Малоросійської губернії. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Київ: Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. Вип. 5. С. 308–316.

9. Дудченко Г. М. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії). *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 9 (12). С. 133–163.

10. Лейберов О. О. Дворянство Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку ХІХ століття: спроба колективного соціального портрета. *Література та культура Полісся*. Вип. 88. С. 138–150.

11. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. 583 с.

12. Гоголь Н. В. Мертвые души. Москва, 1982. 254 с.

13. Матисон А. В. Возведение православных священнослужителей в дворянское достоинство в ХVIII – в начале ХХ в. *Генеалогический вестник*. Санкт-Петербург, 2001. № 5. С. 40–46.

14. Лушин А. Н. Приобретение дворянства лицами духовного звания в Российской империи в ХVIII – в начале ХХ века: историко-правовой аспект. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. Нижний Новгород, 2013. № 21. С. 37–39.

15. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН). Ф. 343. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 143–173.

16. О непокупке купцам и прочим разночинцам, состоящим в подушном окладе, людей и крестьян: Указ Сената от 14.03.1746 г. *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое*. (ПСЗ-І). Т. ХІІ. № 9267. С. 523–528.

17. Феофанов А. М. Выходцы из духовного сословия в элите Российской империи (ХVIII – первая четверть ХІХ в.). *Вестник ПСТГУ: История. История Русской Православной Церкви*. Москва, 2015. Вип. 1 (62). С. 52–61.

18. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 905.

19. Писарькова Л. Ф. Чиновник на службе в конце ХVII – середине ХІХ века. *Отечественные записки*. Москва, 2004. № 2 (17).

20. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 285.

References

1. Miloradovich, G. A. (1901) *Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvoryanstva*. [Miloradovich G. A. Genealogy book of the Chernigov nobility]. Sankt-Peterburg, T. 1–2. [in Russia].

2. Modzalevskiy, V. L. (1908–1914) *Malorossiyskiy rodoslovník*. Kyiv, T. 1–4. [in Russia].

3. Minarik, L. P. (1966) *Ob urovne razvitiya kapitalisticheskogo zemledeliya v krupnykh pomeshchichikh khozyaystvakh Yevropeyskoy Rossii kontsa XIX – nachala XX vekov*. [On the level of development of capitalist agriculture in large landowners in European Russia at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries]. *Yezhegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Yevropy*. Kishinev, 616–624. [in Russia].

4. Anfimov, A. M. (1969) *Krupnoye pomeshchichye khozyaystvo Yevropeyskoy Rossii (konets XIX – nachalo XX v.)*. [Anfimov A. M. A large landowner economy in European Russia (late XIX – early XX centuries)]. Moskov, [in Russia].

5. Kabuzan, V. M., Troitskiy, S. M. (1971) *Izmeneniye v chislennosti, udel'nom vese i razmeshchenii dvoryanstva v Rossii v 1782–1858 gg*. [Change in the number, specific gravity and distribution of the nobility in Russia in 1782–1858]. *Istoriya SSSR – History of the USSR* (4); 153–169. [in Russia].

6. Hurzhiy I. O. Rusanov Yu. A. (2017) *Dvoryanstvo Livoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku XX st. : sotsialno-pravovyy status i mistse u vladnykh strukturakh Rosiyskoy imperiyi*. [Gurzhiy I. O. Rusanov Yu. A. The nobility of the Left Bank of Ukraine at the end of XVIII - beginning of XX centuries: socio-legal status and place in the power structures of the Russian Empir]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 172 [in Ukraina].

7. Hal B. O. (2013) *Nizhynski politseyski sluzhbovtsi kintsya XVIII – pershoi polovyny XIX st.* [Gal B. O. Nizhyn police officers of the end of XVIII – first half of XIX century] *Nizhynska starovyna*. (15), 29–46 [in Ukraina].

8. Hal B. O. *Komplektatsiya kadriv horodnychkykh Malorosiyiskoyi huberniyi* [Gal B. O. Completing the frames of the gardens of the Little Russian province]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny*. (5), 308–316 [in Ukraina].

9. Dudchenko H. M. (2010) *Nizhynske dvoryanstvo naprykintsy XVIII st. (materialy do henealohiyi)*. [Dudchenko G. M. Nizhyn nobility at the end of XVIII century. (materials on genealogy)]. *Nizhynska starovyna: zbirnyk rehionalnoyi istoriyi ta pamyatkoznavstva*. K. : Tsentri pam'yatkoznavstva HAH Ukrayiny, Vol. 9 (12). 133–163 [in Ukraina].

10. Leyberov O. O. (2018) *Dvoryanstvo Nizhynskoho povitu Chernihivskoyi huberniyi na pochatku XIX stolittya: sproba kolektyvnoho sotsialnoho portreta*. [Leiberov O. O. The nobility of the Nizhyn district of the Chernihiv province at the beginning of the 19th century: an attempt at a collective social portrait.]. *Literatura ta kultura Polissya*. Vyp. 88. 138 – 150 [in Ukraina].

11. Myronov B. N. (2003) *Sotsyalnaya istoriya Rossyy peryoda imperyy (XVIII – nachalo XX v.): Henezys lychnosty, demokratycheskoy sem'y, hrazhdanskoho obshchestva y pravovoho hosudarstva*. [Mironov B. N. Social History of Russia in the Period of the Empire (XVIII – beginning of XX century): Genesis of personality, democratic family, civil society and the rule of law]. SPb. : Dmytryy Bulanyn, 2003. T. 1. 583 [in Russia].

12. Matison A. V. (2001) *Vozvedeniye pravoslavnykh svyashchenosluzhiteley v dvoryanskoye dostoinstvo v XVIII – v nachale XX v.* [Matison A. V. The erection of Orthodox clergy in noble dignity in the XVIII – at the beginning of the twentieth century] *Genealogicheskiy vestnik*. SPb., № 5. 40–46. [in Russia].

14. Lushin A. N (2013). Priobreteniyе dvoryanstva litsami dukhovnogo zvaniya v Rossiyskoy imperii v XVIII - v nachale XX veka: istoriko-pravovoy aspekt. [Lushin A. N. The acquisition of the nobility by individuals with a clergy in the Russian Empire in the 18th – early 20th centuries: historical and legal aspect]. Vestnik Nizhegorodskoy akademii MVD Rossii. Nizhniy Novgorod, (21). 37–39. [in Russia].

15. Department of the State Archives of Chernihiv Oblast in Nizhyn (hereinafter VDACHON) F. 343, Op. 1, Spr. 68, Vol. 143–169.

16. On the non-purchase of merchants and other raznoshchintsy, consisting of a per capita salary, of people and peasants: Decree of the Senate of 14.03.1746. Complete collection of laws of the Russian Empire. The first meeting. (PSZ-I). T. XII. No. 9267. p. 523–528.

17. Feofanov A. M. (2015) *Vykhodtsy yz dukhovnoho soslovyya v elyte Rossiyskoy imperyy (XVIII – pervaya chetverty XIX v.)*. [Feofanov A. M. Natives of the clergy in the elite of the Russian Empire (XVIII - first quarter of the XIX century)]. Vestnyk PSTHU: Ystoryya. Ystoryya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvy. M. Vyp. 1 (62). 54 [in Russia].

18. VADCHON, f. 343, op. 1, . Spr. 905.

19. Pisarkova L. F. (2004) *Chinovnik na sluzhbe v kontse XVII – seredine XIX veka*. [Official in the service at the end of the XVII - the middle of the XIX century] Otechestvennyye zapiski. Moskov, (2, 17). [in Russia].

20. VADCHON, f. 343, op. 1, Spr. 285.

O. O. Leiberov

Chairman of the primary trade union organization of workers of the Nizhyn State University named after Mykola Gogol

The nobility of representatives in the clergy corporation of Nizhyn district of Chernigov province at the beginning of the 19th century

The article deals with the situation of the representatives of the nobility in the corporate organization of the clergy of Nizhyn district of Chernihiv province. On the basis of archival materials that have not yet been studied by scholars, the author investigates the property, family status of the priestly nobles. The dynamics of the size of this social group, its corporate interests are analyzed. The nobles who carried on the spiritual service thus retained the basic classes of privilege of the noble state, had the right to own serfs. In the main social and household and marital categories, they were little different from the nobility, but their income was much lower. Representatives of this group tried in every possible way to separate themselves from priests of non-noble origin, locking themselves in a separate class-professional group. The researcher came to the conclusion that the existence of priestly nobles in the lands of Left Bank Ukraine was not an exception, but was quite common, which distinguished it from the Russian provinces.

Key words: Nobility, clergy, socio-economic status, Nezhin district.

УДК 94(477)"180":663.97

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-166-178

О. В. Крупенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

М. П. Примостка

студентка I курсу магістратури історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Особливості технології вирощування тютюну в господарствах Чернігівської губернії в XIX ст.

Стаття присвячена ключовим проблемам розвитку тютюнової промисловості на території Чернігівської губернії у XIX ст. На широкому тлі архівних та друкованих джерел, статистичних матеріалів автори розглядають становлення та динаміку виробництва даної галузі в окресленому регіоні. Аналізуються інші питання досліджуваної теми, зокрема особливості сортів тютюну, процес обробітку ґрунтів та їх вплив на продуктивність праці.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, Ніжинський повіт, промисловість, махорка, американський тютюн, регіональна економіка.

Пошуки шляхів покращення економічного становища нашої держави зумовлює актуальність оцінки історичного досвіду минулого. Важливе значення має характеристика економічних процесів у XIX ст., а саме розвиток підприємництва та регіональна спеціалізація виробництва. Це визначає науково-практичне значення досліджуваної теми.

Серед складного комплексу питань історії регіональної економіки важливе місце відводиться тютюнової промисловості, яка належить до галузей, що недостатньо вивчені істориками. Метою даної розвідки є дослідження історії становлення тютюнової галузі, аналіз закономірностей розвитку та механізм формування у Чернігівській губернії протягом XIX ст.

Історіографія теми дозволяє констатувати, що кількість наукових праць, присвячених темі, є незначною. У дореволюційних виданнях окреслена проблематика висвітлюється частково. Це зумовлено тим, що тютюнову промисловість розглядали в контексті всезагального ринку. Зокрема, це праці К. Воблого, М. Довнар–Запольського, В. В. (В. Воронцова), П. Броунова, Я. Вінклера, А. Дядиченка [1]. Найбільш ґрунтовним дослідженням цього періоду є праця В. Любименка [2], у якій докладно висвітлено різноманітність сортотипів тютюну, їх

регіональне вирощування. Автор визначає ті сорти культури, які були популярними на ринку.

Важливе значення мають регіональні дослідження О. Русова [3] та М. Домонтовича [4]. У цих працях висвітлено різні площини соціально-економічного життя краю, які характеризують соціальну структуру населення та відомості про промисловий розвиток регіону. Це дає змогу прослідкувати еволюцію промислового розвитку на території Чернігівської губернії, виявити її місцеві закономірності.

Радянська історіографія потребує уважного й диференційованого підходу. Загалом у цей період були створені солідні праці, які подають великий статистичний матеріал. Окремі дослідження були описовими. Сьогодні інтерес для нас становлять узагальнюючі праці з соціально-економічної історії України, в яких знаходимо поодинокі сюжети про розвиток тютюництва. Побічно цією темою займалися О. Нестеренко, І. Гуржій, Л. Мельник [5].

На сучасному етапі становлення та розбудови української держави зріс інтерес до окремих галузей промислового розвитку. Найбільш повними дослідженнями цього періоду є праці М. Москалюка, С. Макарець, А. Леня [6]. Вони вивчають розвиток тютюнової промисловості на Лівобережжі, зокрема і на території Чернігівської губернії, технологічні особливості оснащення підприємств у пореформену добу.

У цілому аналіз історіографії свідчить, що на сьогодні регіональні дослідження є важливими та потребують значної уваги дослідників, бо виявляють економічний розвиток регіонів, їх галузеву спеціалізацію.

До реформи 1861 року вирощуванням тютюну займалися поміщики. Тютюнові плантації, які їм належали, були великі, порівняно з їх кількістю у кріпосного населення. Державні селяни та козаки володіли від $\frac{1}{12}$ до $\frac{1}{2}$ десятин тютюнових плантацій. Після збирання урожаю вони повинні були віддати від 3 до 20 пудів тютюну. Міщани й козаки Ніжина, Сосниці, Мени й поселення Біла Вежа в своєму володінні мали щорічно 100–150 пудів тютюну [4, с. 204].

Найбільш сприятливою земельною ділянкою для вирощування тютюну є охриста земля, змішана з вапняковими рештками, а також землі з невеликим вмістом піску та природнім чорноземом. Для розведення тютюну звичайного підходили чорноземні ґрунти, а для махорки – глиняний чорнозем [4, с. 209]. При виборі земельної ділянки також враховувався такий фактор, як місце розташування плантації. Вона мала бути захищена від вітру горами або лісом, а поряд повинно знаходитися водоймище, оскільки тютюн треба часто поливати. Важливо, щоб тютюнова плантація перебувала поряд із будинком, бо рослина потребувала постійного догляду [4, с. 209].

У Чернігівській губернії переважали нижчі сорти тютюну, тому тютюнопромисловці постійно не використовували добрива для підживлення ґрунту. В якості добрива переважав гній. За спостереженнями, коров'ячий гній найкраще підходив для вирощування тютюну для куріння, овечий – для нюхального. Попіл не використовували як добриво [4, с. 210]. Перед висадкою тютюну ґрунт обробляли тричі. Перший раз восени, другий – після танення снігу й третій раз перед висадкою тютюну у відкритий ґрунт. Боронування землі відбувалось лише у випадку підтоплення земельної ділянки, для її розпушування і насичення киснем [4, с. 211].

Отже, для вирощування тютюну вибиралися родючі ґрунти, які постійно обробляли господарі для кращого урожаю, а також такі, які не вимагали особливого підживлення.

Насіння, яке використовувалося для посадки, господарі залишали від попереднього врожаю, а досить рідко купували. Його спершу пророщували, потім висаджували в теплиці для захисту, особливо під час весняних морозів. Доглядали за розсадою ретельно. Так, поливали через кожні два-три дні за поганої погоди, а якщо сонячна, то щодня. Виполювали бур'яни, розсаджували густо насажену рослину, а інколи проривали [4, с. 212]. Пересаджували розсаду у відкритий ґрунт через 6–10 тижнів. Для цього вибирали похмурий або дощовий день. Якщо на дворі сонячно, то під час висадки тютюну його поливали водою. Відстань між висадженими кущами залежала від сорто типу. Бакун розсаджували на відстані 5 вершків, а махорку – 8 вершків. Поливали молоді кущі вранці й увечері, доки розсада адаптується до нових умов [4, с. 213].

Сапувати плантації починали через 2–2,5 тижні після висадки тютюну. Це робилось для того, щоб вибрати бур'ян, який заважав ще ніжним рослинам прийматися і рости. Знаряддя праці, яке використовувалося для сапування, – залізна лопатка, яку ще називають сапою або мотигою. Сапою легко ґрунт підпушувався біля кореня кожного стебла, тим самим насичував його киснем, що особливо було важливо для рослин. Це робилося після кожного дощового дня, а через кожні два тижні повторювали просапування [4, с. 214].

Вершкування проводили після того, як рослина починала викидати суцвіття. Це робилось тому, щоб припинити ріст тютюну й тим самим листя насичувалося соком та міцнішало. Суцвіття зламували господарі не на всіх рослинах. Так, залишали на тих, із яких потім збирали насіння для подальшого розведення [4, с. 215]. Пасинкування або обламування бокових відростків робили з тією ж метою, що і вершкування. Більшість господарів схилилися до думки, що

пасинкування потрібно проводити тричі: перший раз на початку липня, як тільки з'явилися перші відростки, другий раз у середині цього ж місяця, а третій – на початку серпня [4, с. 215]. Як бачимо, тютюн вимагав не тільки особливих природно-кліматичних умов, а й великої кількості часу для обробітку, тому це заняття було трудомістким.

Для того, щоб отримати тютюн хорошої якості, потрібно було збирати листя, коли воно повністю дозріло. Це визначали за такими ознаками: листя не згиналося або під час згинання ламалося; ставало міцним і твердим; якщо листя жовтіло або тютюн світлозеленого кольору ставав темнозеленим, а також, якщо дивилися на листя проти сонця, то були помітні жовті плями; коли на ньому з'являвся червоний пил. Якщо умови вирощування були сприятливими, то урожай тютюну збирали через 3 місяці після висаджування [4, с. 217].

Існувало декілька способів заготівлі, що залежало від сорто типу тютюну. Перший, коли обламували листя, використовували для виргинського й простого шнуркового тютюну. Листя обламували не одночасно, а робилося це тричі. Перший раз після першого пасинкування та обламування суцвіть. Другий раз – після другого пасинкування, а третій – через два тижні після третього пасинкування. Другий, коли повністю під корінь зрубували куц тютюну. Ця методика притаманна для розведення махорки й рубанки. Зрізали куці один раз. Робилось це в першій декаді серпня, якщо тютюн висаджували рано, а якщо пізно, то в кінці серпня [4, с. 217].

Бродіння і сушіння тютюну мало також свої відмінності. Листя простого шнуркового тютюну після зламування складали в невеликі купи. Потім нанизували на шнури завдовжки 7–9 аршин, які сушили під відкритим сонцем. На це потрібно було від 2 до 4 тижнів, залежно від погодніх умов. Потім сухе листя переносили у хлів і вішали під стріхою, так, щоб на нього попадав вітер. Там воно висіло до середини листопада. Після цього шнури знімали й складали в папуші, при цьому листя сортували за розміром. В інструкції, яка надавалася всім тютюновиробникам, вказувалося: "листя нанизувати за порядком – нижні з нижніми, середні до середніх, верхні до верхніх". Папуші складали у кипи вагою від 500 до 2000 пудів. Складений, таким чином, тютюн піддавався бродінню [4, с. 218]. Зазначалося, що "доки роса не висохне на листках, їх обривати або складати в папуші заборонено". Під час бродіння "тютюн потрібно 3 або 4 дні поливати, перекладати верхні шари вниз, а нижні наверх. Це потрібно для того, щоб усі шари прогрівались і тим самим бродіння проходило швидше" [8, арк. 1–4].

Рубанку або махорку збирали по-іншому. Стебло зламували під корінь і залишали на плантаціях на декілька годин. Після цього

стебла складали в кипи. Деякі господарі залишали їх ще на деякий час на вулиці, а інші заносили до сушильні й складали у купки для бродіння [4, с. 218]. Як бачимо, вирощування тютюну потребувало не тільки сприятливих природно-кліматичних умов, що включало в себе родючість ґрунту, кількість атмосферних опадів та сприятливу – погоду, а ще й велику кількість часу для обробітку плантації, щоб отримати гарний урожай. Також потрібно було його правильно зібрати, щоб під час реалізації швидше продати за найвищу ціну.

У Чернігівській губернії найбільш поширеним був тютюн або бакун, який ще називали шнурковим або папушним тютюном. Він мав жовто-буре забарвлення листя і використовувався для куріння. Отримували цей сорт наступним чином. Під час цвітіння суцвіття не зламували, стебло залишали цілим, а використовували лише листя, яке досягло повної технічної зрілості. Листя зламували й нанизували на шнури завдовжки 5–6 аршин. Сушили його спершу на сонці, а потім під стріхою. Після повного висихання його зв'язували в папуші [4, с. 201].

Протягом XIX ст. поширення набула рубанка. Вона мала жовто-зелене листя, яке щільніше й міцніше, ніж тютюн першого сорту. Цей сортотип поділявся на просту рубанку й махорку. Для його отримання було характерним пасинкування та вершкування. Під час збору стебло зламували біля кореня і в такому вигляді сушили. Потім обламували листя і в'язали його в папуші [4, с. 202].

Щодо вищих сортів, то господарі надавали перевагу цигаркам. Процес його вирощування набагато складніший, порівняно з нижчими сортами. Його розводили в спеціальних теплицях, бо вегетаційний період у них тривав довше. Після висадження рослини у відкритий ґрунт за нею постійно доглядали [9]. Загалом тютюн рідко вводився в сівозміну. Рослину, як правило, вирощували протягом декількох років підряд на городах. Заможні господарі для цього будували парники, що було зручніше й підвищувало врожайність.

У Російській імперії протягом усього XIX ст. обкладалися податками не підприємства, а підприємці. Сума податку постійно зростала. Так, за законом про "Дополнительное постановление о гильдиях и о торговле прочих состояний" від 14 листопада 1824 р. було переглянуто систему оподаткування. Тепер він стягувався у вигляді мита за право займатися підприємницькою діяльністю і утримувати торгові палати. Після того, як підприємець одержував торговельний договір певного розряду і право на торгову лавку, він сам визначав сферу своїх комерційних інтересів [17, с. 267].

Головне управління неоподаткованих зборів розподіляло тютюн на види та сорти. Тютюн курильний поділявся на чотири види.

Найвищий сорт або четвертий поділявся ще на три види, а третій – на два. До другого виду включали цигарки, які за своєю структурою зовсім не відрізнялися від курильного тютюну, а третій вид – нюхальний тютюн. До четвертого відносили також цигарки, але вони виготовлялись із нижчих сортотипів і спрямовувалися на реалізацію у місцеві торгові палати. Він, у свою чергу, поділявся ще на три сорти.

П'ятий вид становили цигарки, які були скручені не папером, а цілим тютюновим листям. Махорку відносили до окремого, шостого виду і вона поділялася на цигаркову, курильну, нюхальну, спресовану [15, с. 23–24]. Закон 1877 року вніс зміни до тютюнового статуту, який визначав розмір акцизу на товар. Вони урівняли вартість акцизу на всі сорти. Така політика призвела до скорочення площ під тютюном, підвищення акцизу знизило зацікавленість у фабрикантів, які займалися розведенням нижчих сортів тютюну [15, с. 23].

Враховуючи види тютюнової продукції, формувалася ціна акцизного збору. Нюхальний тютюн був різним, а тому податок залежав від сорту й складав від 16 коп. до 1 крб. Збір із курильного тютюну значно відрізнявся і коливався від 8 до 60 коп., а на цигарки – від 40 коп. до 1 крб 60 коп. Ми дійшли висновку, що на суму акцизного податку впливав не тільки попит населення, але ще й ціна, за яку продавали.

Зменшення, а інколи й зовсім припинення розведення тютюну вищих сортів пояснювалося падінням цін, високим акцизним збором, несприятливими кліматичними умовами. Якщо розводити тютюн вищих сортів було не вигідно, то населення продовжувало займатися вирощуванням нижчих сортів, цьому сприяв і природній фактор [9].

Поступово в тютюновій галузі виробництва відбувався процес капіталізації. Зростало торгове землеробство, а разом із ним і фабрична промисловість, пов'язана з цією галуззю господарства. Розширення чи скорочення посівних площ залежало від динаміки ринкових цін. Наприкінці XIX ст. спостерігалось розширення тютюнових посівів, що збільшило збір урожаю, хоча в господарствах краю переважно вирощували тютюн нижчих сортів.

Влада займалася розведенням американського тютюну за власний кошт. Було замовлено 5 у 1846 р. і 10 у 1847 р. фунтів тютюну, який потім роздавали тютюнопромисловцям для поширення [16, арк. 1, 4, 8]. Предводитель дворянства Кролевецького повіту звітував Чернігівському губернатору про те, що розведення гаванського тютюну в повіті є несприятливим через природно-кліматичні умови та якість ґрунту [16, арк. 6]. Поміщики Борзнянського та Глухівського повітів відмічали тенденцію, що розведення гаванського тютюну є неможливим через природний фактор [16, арк. 12, 13]. Так, Предводитель

дворянства Конотопського повіту зазначав, що "... поміщики..., які посіяли у себе насіння тютюну, не зійшло. На підставі цього я сів їх у себе, але ні в теплих, за особливого догляду, ні на плантаціях, за звичайного догляду, вони не зійшли. Тому або намокли, або під дією сильних морозів та під час пересушування зіпсувалися" [16, арк. 18–19].

У 1849 році в Глухівському повіті було зібрано урожай "... у володінні полковника Івана Івановича Нежжоева з посіяних на 2 плантаціях шириною в 2 і довжиною в 4 сажени зібрано 4 пуди 25 гр і насіння в запас на наступний рік 1 фунта. У володінні Миколи Михайловича Картоки через мороз зібрано лише 50 стебел" [16, арк. 29].

Отже, у Чернігівській губернії тютюнова промисловість була вигідною та приносила значні прибутки, не дивлячись на урожай. Але в деяких випадках вирощування інших технічних культур перевищувало дохід від тютюну. Якщо говорити про тенденцію до скорочення тютюнових плантацій, то це було внаслідок побудови олійних заводів і перехід від заняття тютюництвом до вирощування соняшнику.

У XIX ст. на Ніжинщині, як і в інших повітах губернії, населення займалося вирощуванням тютюну. Як відомо, з 1859 р. у Ніжині працювала тютюнова фабрика капітана Ігнатія Гржимайлова. Підприємство за рік роботи виробляло тютюну на суму 14 тис. руб. Ця продукція реалізовувалась у Чернігівській та Київській губерніях. Згідно статистичних даних, у місті були й дрібні виробники цієї продукції. Зокрема, у 1859 р. тут перероблялося 11 тис. пудів тютюну на суму 27 тис. руб і махорки на суму 29 800 крб [10, с. 34].

Із відомостей, які надавалися до Чернігівської земської управи зрозуміло, що кількість виготовленого жувального, нюхального тютюну та цигарок на фабриці І. Гржимайла з роками переживала то спад, то піднесення. Це пояснюється попитом населення, урожайністю тютюну за рік та можливістю і зацікавленістю у придбанні його на фабрики за кордон [11, арк. 31–32; 12, арк. 94 об. – 95; 13, арк. 97 об. – 98].

Крім меленого та жовтого тютюну в Ніжинському повіті також вирощували невелику кількість коричневого (63 десятини на 1878 р.); турецького – три десятини на хуторі Конинського й одна десятина на хуторі Бурмаківщина. Врожайність становила з десятини майже 100 пудів, а коштував він 4–8 руб за пуд. Американський тютюн вирощував поміщик Нестерович на хуторі Кукшин. Із цього сорту тютюну виготовляли сигари. Свою продукцію він вивозив до Санкт-Петербургу. В цілому ніжинські підприємці продавали свою продукцію на ярмарках у Вільно, Вітебську, Ризі, Мінську, Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [10, с. 34–35].

Як бачимо, економічний розвиток Ніжинщини, як і інших повітів, проходив повільно. Модернізаційні процеси гальмувалися залишками

феодално-кріпосницької системи. Особливо це позначилося на технічному рівні, оскільки процес переходу на фабрично-заводське виробництво уповільнювався.

У Чернігівській губернії кількість тютюнових плантацій протягом другої половини XIX ст. зростає з 6159 у 1862 р. до 30388 – у 1869 р. [9]. Це були переважно плантації садиб великих землевласників, хоча тютюн вирощували також на своїх землях селяни, козаки, купці. На прикладі Борзнянського повіту видно, що на 1879 р. тютюн у Борзні вирощували на 9 поміщицьких і 5 селянських плантаціях, а от у с. Кунашівка, навпаки, було лише 3 плантації поміщицькі й 9 селянські [14, арк. 3]. Окремі поміщики для покращення якості тютюну змішували різні сорти. Вони пояснювали це тим, що листя одного сорту мають приємний післясмак, другого – аромат, третього – вміщують велику дозу нікотину. Це явище було дуже популярним у Ніжинському повіті, бо на якість листя впливали погодні умови та технологія просушування. Визначали якість змішаного тютюну за допомогою постійних дегустацій, оскільки через низьку якість різних сортів не можна було встановити точні пропорції [2, с. 19].

Дегустація продукції проводилася шляхом паління або жування. Обов'язково під час паління використовували нову глиняну трубку. На деяких підприємствах спосіб дегустації взагалі відрізнявся. Спочатку невелику порцію тютюну палили в спиртовому розчині, а під час горіння збирали дим у скляну колбу й у міру її охолодження вдихали дим ротом або носом [2, с. 20].

Часто тютюнову продукцію фальсифікували. Найбільш поширеним видом було найменування нижчих сортів вищими. Розпізнати, чи справді товар відповідає якості та чи не переплачували кошти купці, можна було за допомогою дегустації. Зустрічалися навіть випадки, коли до тютюну домішували сухе листя інших рослин. Цей вид фальсифікації був дуже поширеним. Виявляли неякісний товар лише постійні курці. Як зазначали, то післясмак не відповідав дійсності та якості продукції. На вигляд це виявити було неможливо [2, с. 20].

Виникала низка проблем, пов'язаних із тим, що тютюн має властивість погано згорати. Для покращення якості продукції застосовували додаткове бродіння, а щоб не втрачати час на це, користувалися хімічними реагентами. Нижчі сорти заливали розчином вуглекислого, оцтового або азотнокислого кальцію. Через 15–30 хв листя потрібно було дістати й висушити. Час, через який потрібно було виймати, залежав від хімічного складу розчину. Для вищих сортів цей метод не підходив, бо їх листя було набагато ніжніше й не витриму-

вало дії реагентів та розпадалося на окремі частини. А якщо і вдавалося зберегти цілісний вид продукції, то він втрачав аромат та смак [2, с. 19]. Траплялися випадки, коли листя тютюну темніло й для того, щоб йому надати потрібний колір, використовували фарбування. В основному це робилось куркумою, сірчаним газом, сіркою або фарбували у жовтий колір [2, с. 21]. Очевидним є те, що не завжди можна було купити якісну тютюнову продукцію. Для власного збагачення підприємці вдавалися до різних форм махінацій та фальсифікування.

Умови праці робітників на тютюнових фабриках залишалися важкими. Для захисту їх прав було створено "Спілку робітників тютюнових підприємств". Основні завдання її полягали у вивченні економічних інтересів працюючих, пошуках шляхів покращення умов праці. Також спілка вирішувала конфлікти між підприємцями та робітниками. В разі хвороби чи за якихось інших серйозних обставин передбачалася компенсація матеріальних виплат, а для захисту юридичних прав надавалися безкоштовні консультації [15, с. 3–5]. Окрім цього, членом цієї Спілки міг бути кожен працівник тютюнової фабрики, що сплатив єдиний внесок та щомісяця перераховував певну суму [15, с. 6].

Таким чином, ця організація встановлювала нові поняття економічних і соціальних інтересів. Працюючи на тютюнових фабриках, їх робітники мали право розраховувати на захист власних інтересів у цій галузі, могли отримати безкоштовну юридичну чи медичну допомоги.

У другій половині XIX ст. гострою залишалася проблема охорони здоров'я працюючих. Повітря на таких фабриках містило велику кількість тютюнового пилу та пари нікотину. Проводилися неодноразово дослідження, як ці умови впливали на здоров'я працівників та чи взагалі можна говорити, що ці фабрики не є шкідливими. Було встановлено, що на той час не було хвороби, яка б розвивалася на підставі постійного вдихання парів тютюнової переробки. Однак пари тютюну викликали головний біль, біль у серці, втрату апетиту, сну й інші порушення в організмі, який швидко адаптувався до таких умов праці. Згодом ці симптоми проходили [2, с. 31].

Російське законодавство передбачало надання матеріальної допомоги в разі погіршення стану здоров'я. Медичні працівники констатували, що постійне вдихання тютюнового пилу не може не позначитися на проявах різних порушень в організмі людини, тому вони закликали підприємців дотримуватися правил санітарної гігієни. Головними вимогами були: провітрювання приміщень, наявність вентиляційних люків. Також законодавство передбачало заборону

дитячої праці на таких підприємствах, а за недотримання правил – штрафи [2, с. 31].

Отже, основними центрами виробництва тютюну на Лівобережжі були Чернігівська й Полтавська губернії. Найбільше культуру вирощували у Конотопському, Ніжинському, Борзнянському та Сосницькому повітах. Ця справа була прибутковою, але й потребувала багатьох зусиль і залежала від різних факторів. Зокрема, враховуючи природно-кліматичні умови, якість ґрунтів, найбільш поширеними сортотипами на Чернігівщині були такі нижчі сорти, як бакун – шнурковий або папушний тютюн, а також махорка. Переважно збували продукцію на внутрішньому ринку, хоча в другій половині XIX ст. основними центрами реалізації стають Рига й Варшава.

Література

1. Броунов П. П. Обзор Черниговской губернии в сельскохозяйственно-метеорологическом отношении за 1895 г. Чернигов, 1897. 84 с.; В. В. (Воронцов В.). Судьбы капитализма в России. Санкт-Петербург, 1882. с.; Винклер Я. Э. Осадки и грозы в Нежине в связи с урожайностью в Черниговской губернии. Чернигов, 1898. 51 с.; Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Київ, 1928. Т. 2. 395 с.; Довнар-Запольський М. В. История русского народного хозяйства. Киев; Петербург, 1911. Т. 1. 363 с.; Дядиченко А. Н. Статистический справочник по Черниговской губернии. Чернигов, 1914. 112 с.

2. Любименко В. Багатства России. Табак. Петроград: Издание М. и С. Сабашниковых, 1922. 40 с.

3. Русов А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание. Чернигов, 1880. С. 23, додатки; Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. 1899. С. 70–195.

4. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1865. С. 200–221.

5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / АН Української РСР. Інститут історії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.; Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. Київ, 1972. 240 с.; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 3 ч. / відп. ред. Л. Е. Горелік. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 496 с.

6. Лень А. Внутрішня торгівля товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія "Історія" / за заг. ред. І. Зуляка. Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 2. С. 68–72; Макарець С. В. Стан розвитку тютюнової галузі Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 48. С. 49–52; Москалюк М. М. Загальний

нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.

7. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія "Історія"* / за заг. ред. І. Зуляка. Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 2. С. 6–12.

8. Державний архів в Чернігівській області в м. Чернігів (далі ДАЧОЧ). Ф. 807. Оп. 1. Спр. 521. Арк. 1–4.

9. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург, 1909. 362 с.

10. Дмитренко Н. Розвиток промисловості в Ніжині (XIX – початок XX ст.). *Ніжинська старовина: науковий історико-культурний збірник*. 2007. Вип. 3 (6). С. 31–34.

11. ДАЧОЧ. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6345. Арк. 31–32.

12. ДАЧОЧ. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 7424. Арк. 94 об.) 95.

13. ДАЧОЧ. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 11152. Арк. 97 (об.) 98.

14. ДАЧОЧ. Ф. 807. Оп. 1. Спр. 2284. Арк. 3–4.

15. Устав "Общества рабочих табачного производства". Санкт-Петербург, 1906. С. 3–8.

16. ДАЧОЧ. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 10904. Арк. 1, 6, 8, 12, 13, 18–19, 27, 29, 37 (зв.), 39.

17. Ярославська Л. Вирощування технічних культур у структурі сільськогосподарського виробництва Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*, 2010. Вип. 13. С. 144–152.

References

1. Brounov, P. P. (1897). *Obzor Chernygovskoy gubernyy v selskokhozyaystvenno – meteorologicheskoy otnoshenyy za 1895 g.* [Review of the Chernihiv province in agricultural and meteorological terms for 1895]. Chernygov [in Russian].; V. V. (Vorontsov, V.) (1882). *Sudby kapitalizma v Rossii* [The fate of capitalism in Russia]. Sankt-Peterburg [in Russian]; Vinkler, Ya. E. (1898). *Osadky i grozy v Nezhynе v svyazy s urozhaynostyu v Chernygovskoy gubernii* [Precipitation and thunderstorms in Nizhyn in connection with productivity in the Chernigov province]. Chernygov [in Russian]; Voblyi, K. H. (1928). *Naryzy z istorii rosiisko-ukrainskoi tsukroburyakovoi promyslovosti* [Narisi from the history of the Russian-Ukrainian tsukroburyakovo industry]. Kyiv [in Ukrainian]; Dovnar – Zapol's'kiy, M. V. (1911). *Istoriya russkogo narodnogo khazyaystva* [History of Russian folk economy]. Kyev; Peterburg [in Russian]; Dyadychenko, A. N. (1914). *Statisticheskyy spravochnyk po Chernygovskoy gubernii* [Statistical Handbook of the Chernihiv Province]. Chernigov [in Russian].

2. Lyubimenko, V. (1922). *Bagatstva Rossii. Tabak* [The wealth of Russia. Tobacco]. Petrograd: Izdaniye M. I. S. Sabashnykovykh [in Russian].

3. Rusov, A. (1880). *Nezhynskiy uyezd. Statistiko-ekonomicheskoye opisaneye* [Nezhin County. Statistical and economic description]. Chernigov [in Russian]; Rusov, A. A. (1899). *Opisaneye Chernygovskoy gubernii* [Description of the Chernihiv province]. Chernigov [in Russian].

4. Domontovich, M. (1865). *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami generalnogo shtaba. Chernygovskaya guberniya* [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernihiv province]. Sankt-Peterburg [in Russian].
5. Hurzhiy, I. O. (1962). *Rozvytok tovarnoho vyrobnytstva i torhivli na Ukraini (z kintsya XVII st. do 1861 roku)* [Development of commodity distribution and trading in Ukraine (from the end of the 17th century to 1861)]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR [in Ukrainian]; Melnyk, L. H. (1972). *Tekhnichniy perevorot na Ukraini v XIXth st.* [The technical coup in Ukraine in the 19th century]. Kyiv [in Ukrainian]; Nesterenko, O.O. (1959). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Ch. 1: Remeslo i manufaktura* [Rozvitok promyslovosti in Ukraine. Part 1: Craft and manufactory]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR [in Ukrainian].
6. Len, A. (2015). *Vnutrishnya torhivlya tovaramy kharchovoi promyslovosti v ukrainskykh huberniyakh Rosiiskoi imperii u druhiy polovyni XIXth - na pochatku XXth st.* [Domestic trade in food industry goods in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX centuries] *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – Science notes of the Ternopil National Pedagogical University of Imeni Volodimir Gnatyuk*, 1, ch. 2. 68 – 72 [in Ukrainian]; Makarets, S. V. (2017). *Stan rozvytku tiutiunovi haluzi Poltavskoi hubernii u druhiy polovyni XIXth – na pochatku XXth st.* [The state of development of the tobacco industry in the Poltava province in the second half of the XIX - early XX centuries] *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 48. 49–52 [in Ukrainian]; Moskalyuk, M.M. (2007). *Zahalnyi narys promyslovoho rozvytku Ukrainy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [General outline of the industrial development of Ukraine in the second half of the XIX – beginning of XX centuries]. Ternopil [in Ukrainian].
7. Moskalyuk, M. (2015). *Tiutiunova promyslovist ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u druhiy polovyni XIXth- na pochatku XXth st.* [Tobacco industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries] *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – Science notes of the Ternopil National Pedagogical University of Imeni Volodimir Gnatyuk*, 1, ch. 2. S. 6–12 [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv v Chernihivskii oblasti v m. Chernihiv (dali DACHOCh), f. 807, op. 1, spr. 521, ark. 1–4 [in Russian].
9. Vytchevskyy, V. (1909). *Torgovaya, tamozhennaya i promyshlennaya politika Rossii so vremen Petra Velykogo do nashikh dney* [Trade, customs and industrial policy of Russia from the time of Peter the Great to the present day]. Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Dmytrenko, N. (2007). *Rozvytok promyslovosti v Nizhyni (XIXth-pochatok XXth st.)* [Development of industry in Nizhyn (XIX-beginning of XX century)] *Nizhynska starovyna: Naukovyi istoryko-kulturnyi zbirnyk - Nizhinsky antiquity: Scientific historical and cultural collection*. 3(6). 31 – 34 [in Ukrainian].
11. DACHOCh, f. 128, op. 1, spr. 6345, ark. 31-32 [in Russian].
12. DACHOCh, f. 128, op. 1, spr. 7424, ark. 94 (ob.) – 95 [in Russian].
13. DACHOCh, f. 128, op. 1, spr. 11152, ark. 97 (ob.) – 98 [in Russian].

14. DACHOCh, f. 807, op. 1, spr. 2284, ark. 3-4 [in Russian].
15. Ustav «Obshchestva rabochykh tabachnogo proizvodstva» (1906) [The Charter of the Tobacco Workers' Company]. Sankt-Peterburg [in Russian].
16. DACHOCh, f. 128, op. 1, spr. 10904, ark. 1, 6, 8, 12, 13, 18–19, 27, 29, 37 (zv.), 39 [in Russian].
17. Yaroslavskva, L. (2010). *Vyroshchuvannya tekhnichnykh kultur u strukturi silskohospodarskoho vyrobnytstva Pravoberezhnoyi Ukrayiny v kintsi XIXth – na pochatku XXth st.* [Cultivation of industrial crops in the structure of agricultural production of Right-Bank Ukraine in the late XIX – early XX centuries] *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*, 13. 144–152 [in Ukrainian].

O. V. Krypenko

Candidate of historical sciences, associate professor department of History of Ukraine of Nizhyn Mykola Gogol State University

M. P. Prymostka

1 st year student of Master's degree in History and Law Faculty of Nizhyn Mykola Gogol State University

The peculiarities of tobacco growing technology on the farms of Chernihiv governorate in 19th century

The article is dedicated to the key problems of tobacco industry development in Chernihiv governorate in the 19th century. Against a wide background of archival and printed sources and statistical materials, the authors consider the formation and dynamics of production of the industry in the said region. Other issues of the investigated topic are considered as well, especially, the peculiarities of tobacco breeds and the cultivation process.

During the XIX century Naddnipryanshchyna embarked on the path of capitalist modernization. Because of the insufficient development of the factory sector, the dominant position was occupied by the sector of agriculture. All of that affected population structure, trade balance sheet figures and export-import oriented opportunity of the region. The research aims at characterizing the development of tobacco industry in Chernihiv governorate during the XIX century on the basis of the analysis of the compiled statistics and scientific literature.

The agricultural specialization of the Left-bank Ukraine was conditioned by the development of exchange relationships and formation of agricultural commodities market. In Chernihiv region the range of industrial crops, namely tobacco, flax, hemp, sugar beet, was widened. In particular, the rise of industrial enterprise was accelerated by the development of tobacco growing.

In size of the sowing and marketing of tobacco Chernihiv region occupied one of the top positions in the Russian Empire. In the 80s of XIX century the amount of peasants' tobacco sowing was 68% while the landlords' only 27%. The agricultural export amounted to two millions poods. The growing and marketing of tobacco remained to be extremely laborious. Export potential depended on natural and climatic conditions, farm tenure statuses, system of tillage and level of husbandry.

During the XIX area in Chernihiv governorate the land area that was dedicated for sowing of different breeds of tobacco. It met the demand of both local and export markets. The crop was mostly cultivated by peasant agricultures. That breeds that were cultivated included "chechelbakun" and "panska makharka". The main centers of industrial tobacco production were Konotop, Nizhyn, Borzna and Sosnitstia districts.

Key words: *The Russian Empire, Chernihiv governorate, Nizhyn district, industry, shag, American tobacco, regional economics.*

УДК [94+78.03](477)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-179-191

А. І. Литвиненко

кандидат мистецтвознавства, доцент, завідувач кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін факультету технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, orcid.org/0000-0002-8572-4774, liola@ukr.net

Становлення та розвиток вітчизняної культурологічної та музикознавчої регіоналістики

У статті висвітлено історико-культурні засади становлення вітчизняної культурологічної й музикознавчої регіоналістики. Виокремлено регіоналістику як окрему галузь наукового знання, зорієнтовану на вивчення регіону як цілісної географічної, економічної, політичної, соціокультурної системи функціонування територіальних соціумів. Акцентовано увагу на поняття "регіоналістика" як методу, що синтезує підходи різних наук до регіональних досліджень. Встановлено, що перші спроби регіональних досліджень проходили від окреслення географічних меж, виявлення етнотериторіальних ознак, виокремлення антропологічних, економічних, лінгвістичних, обрядово-звичаєвих і фольклорних особливостей – до обґрунтування відмінностей культурних і мистецьких процесів кожного окремого регіону України. Представлено перші спроби регіональних досліджень в Україні від наукового опису територіального розмаїття України у XVII столітті до сучасного кола питань регіонального членування території України, що потрапили у коло наукових інтересів не лише науковців-етнографів, а й істориків, демографів, лінгвістів, економістів, антропологів, мистецтвознавців, культурологів. Розкрито значення досліджень П. Чубинського у справі комплексного докладного вивчення культури окремих регіонів України, антрополога Хв. Вовка щодо антропологічних ознак українців у зв'язку з географічним поширенням діалектів їхньої мови. Наведено широку панораму вивчення регіональних явищ культури в музичній фольклористиці на прикладах досліджень П. Сокальського, М. Лисенка, Ф. Колесси, К. Квітки, у хореографії – В. Верховинця – основоположників регіонального підходу у вивченні мистецьких явищ. З'ясовано, що на межі XX–XXI століть спостерігається спалах зацікавленості науковців регіональними проблемами. Українська культура осмислюється як цілісне явище в загальнослов'янському та світовому контекстах, формується нова методологія розвитку сучасної культурологічної та музикознавчої регіоналістики.

Ключові слова: регіоналістика, українська культура, музикознавство, культурологічна регіоналістика.

Постановка проблеми. У сучасному світі регіоналістика постає як окрема галузь наукового знання, зорієнтована на вивчення регіону як цілісної географічної, економічної, політичної, соціокультурної системи функціонування територіальних соціумів, що дозволяє їх вивчення з точки зору багатьох наук. Залежно від мети та дослідницьких завдань, регіоналістика досліджує різні аспекти буття людини. У науковій практиці поняття "регіоналістика" використовується і як метод, що передбачає синтез підходів різних наук до регіональних досліджень.

У вітчизняній культурологічній і музикознавчій практиці регіоналістика зорієнтована на дослідження різноманітних феноменів української культури та мистецтва, виявлення самобутності окремих регіонів України, встановлення їхнього культуротворчого потенціалу, з'ясування причетності "малої Батьківщини" до розбудови національної культури й державності загалом. Важливим завданням вітчизняної культурологічної й музикознавчої регіоналістики є встановлення місця й ролі української культури в контексті європейської і світової культур.

Мета статті – висвітлити історико-культурні засади становлення та розвитку вітчизняної культурологічної й музикознавчої регіоналістики.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби регіональних досліджень в Україні були спрямовані на вивчення природно-ландшафтних, соціальних, економічних і загалом культурних умов існування народу на певній території у певний період історичного розвитку. Такий підхід був зумовлений насамперед географічними (ландшафтним характером місцевості), історичними (прадавнім розселенням племен і племінних союзів), а також адміністративними й, згодом, економічними (специфіка народногосподарської діяльності) факторами.

Науковий опис територіального розмаїття України у XVII столітті одним із перших здійснив французький топограф Гійом Левассер де Боплан, виділивши вісім регіонів: Волинь, Поділля, Покуття, Брацлавщину, Київщину, Сіверщину, Чернігівщину, Угорську Русь [1]. Вітчизняний дослідник О. Ф. Шафонський, досліджуючи Україну XVIII століття, поділяв її на дві частини: одна, підкорена Польщею, – Правобережжя, друга, залежна від Росії, – Лівобережжя, яка включала Полісся (або Литву) та Степ (або Україну) [19]. Розподіл, запропонований Шафонським, доповнив Я. Маркович [12]. На початку XIX століття український лінгвіст П. Білецький-Носенко спробував відтворити етнотериторіальну ситуацію регіонального розвитку України, виділивши такі її частини: "Січ Запорозьську" ("головне

місцеперебування колишніх запорозьких козаків на островах ріки Дніпра нижче порогів"), Покуття ("область Буковини"), Полісся ("Чорноросія, Полісся"), Литву ("частину Малоросії від Десни до Смоленської губернії і Білорусії – землі, колись підвладні Великому князівству Литовському"), Цесарщину ("колишня Германно-Римська імперія, а тепер Австрія") підрозділяючи її на Галицію та Ладемерію [3].

Дослідник початку ХХ століття М. Ф. Сумцов подає дещо інший етнорегіональний поділ України: Слобожанщина, Галичина, Кубань, Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Таврія [18, с. 4].

За радянської доби українські етнографи виробили узагальнену типологію районування, що згодом лягла в основу експозиції Музею народної архітектури та побуту України, відкритого під Києвом у 1976 році. Вона мала такий розподіл: Середня Наддніпрянщина, Поділля, Карпати, Полісся, Полтавщина, Слобожанщина, Південь України. Підтвердження такого районування знаходимо й у сучасній культурологічній літературі: Середнє Подніпров'я (Наддніпрянщина), Поділля, Слобожанщина і Полтавщина, Полісся, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття, Південь [8, с. 25].

У сучасному науковому світі питання регіонального членування території України потрапили у коло наукових інтересів не лише етнографів, а й істориків, демографів, лінгвістів, економістів, антропологів, мистецтвознавців, культурологів, що дало можливість досліджувати окремі регіони з погляду поширення певних явищ культури [16].

Так, економісти, вивчаючи господарську діяльність населення України, у тому числі соціокультурні аспекти, виділяють: Правобережжя, Лівобережжя, Західну Україну, Степову Україну і Крим. Підставою для районування, яке здійснювали мовознавці, слугує варіативність діалектів і говірок, що дало їм можливість виділити такі чотири зони: південно-східну, південну, південно-західну та північну. Дослідники народно-вжиткового мистецтва визначають чотири регіони: Полісся, Південно-Східний район, Галичину з Поділлям і Гірську Україну [16].

У справі комплексного докладного вивчення культури окремих регіонів України першість належить Павлу Чубинському. Учений організував і здійснив низку наукових етнографічно-народознавчих експедицій на територію Київської, Серделецької, Люблінської, Волинської, Полтавської губерній, а також відвідав майже всі повіти Холмщини і Поділля. У своїх працях він ґрунтовно аналізує найрізноманітніші сторони народного життя: багатющий фольклорний та

етнографічний матеріал подається у широкому історичному та соціокультурному контексті із залученням статистичних, правових, економічних та інших даних.

Інформаційною вичерпністю, докладністю наукового опрацювання численних фактів, а також чітким регіональним спрямуванням відзначаються праці видатного антрополога Хв. Вовка. Йдеться насамперед про роботу "Український народ в його минулому і сучасному". Вчений досліджував життя і побут Галичини, Буковини, Передкарпаття, Закарпаття, Чернігівської, Волинської, Херсонської губерній, Кубані та півострова Тамань. Простежуючи антропологічні ознаки українців у зв'язку з географічним поширенням діалектів їхньої мови, він розподілив територію України на три великі частини, кожна з яких, своєї черги, складалася з ряду регіонів:

1) північна смуга – українські повіти Курщини, східні повіти Чернігівщини, Київське Полісся, Волинське Полісся, Холмщина;

2) середня смуга – українські повіти на Воронежщині, Харківщина, Полтавщина, Київщина за Дніпром, північне Поділля, південно-західна та центральна Волинь, центральна Галичина та російське Поділля, Карпати (лемки, північні бойки, колишні угорські русини);

3) південна смуга – Кубань, Східна та Західна Катеринославщина, Таврія (Мелітопольський повіт), Херсонщина, Поділля (річки Буг та Дністер), Прикарпаття (південні бойки, галицькі, буковинські та колишні угорські гуцули, бачванці) [2, с. 11–12].

У музикознавстві вивчення регіональних явищ культури найяскравіше реалізувалося у фольклористиці. Дослідження музичного фольклору розпочалося у романтичну добу, а практика запису народних пісень та їх мелодій – ще раніше, у XVI столітті [5; 7, ч. 2, с. 36]. Наукове опрацювання зібраних матеріалів уперше здійснили російський митець Микола Львов, автор передмови до першої музично-теоретичної праці з фольклористики "Собрания народных русских песен" Іван Прач, етнограф Микола Цертелєв, а також історик і філолог Михайло Максимович – фактично засновник української фольклористики. У збірнику М. Цертелєва "Опыт собрания старинных малороссийских песней", який став першим друкованим виданням українських пісень, більшість дум записані на Полтавщині, де він народився (Хорол) і працював [7].

У перших працях з питань музичної фольклористики, зокрема у того ж таки М. Максимовича, а також П. Сокальського, М. Лисенка, музичний фольклор краю не поділяється за окремими регіонами. Так, у праці "Русская народная музыка..." П. Сокальського [17], за традицією, український і частково білоруський та російський

фольклор розглядається сумарно. М. В. Лисенко ж у своїх фольклористичних працях [10, с. 16] український музичний фольклор розглядав як своєрідний, відмінний від російського і білоруського. Проте він дещо абсолютизував стильові ознаки, вважаючи їх характерними для музичного фольклору усього народу України без урахування територіальних особливостей та часу побутування того чи іншого музичного твору. Водночас регіональний підхід до запису фольклорних зразків проявився у Лисенка у їх паспортизації – з обов'язковим зазначенням місця запису творів та біографічних даних виконавця, його народженням та проживанням.

На початковому етапі становлення української фольклористики основним завданням дослідників було виокремлення саме загальнонаціональних ознак. Регіональний підхід був притаманний для усіх збірників народних пісень, оскільки записи велися на конкретній території і мали типові регіональні ознаки, характерні для конкретного селища, повіту чи губернії.

Упорядкування фольклорних збірок за географічним принципом розпочалося ще у першій половині XIX століття. Варто згадати одну із перших на західноукраїнських землях публікацій українською мовою – збірник текстів весільних пісень "Ruskoje wesile opisanoje czerez J. Łosińskiego. W. Peremysły" (1835) етнографа і публіциста Йосипа Лозинського. Його справу продовжив польський етнограф і композитор Оскар Кольберг. Вісім томів зі своєї багатотомної праці він присвятив музичному фольклору окремих регіонів Західної України ("Pokucie", "Chłemskie", "Przemyskie" і "Wołyń"). У фольклористиці визначальним став порівняльний метод дослідження фольклору. Хоч зусилля вчених спрямовувалися насамперед на визначення загалом національних та інтернаціональних особливостей українського мистецтва, проте водночас розпочинається дослідження характерних рис музичної культури й окремих регіонів України.

Так, видатний дослідник мистецтва Західної та Східної України Філарет Колесса, вивчаючи український музичний фольклор, мислив його не лише як цілісне явище з яскравими загальнонаціональними рисами, а й виділяв у ньому характерні регіональні ознаки. У систематизації зразків народнопісенної культури Західної України він послуговувався географічним (Лемківщина, Підкарпаття (Закарпаття), Полісся) та етнічним (лемки, бойки, гуцули) критеріями. У 30-х роках разом із польським етнологом і лінгвістом К. Мошинським Ф. Колесса зібрав, записав і підготував до друку фольклорні пісенні й танцювальні зразки Полісся. Дослідження музичного фольклору Східної України теж були у планах науковця. З цією метою у 1908 році за

ініціативи й на кошти Лесі Українки та її чоловіка Климента Квітки, Ф. Колесса запланував масштабну експедицію. Проте через заборону царського уряду вільно мандрувати територією вчений обмежився поїздкою до Миргорода на запрошення художника-графіка Опанаса Сластіона. Ф. Колессі вдалося записати низку пісень від відомих на той час кобзарів – представників різних районів Полтавської губернії, та харківських співців. У результаті докладного аналізу дум у своєму фундаментальному дослідженні "Мелодії українських народних дум" [6] учений дійшов висновку про наявність окремих шкіл кобзарського мистецтва – полтавської та харківської, – із притаманними їм мелодичними, ритмічними й структурними особливостями, що об'єднувалися за територіальним принципом: "Існування територіальних груп кобзарів і співців дум стає вповні зрозуміле на підставі відомостей про давні організації співців-сліпців, тобто співацькі братства, яких основа теж була територіальна" [6, с. 56].

Метод аналізу музичного фольклору з урахуванням територіальних ознак та соціально-історичного контексту застосував у своїй науковій діяльності український етномузикознавець Климент Квітка. Основою його досліджень став географічний підхід, який він поширив і на інші жанри українського фольклору, передусім на календарно-обрядові пісні. На думку вченого, саме географічний метод дослідження та картографування фольклорних зразків відкриває широкі можливості для вивчення не лише музичної стилістики творів, а й етнічних, політичних, економічних, соціальних процесів культури. Іншим аспектом методології досліджень К. Квітки було порівняльне музикознавство, тож ученого вважають основоположником порівняльного слов'язознавства в етномузикології.

Хоча Ф. Колесса та К. Квітка не послуговувалися поняттям "регіоналістика", але саме в їхніх працях започатковано дослідження українського музичного фольклору за його географічно-територіальними ознаками. Власне, вони стали основоположниками регіонального підходу у вивченні мистецьких явищ.

Показово, що часом важливі теоретичні узагальнення щодо жанрово-стилістичних ознак того чи іншого виду українського фольклору здійснюються на основі аналізу зразків, записаних лише у певному регіоні України. Згадаймо, наприклад, перше в Україні дослідження хореографічного мистецтва "Теорія українського народного танку" Василя Верховинця. У цій праці автор систематизував характерні рухи, які є основою української народної хореографії, розробив власну систему запису танців, а також створив оригінальну методику їх викладання – загалом, узагальнив творчі досягнення співвітчизників

у сфері народного хореографічного мистецтва. Практичним підґрунтям для теоретичних узагальнень йому слугували народні танці, записані на Київщині.

Після тривалої перерви 1930–1950 років, зумовленої кризою у розвитку музичної фольклористики, у наукових колах зростає зацікавленість культуротворчими процесами окремих регіонів України. Їхнє осмислення розпочалося у 1950-х роках дискусією на Нараді з питань про етнографічні групи та локальні особливості в культурі і побуті українського народу кінця XIX – початку XX століть [6, с. 162–171]. Повернення до наукового опрацювання та видання музичного фольклору ознаменував вихід у світ праці музикознавця і фольклориста Володимира Гошовського "Украинские песни Закарпатья" (Москва, 1968). Це дослідження й досі не має аналогів у світовій музичній фольклористиці за досконалістю принципів упорядкування, систематизації та коментування матеріалу, за виваженістю наукового апарату. Робота вигідно відрізняється від праць 30–50-х років, яким притаманні тенденційний добір фольклорних зразків, засмічення піснями-підробками ідеологічної забарвленості і сумнівної художньої вартості, відсутність принципів наукового упорядкування та коментування.

Увага науковців до музичного фольклору окремих регіонів України поступово зростає у 70–80-х роках XX століття, й особливо – після здобуття Україною державної незалежності. Публікується низка збірників різноманітних фольклорних зразків окремих регіонів України – Лемківщини, Сумщини, Буковини, Тернопільщини, Гуцульщини [10, с. 19].

Особливий інтерес серед фольклористів-збирачів становило і народне мистецтво Полтавщини. Ще у середині XIX століття було опубліковано "Собрание малороссийских народных песен" у двох частинах Алоїза Єдлічки. У четвертому томі "Трудов етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" вміщено опис весілля, записаний П. Чубинським (текст) та М. Лисенком (мелодії) у Борисполі Переяславського повіту, який на той час був адміністративно-територіальною частиною Полтавщини. У цьому ж містечку М. Лисенко записав також і 22 інструментальні мелодії. Згадаймо також експедиції Є. Ліньової 1904 та 1912 років з участю О. Маслова, Б. Підгорецького, М. Янчука. Опубліковані результати цих експедицій були оцінені неоднозначно і викликали справжню дискусію у колі фольклористів-науковців.

На межі XIX–XX століття вивчення мистецтва Полтавщини активізується насамперед завдяки місцевим дослідникам. Зокрема,

на початку 90-х років у світ вийшла збірка, упорядкована Михайлом Фісуном, – близько двохсот зразків народної творчості, записаних на Полтавщині [15]. У 2003 році полтавський музичний діяч Григорій Левченко опублікував підручник із сольфеджіо, який сформовано з фольклорних пісенних зразків Полтавщини із власних записів та інших митців-фольклористів [9]. Величезне значення для розвитку української народної хореографії мала фольклористична та збирацька діяльність полтавського хореографа і постановника Ніни Уварової. Левова частка зібраного й опрацьованого нею фольклорного матеріалу була втілена нею у власній народно-сценічній практиці. Чотири сценічні варіанти найяскравіших народних хореографічних номерів Уварової у запису українського хореографа Кима Василенка видані окремою збіркою.

Як бачимо, у сфері музичної фольклористики й етнографії спостерігається поступове збільшення питомої ваги досліджень, присвячених проблемам фольклорного мистецтва регіонів України.

Простежимо динаміку розвитку досліджень музичного мистецтва різних регіонів України в історичному музикознавстві. Першим ґрунтовним дослідженням узагальнюючого характеру стали обидві "Історії української музики" фундатора українського історичного музикознавства Миколи Грінченка. Спираючись на сучасні автори історичні дослідження (передусім праці М. Грушевського), М. Грінченко поділяв усю Україну на степову (чорноземну) та лісову (нечорноземну). На думку вченого, саме ці ландшафтні чинники спричинили суттєві відмінності у розвитку культури окремих регіонів України. Так, чорноземну частину він вважав ласим шматком для численних загарбників. Колонізація цієї території іноземними державами спричиняла численні дифузні процеси у розвитку української культури. Нечорноземна Україна, за М. Грінченком, була більш консервативною, й тому там збереглися "ті оригінальні риси культури українського народу, які в інших умовах могли б загинути (Буковина, Прикарпаття, частина Чернігівщини)" [4, арк. 116–117].

Основним своїм завданням автор вважав інтерпретацію музичного мистецтва України як цілісного культурного явища зі сформованими національними ознаками – самодостатнього, рівноцінного іншим національним культурам. Тому М. Грінченко й український музичний фольклор, і професійну музику не розглядав за регіональними ознаками. Винятком є лише кобзарське мистецтво. Слідом за Ф. Колесою та К. Квіткою, описуючи полтавську й харківську школи, М. Грінченко наголошував на стильових відмінностях кожної з них. Вербальна (лебійська) мова кобзарів, якою користувалися співці різних регіонів України, також змінювалася залежно від регіону.

У працях наступних років (Історія української дожовтневої музики (за ред. О. Я. Шреер-Ткаченко; Історія української музики: в 6 т. / під ред. М. Гордійчук; Корній Л. Історія української музики: у 3 ч.) українська музика теж розглядається цілісно, без поділу на окремі регіони. Як і у М. Грінченка, виокремлювалася лише культура Західної України.

Не була винятком і праця українського музикознавця Андрія Ольховського. Українську музичну культуру автор мислить як яскраво виражене національне явище, рівноцінну частку світової музичної культури [14]. Він пропонує власну концепцію історії української музики, подаючи її як цілісне явище в історичному та загальнокультурному контекстах. Історія української музики у тлумаченні А. Ольховського – це насамперед історія національної музики, яка мусить відповісти на запитання "якою мірою і якими засобами вона розкриває творче самовизначення народу, а разом з цим і якою мірою доповнює, поглиблює скарбницю світової музичної культури" [14, с. 34]. Навіть у розділах про розвиток української народної музики А. Ольховський не вдається до розгляду відмінностей фольклору різних регіонів. Лише (слідом за М. Грінченком) окремим розділом виділяє музичну культуру Західної України, досліджуючи її пісенний фольклор як один із "найбільш своєрідних регіональних варіантів української народної пісні" [14, с. 97].

Як бачимо, історія української музики на етапі свого концепційного становлення мислилася передусім як цілісний феномен загальноукраїнського значення із яскраво вираженими національними ознаками. І саме пошуки цих ознак, які вирізняють українську культуру з-поміж культур інших націй, і були у центрі наукових інтересів музикознавців-істориків другої половини XIX – початку XX століть. У такому контексті розгляд української культури в регіональному аспекті не міг бути актуальним. Активне дослідження української музики під кутом зору проблем регіоналістики розпочалося лише після здобуття Україною державної незалежності.

Висновки. Становлення культурологічної та музикознавчої регіоналістики відбувалося поступово, шляхом різновекторного теоретичного, концепційного осмислення української культури як цілісного явища в загальнослов'янському та світовому контекстах. Перші спроби вивчення регіонального розмаїття української культури відбувалося через окреслення географічних меж, виявлення етнотериторіальних ознак, виокремлення антропологічних, економічних, лінгвістичних, обрядово-звичаєвих і фольклорних особливостей – до обґрунтування відмінностей культурних і мистецьких процесів кожного окремого регіону України.

На межі ХХ–ХХІ століть спостерігаємо спалах зацікавленості науковців регіональними проблемами у різних сферах. Нині потужного інституційного розвитку набуває історична, культурологічна музична регіоналістика. Традиційними стають проведення наукових конференцій із проблем історії окремих регіонів України, створюються наукові осередки регіональних досліджень. У музикознавстві, зокрема, широкий спектр вивчення регіональної проблематики спрямований на вибудову "живої історії" на мемуарній літературі й архівних джерелах [11].

У сучасній гуманітаристиці регіоналістика тісно співпрацює зі спорідненими науками (історія, етнологія, соціологія, лінгвістика, філософія, мистецтвознавство, педагогіка тощо). Завдяки цій співпраці формується нова методологія наукового розвитку сучасної культурологічної й музикознавчої регіоналістики.

Література

1. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій королівства, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії. Жовтень. 1981. № 4. С. 54–63.
2. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
3. Восточнославянская ономастика. Москва: Наука, 1979. 186 с.
4. Грінченко М. О. Історія української музики: рукопис. ІМФЕ ім. М. Рильського (Київ). Фонд М. Грінченка. Ф. 36. Од. зб. 139/І–ІІІ. 1062 арк.
5. Іваницький А. І. Українська музична фольклористика (методологія і методика): навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1997. 392 с.
6. Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. Київ: Наукова думка, 1969. 589 с.
7. Корній Л. Історія української музики: у 3 ч. / Л. Корній. Київ; Нью-Йорк: М. П. Коць, 1998–2001.
8. Культура і побут населення України / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. Київ: Либідь, 1993. 285 с.
9. Левченко Г. С. Сольфеджіо на основі народних пісень Полтавщини: посіб. для музично-педагогічних навч. закл. Полтава: ПДПУ ім. В. Г. Короленка, 2003. 144 с.
10. Литвиненко А. І. Полтавщина: музична культура (ХІХ – початок ХХ століття): навч. посіб. Київ: Автограф, 2011. 220 с.
11. Маркова О. Культуротворчі аспекти музичної україністики і музикознавчі традиції Одеси. *Українське музикознавство*. Київ, 2000. Вип. 29. С. 47–53.
12. Маркович Я. Записки о Малороссии, её жителях и произведениях. Санкт-Петербург, 1798. 102 с.
13. Нарада з питань про етнографічні групи та локальні особливості в культурі і побуті українського народу кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Українська*

етнографія. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 162–171. (Наукові записки / ІМФЕ АН УРСР; вип. IV)

14. Ольховський А. Нарис історії української музики / ред., вступ. стаття, комент. Л. П. Корній. Київ: Муз. Україна, 2003. 512 с.

15. Пісня – невмируще джерело / упоряд. М. Фісун. Полтава, 1991. 81 с.

16. Пономарьов А. Регіональні барви України й українців. *Українці: Історико-етнографічна монографія: у 2 кн.* Кн. 1. Опішне: Українське Народознавство, 1999. С. 59.

17. Сокальський П. П. Русская народная музыка, великорусская и малорусская в её строении мелодическом и ритмическом и отличии её от основ современной гармонической музыки. Харьков: Тип. Дарре, 1888. 368 + 8 с.

18. Сумцов М. Ф. Слобожане: Історично-етнографічна розвідка. Харків: Союз, 1918. С. 4.

19. Шафонський А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 724 с.

References

1. Boplan G. (1891). *Opys Ukrainy, kilkoh provintsiy korolivstva, sho tyagnytsya vid kordoniv Mockovii do granyts Transylvanii* [The description of Ukraine and several provinces between Muscovy and Transylvania]. Kyiv [in Ukrainian].

2. Vovk F. (1995). *Studii z ukraïnskoi etnografii ta antropologii* [The studies in Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv [in Ukrainian].

3. *Vostochnaya onomatika* (1979) [The Oriental onomastics]. Moscow [in Russian].

4. Grinchenko M. [?]. *Istoriya ukraïnskoi muzyky: rukopys* [The history of Ukrainian music: manuscript]. [manuscript]. Fond M. Grinchenka [Mykola Grinchenko's archive] (F. 36, Od. zb. 138/I–III). Instytut mystetsvoznavstva, folklorystyky ta etnologii [The Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology]. Kyiv. [in Ukrainian].

5. Ivanytskyi A. (1997). *Ukraïnska muzychna folklorystyka (metodologiya i metodyka)* [The Ukrainian musical Folklore (methodology and approach)]. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Kolessa F. (1969) *Melodii ukraïnskych narodnykh dum* [The melodies of Ukrainian folk songs]. Kyiv. [in Ukrainian].

7. Korniy L. (1998–2001). *Istoria ukraïnskoi muzyky u trioh chastynakh* [The history of Ukrainian Music in the three parts]. Kyiv, New York. [in Ukrainian].

8. Naulko V., Artuich L., Horlenko V. (1993). *Kultura i pobut naseleñnya Ukraïny* [The culture and everyday life of Ukrainians]. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Levchenko H. (2003) *Solfeggio na osnovi narodnykh pisen Poltavshyny: posibnyk dlya muzychno pedagogichnykh navchalnykh zakladiv* [Solfeggio based upon folk songs of Poltava region: handbook for the class work in the musical schools]. Poltava. [in Ukrainians].

10. Lytvynenko A. (2011). *Poltavchyna: muzychna kultura (XIX – pochatok XX stolittya): navchalnyi posibnyk* [The Poltava region: the musical culture (XIX – beginning XX): handbook]. Kyiv. [in Ukrainian].

11. Markova O. (2000) *Kulturotvorchi aspekty muzychnoi ukraïnistyky i muzykoznavchi tradytsii Odesy* [The cultural aspects of musical research in

Ukrainian studies and musical traditions in Odessa]. *Ukrainske muzykoznavstvo* [Ukrainian musicology], 29, 47–53. [in Ukrainian].

12. Markovich Ya. (1798). *Zapisky o Malorosii, ee zitelyach i proizvedeniyach* [The notes concerns Little Russia, its peoples and papers]. Saint Petersburg. [in Russian]

13. Narada z pytan pro etnografichni grupy ta lokalni osoblyvosti v kulturi i pobuti ukrainskogo narodu kintsya XIX – pochatku XX stolittya [The meeting about ethnographic groups and local originals of Ukrainian people in the end of XIX and beginning XX century]. *Ukrainska etnografia* [Ukrainian ethnography], 1958, 162–171. [in Ukrainian].

14. Olhovskiy A. (2003). *Narys istorii ukrainkoi muzyky* [The issues of Ukrainian music]. Kyiv. [in Ukrainian].

15. Fisun M. ed. (1991). *Pisnya – nevmerushe dzerelo* [Song immortal source]. Poltava. [in Ukrainian].

16. Ponomariov A. (1999). Regionalni barvy Ukrainy i ukraintsiv [The regional colors of Ukraine and Ukrainian people]. In *Ukraintsi: istoryko-etnografichna monographiya* [The Ukrainians: historical-ethnographical monography] (pp. 59) (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].

17. Sokalskyi P. (1888). *Russkaya narodnaya muzyka, veikoruskaya i maloruskaya v ee storenii melodicheskoy i ritmicheskoy, i otlchie ee ot osnov sovremennoi garmonicheskoy muzyki* [The Russian folk music, Big Russian and Little Russian in its composes of melody and rhythm, and differences from modern harmony in music]. Kharkiv. [in Russian].

18. Sumtsov M. (1918). *Slobozhany: istorychno-etnografichna rozvidka* [The people of Slobozany: historical-ethnographical research]. Kharkiv. [in Ukrainian].

19. Shafonskyi A. (1851) *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie* [The description of Chernihiv's province]. Kyiv. [in Russian].

A. I. Lytvynenko

Candidate of Art studies, associate professor, the head of the Department of Culturology and Methods of Teaching of the Culturological Disciplines under the Faculty of Technology and Design of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, orcid.org/0000-0002-8572-4774, liola@ukr.net

The formation and development of native cultural and musicological regionalistic study

The article highlights the historical and cultural foundations of the formation of national cultural and musicological regional studies. Regionalism is singled out as a separate branch of scientific knowledge, focused on the study of the region as a whole geographical, economic, political, socio-cultural system of functioning of territorial societies. Attention is drawn to the notion of "regionalism" as a method that synthesizes the approaches of different sciences to regional research. It is established that the first attempts of regional research went from delineation of geographical boundaries, identification of ethno-territorial features, isolation of anthropological, economic, linguistic, ritual-custom and folklore features – to substantiation of differences of cultural and artistic processes of Ukraine. The first attempts of regional research in Ukraine from the scientific description of the territorial diversity of Ukraine in the seventeenth century to the modern range of issues of regional membership of the territory of Ukraine,

which fell into the scientific interests of not only ethnographers but also historians, demographers, linguists, economists, anthropologists, are presented, culturologists. The significance of P. Chubinsky's researches in the complex comprehensive study of the culture of individual regions of Ukraine, anthropologist H. Vovk about the anthropological features of Ukrainians in relation to the geographical spread of their language dialects. There is a wide panorama of the study of regional cultural phenomena in musical folklore on the examples of studies by P. Sokalsky, M. Lysenko, F. Kolessa, K. Kvitka, in choreography – V. Verkhovynets – the founders of the regional approach in the study of artistic phenomena. It has been found out that at the turn of the XX–XXI centuries there is an outburst of scientists' interest in regional problems. Ukrainian culture is conceived as a holistic phenomenon in the Slavic and world contexts, and a new methodology for the development of contemporary cultural and musicological regional studies is being formed.

Key words: *regionalistic study, Ukrainian culture, musicology, cultural regionalistic study.*

УДК 78.071.2(477)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-192-203

О. О. Кузнецова

Магістр, аспірантка Навчально-наукового інституту музичного мистецтва Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0003-2494-2767>
olgaosadcha5@ukr.net

Микола Лисенко і Стрийщина: вектори контактів

Стаття присвячена висвітленню впливу Миколи Лисенка на музичне й суспільно-культурне життя Стрия і Стрийщини. Виявлено, що контакти митця з регіоном охоплюють персоналістичний, культурно-мистецький і громадський вектори. Персоналістичний пов'язаний із постатями його сучасників Остапа Нижанківського та Філарета Колесси. Вони розпочали знайомство з Лисенком шляхом листування, а на ювілеї 35-річчя творчості митця спілкувалися з ним особисто. Ці листи стали "заочною школою" підвищення фахового рівня як композиторів і як фольклористів. На основі кореспонденції з Лисенком Ф. Колесса написав кілька статей етнологічного напрямку. Він також уперше серед галицьких музикознавців зробив науковий огляд творчості Лисенка за 35 років діяльності.

Культурно-мистецький вектор розкривається в заснуванні філії Музичного інституту імені М. Лисенка, в аспектах діяльності Марти Кравціє, видавництва журналу "Українська музика" в Стрию, у постановках стрийського театру. Громадський – у встановленні погруддя композитора на фронтоні Народного дому поруч із іншими видатними українцями.

З композиціями Лисенка духовно й національно зростали стрийські гімназисти, хористи й солісти "Стрийського Бояну", викладачі й учні філії Музичного інституту імені М. Лисенка. Його твори лунали з театральної сцени та концертного залу Народного дому. Немало музикантів, які народилися пізніше або тимчасово проживали в Стрию, так само зазнавали Лисенкового впливу. Дехто з них, як М. Кравціє-Барабаи, перенесли його настанови за океан. Перспективи проблематики полягають у подальшому вивченні впливів М. Лисенка на митців із Стрийщини, в тому числі тих, які стали українцями зарубіжжя.

Ключові слова: Стрий і Стрийщина, диригент, композитор, фольклор, творчість, листування.

Життя і творчість Миколи Лисенка – композитора, піаніста, диригента, фольклориста, педагога, музично-громадського діяча – приклад відданості й самопожертви українству, який за потужністю і значенням став наріжним каменем у розбудові національної музичної культури та її піднесенні до світового рівня. Цілком зрозуміло, що митець-

корифей такого масштабу залишив відбитки своєї геніальності і в окремих регіонах, особливо в тих, де побував особисто. Одним із них є місто Стрий, розташоване на західноукраїнських теренах. Контакти М. Лисенка зі Стрийщиною охоплюють як персоналістичний, так і культурно-мистецький, і громадський вектори. Цих питань певною мірою торкалися такі дослідники, як Ф. Колесса, М. Кравців, С. Грица, М. Загайкевич, Р. Сов'як, О. Миронова, У. Молчко та інші. Проте названа тематика досі не знаходила спеціального окремого висвітлення, з чого випливає актуальність статті. Її мета – з'ясувати аспекти зв'язків М. Лисенка зі Стрийщиною.

Стрий, дата заснування якого невідома, в 1385 році вже був адміністративним центром волості (повіту). В другій половині XIX ст. став залізничним вузлом, оскільки знаходився на перетині важливих шляхів [4, с. 12; 18]. "Місто Стрий славилось віддавна своєю музикальністю, – писав Ф. Колесса, – особливо процвітав тут у 60-ті рр. хоровий спів" [6, с. 12] (йдеться про XIX ст. – О. К.).

У листах Лисенка знаходиться згадка про Стрий під час спільної поїздки з Олександром Русовим у Карпати (липень 1873 року). Тоді вони оглянули все місто, а також побували на мості через річку Стрий, де Лисенко вперше побачив обриси гір на горизонті. Величний пейзаж захопив його. Це відчувається в листі до рідних: "Эта туманная синева всех оттенков, переходящая в фиолетовый туман и там дальше так сливающаяся с облаками, что долго спорить, что то не горы, подолгу останавливала меня в немом, каменном восторге" [9, с. 87–88]. З Козьової, дізнавшись про епідемію холери в горах, повернувся назад у Стрий, а звідти залізницею через Дрогобич, Самбір, Хирів до Перемишля [16, с. 163].

Із музично-мистецьких персоналій, уродженців Стрия і Стрийщини, з Лисенком безпосередньо контактували Остап Нижанківський і Філарет Колесса.

Композитор, диригент і громадський діяч О. Нижанківський (1863–1919) народився в Стрию, навчався в Дрогобицькій гімназії. Ще гімназистом почав збирати народні пісні. Під впливом листування з М. Лисенком значно інтенсифікував свою фольклористичну діяльність. Зокрема, в одному з перших листів М. Лисенко зазначив з приводу надісланого Нижанківським хору "Гуляли": "Є в тім утворі фрази музикальні приятні і нагадуючі подекуди народну фразу, – і в тім напрямі й треба б працювати, аби визволитись з пут німецько-чеської продукції... Тут криється головна хиба всіх складателів, а найголовніша хвороба є в тому, що й Галичани простують сим

фальшивим шляхом. У Вас усіх нема охоти до народної етнографії, нема захвату до безцінних перел народної устної музи" [16, с. 303].

І в наступних листах він закликав О. Нижанківського "записувати з вуст народних увесь той скарб", підкреслюючи: "Ваш перший і святий обов'язок засипати публіку збірниками народ[ної] музики; прищепити їй смак до народ[ної] пісні і собі теж" [16, с. 316]. Рукописний фольклористичний збірник О. Нижанківського під назвою "Пісні народні" (54 зразки) став вінцем його фольклористично-збирацької праці в час навчання в духовній семінарії у Львові [18, с. 114]. Згодом священник і композитор увійшов до числа членів "Комітету для систематичного збирання і видання народнопісенної творчості", заснованого 1904 року за ініціативою Івана Франка.

У своїх спогадах про М. Лисенка Ф. Колесса переказав родинний інцидент, який трапився з О. Нижанківським. Налагодивши кореспонденцію з Лисенком, він поділився наміром поїхати до нього у Київ з метою навчання. Лисенко схвалив його бажання й запросив до себе. Та листа від нього Нижанківський не отримав, оскільки той потрапив до рук його батька, який був категорично проти музичної освіти сина. Адже батько "поділяв загальну опінію, що член шанованої священничої родини не може вибирати ризикованої кар'єри "музиканта" [14, с. 263]. "Лисенкову відповідь одержав Остап багато пізніше, коли вже не було можливості повернутися з теології... це була не лише особиста трагедія Нижанковського, а й болюча втрата для української музики в Галичині" [6, с. 11].

О. Нижанківський активно долучився до влаштування "мандрівних концертів" по Галичині, Поділлі й Буковині, в яких брав участь хор із студентів і гімназистів Львова, Перемишля, інших міст. У мандрівках хорів часто виступали відомі співаки-солісти. В одній із так званих "угорських мандрівок", маршрут яких пролягав через "століттями мадяризоване" Закарпаття, хор виконував кводлібет і "На прю" М. Лисенка, хорові композиції Ф. Колесси, А. Вахнянина, Д. Бортнянського, П. Ніщинського. Диригентом був О. Нижанківський [19, с. 114].

О. Нижанківський, подібно до Лисенка, володів неабияким диригентським хистом і даром організатора хорів. Ця діяльність започаткувалася з гімназійної лави в Дрогобичі. Після того диригував хорами гімназистів у Львові, Стрию. Йому вдавалося за короткий час створити чудові співочі колективи, які виконували складні програми. Так, у репертуарі стрийського хору знаходилися такі твори Лисенка, як "Іван Гус" на слова Т. Шевченка та "На прю" на слова М. Старицького; з народнопісенних опрацювань – "Ой пуцу я кониченька в сад", "Та нема гірш нікому", "Ой по горі василечки сходять", "Гуляв

чумак на риночку", "Туман ярм котиться", кводлібети [6, с. 12–13]. Тоді в цьому хорі співав гімназист Ф. Колесса. Згодом він описав "магічний вплив" диригента, який при тому виглядав "як оживотворення музичної краси, як живе натхнення" [17, с. 127].

Саме успішні "мандрівні концерти" під керівництвом О. Нижанківського стали міцним підмурівком у створенні хорових товариств у Галичині. Наприкінці XIX – початку XX століття О. Нижанківський був керівником, диригентом, а часто і засновником кількох осередків: "Львівський Боян", "Бережанський Боян", "Стрийський Боян". Диригував також хором богословів Львівської духовної семінарії [19, с. 125]. "У своєму селі Завадові створив О. Нижанківський хор, який співав не тільки Службу Божу, але й народні обробки" [7, с. 234].

Як відомо, О. Нижанківському доручили почесну місію диригування зведеними хорами (8 галицьких "Боянів") на концерті з приводу ювілею 35-літньої творчої діяльності М. Лисенка 1903 року у Львові. Виконувалися кантати ювіляра "Радуйся, ниво непоплитая" та "На вічну пам'ять Котляревському". Оцінки хорового виступу суттєво відрізнялися – від беззаперечного схвалення до несприйняття (наприклад, з боку І. Франка). Та сам М. Лисенко, хоч і визнав, що на репетиціях прохав диригента про виправлення, залишився задоволений і вдячний [12, с. 382].

За О. Мироною, через кілька років Лисенко знову отримав можливість побувати на концерті хорової музики під його орудою: "... у 1909 р. слухав у Народному домі спів "Стрийського Бояна" Микола Лисенко (який відвідав Стрий по дорозі з Києва у Німеччину, їдучи на лікування), і дав високу оцінку хоріві і його диригентові Остапу Нижанківському" [12, с. 7]. Також дослідниця музичного життя регіону зазначила про участь "Стрийського Бояна" в ювілейних концертах М. В. Лисенка на Стрийщині [12, с. 6]. Та ця інформація не підтвердилася.

Започатковане О. Нижанківським 1885 року у Львові видавництво "Бібліотека музикальна" видало низку вокальних творів М. Лисенка: "Молитва" на слова О. Кониського для жіночого хору, "Вечір" на слова М. Старицького та "Милованка" на слова А. Міцкевича в перекладі М. Старицького для соло тенора, а також два кводлібети для чоловічого хору.

Не можна обминути й педагогічну працю О. Нижанківського, для якого й у цій ділянці Лисенко був взірцем. Так, гімназістам Стрия Нижанківський читав курс музично-теоретичних лекцій. Перебуваючи у Львові на посаді керівника "Львівського Бояна" (1894–1896 рр.), він одночасно працював заступником учителя співів української

гімназії. За твердженням Р. Сов'яка, використовував у своїй праці "Підручник до науки нотного письма" М. Лисенка [18, с. 136]. Удосконаливши свою музичну-педагогічну освіту в Празькій консерваторії і отримавши кваліфікацію професора співу в учительській семінарії та в середніх школах, О. Нижанківський повернувся до Стрия. Займався методичним забезпеченням шкільних потреб, а саме, видав 1901 року разом із Віктором Матюком збірник "Церковно-народні пісні", 1907 року вийшов його власний "Українсько-руський співаник з нотами". А 1913 року очолив засновану в Стрию філію Музичного інституту імені М. Лисенка.

О. Нижанківський і Ф. Колесса були у складі делегації Галичини на похороні Лисенка. До неї також увійшли С. Людкевич, В. Шухевич, Є. Онацький і М. Волошин. У прощальній промові Нижанківського пролунали, серед інших, такі думки: "... як колись Шевченко словом, так тепер Лисенко своїми піснями наелектризував нас, надихнув сили в дримаючу суспільність, вклав сміливі поривання в нашу душу, зруйнував перешкоди, що відділяли українців від галичан" [17, с. 67]. За Р. Сов'яком, при спробі поліція конфіскувати червону китайку, якою була накрыта домовина Лисенка, О. Нижанківський заборонив йому це зробити [18, с. 47]. Галицька делегація привезла її до Львова.

Фольклорист світової слави, композитор і диригент Ф. Колесса (1871–1947) народився в селі Татарське на Стрийщині. Розпочав знайомство з музикою М. Лисенка як хорист гімназійного хору в Стрию під орудою О. Нижанківського. Відразу захопився Лисенковою творчістю, тому самотужки студіював придбані у Львові видання (три "Десятки" та перший том "Музики до Шевченкового "Кобзаря"), здійснював власні творчі спроби "гармонізацій" і випробовував їх з хором Стрийської гімназії, від 1888 року вже в ролі диригента [6, с. 14]. На основі Лисенкової автобіографії і короткого огляду його діяльності І. Франком (опублікованих у журналі "Світ" 1881 р.), як також "власних спостережень", Ф. Колесса написав реферат і прочитав його в гуртку гімназистів [6, с. 13].

Під час навчання в Греко-католицькій духовній семінарії у Відні (1891–1892 навчальний рік), він прослухав курс гармонії Антона Брукнера, ознайомився з новими підручниками, побував на концертах і "навчився тим більше цінити твори нашого М. Лисенка" [6, с. 15]. Коли Ф. Колесса перейшов на філософський відділ Львівського університету, став членом "Львівського Бояна". Це й дало можливість пізніше, у спогадах про Лисенка до його 100-річчя, описати творчі взаємовідносини композитора з товариством. "Жоден концерт нашого товариства не обходився без Лисенкових номерів і без

співання народних пісень у його укладі" [6, с. 17]. Це ж стосувалося й численних "Боянів" у Галичині.

Як і О. Нижанківський, під впливом Лисенка почав komponувати й надсилати йому свої твори. Вперше – навесні 1896 року. Листи-відповіді стали "заочною школою", з якої Ф. Колесса черпав практичні поради, розширював свій мистецький світогляд, діставав стимули не лише до збирання фольклору, а й до поглиблених етнологічних досліджень. Лист від 22 квітня 1896 року – винятковий зразок епістолярю Лисенка, де змикаються професійні повчання досвідченого майстра з філософсько-естетичними міркуваннями про критику і талант, критичні зауваги – з рекомендаціями щодо поповнення знань, запитання про особливості гуртового співу в Галичині – з роздумами про пісенний фольклор і свій, і чужий. Нотні приклади доповнюють поради, і все це разом скидається на методичний посібник для початкуючого композитора. Водночас Лисенко просив не сприймати свій гострий осуд як застереження від діяльності, бо "краще ж, коли збоку трапляється чоловік, котрий не від злого серця, а з прихильного заміру вказує землякові хиби" [10, с. 258]. Визначення "земляк" тут метафорично-символічне, оскільки йшлося про українця взагалі, але його вживання вказує ще й на довірливо-приятне відношення Лисенка до галичан-одномумців. Показово також, що, вітаючи Ф. Колессу з одруженням, побажав пізнати в дружині найревнішу помічницю "у всіх заходах не лише родинних, а й народньо-суспільно-політичних" [11, с. 347].

Ф. Колесса написав промову до Лисенкового ювілею 1903 року, яку мав виголосити на урочистому зібранні у Львові. Проте в зв'язку з народженням сина, названого Миколою в честь Лисенка, зміг приїхати тільки на другий день і особисто познайомитися з ювіляром. Обширна стаття "Микола Лисенко" вийшла окремим виданням у видавництві товариства "Просвіта" (№ 12, 1903 р.) із підрозділами: Життєпис Лисенка, Лисенкові збірники народних пісень, Музика до "Кобзаря" Шевченка, Лисенкові опери й оперети, Пісні та оперетки для дитячих сил, Наукові розвідки Лисенка, Короткий огляд його діяльності [6, с. 21]. Це була перша наукова розвідка в галицькому лисенкознавстві, що містила класифікацію і аналіз основних жанрів творчості композитора за 35-літній період. На жаль, розвідка не ввійшла до тому "Музикознавчих праць" Ф. Колесси. Отримавши згоду Лисенка, він опублікував його листи з метою використання цінних вказівок автора іншими галицькими композиторами. На основі цих листів 1904 року написав статтю "Кілька слів про збирання і гармонізування українських народних пісень з доданням листів Миколи Лисенка" (опублікована 1905 р. в "Артистичному віснику").

Ф. Колесси належить узагальнююче визначення стильових засад композитора, який став "першим репрезентантом музичного романтизму і творцем української національної музики" [5, с. 491] ("Народний напрям у творчості Миколи Лисенка"). До таких висновків Колесса прийшов одночасно зі Станіславом Людкевичем ("Микола Віталійович Лисенко як творець української національної музики"). Обидва науковці виступили зі своїми доповідями на поминальному вечорі М. Лисенка 15 грудня 1912 року, проведеному Музичним товариством імені М. Лисенка на сороковий день його смерті.

На думку Ф. Колесси, власне перетворення впливів світової музичної спадщини та національного фольклору надало композиціям Лисенка ознак "творчої індивідуальності й оригінальності" [5, с. 483]. Як зауважила Софія Грица, музикознавчі праці вченого – це в основному лисенкіана. "Уже в перших своїх статтях Колесса справедливо підмітив ті важливіші засади художнього методу Лисенка, завдяки яким його твори здобули таку велику любов серед народу й стали епохальним явищем у розвитку української культури. Це, з одного боку, їх глибокий зв'язок з життям народу, з другого – майстерне засвоєння та самобутнє перевтілення на національному ґрунті кращих досягнень світової культури" [3, с. 16].

Культурно-мистецький Стрий був пов'язаний із Лисенком також після його смерті. В місцевому театрі імені М. Старицького в 1920-х роках за керівництва Василя Коссака з успіхом ставилися оперети "Наталка Полтавка" та "Чорноморці" [1, с. 281].

Перші два роки – 1937 і 1938 – заходами Союзу Українських Професійних Музик тут видавали журнал "Українська музика", що в останній 1939 рік виходив у Львові. Головним редактором був д-р Зіновій Лисько, тодішній директор філії Вищого Музичного Інституту імені М. Лисенка в Стрию. "Перше число появилось в березні 1937 р. В журналі брали участь відомі музики й композитори Василь Барвінський, д-р Василь Витвицький, Філярет Колесса, д-р Станіслав Людкевич, д-р Федір Шешко і ін. Журнал поміщував багато рецензій, кореспонденцію з закордону, комунікати, вісті з України тощо. Подвійне число за грудень 1937 р. було присвячене 25-літтю смерті Миколи Лисенка й в ньому взяли участь Людкевич, Колесса, Зденек Неєдлі і ін. В першому році вийшло 10 чисел журналу, в другому 12, а в третьому 4, разом 26" [15, с. 119].

Народжена в Стрию Марта Кравців-Барабаш (1917–2002), як піаністка, композитор, музикознавець і громадська діячка, більше відома з довшого періоду її життя в діаспорі, а саме в Канаді (Торонто). Однак вона причетна до музичної культури Галичини завдяки

своїм успішним концертним виступам і розвідці "Вклад Стрийщини у розвиток української музики", написаній для історично-мемуарного збірника "Стрийщина" (том 2, що вийшов 1990 року в Нью-Йорку). В цій розвідці вона зробила огляд творчості не лише уродженців Стрия, а й осіб, які працювали в цьому місті або проживали деякий час. Це відомі музиканти: Генрих Топольницький, Нестор Нижанківський, Галя Левицька, Осип Бобикевич, Зіновій Лисько, Роман Савицький, Меланія Байлова, Іван Повалячек та багато інших [7].

Як піаністка, учениця Ольги Окуневської (однієї з перших популяризаторок фортепіанної творчості М. Лисенка в Галичині) в Стрийській філії ВМІ, Галі Левицької (феноменальної виконавиці Першої рапсодії М. Лисенка та авторки статей і книжки про нього) у Вищому музичному інституті імені М. Лисенка у Львові й абсолювентка Віденської академії (проф. Гедвіг Андрашфі), Марта Кравців мала у своїх програмах фортепіанні композиції М. Лисенка. Як музикознавець, показала розуміння ролі Лисенка в зростанні музичної культури краю. В Торонто вона стала професором класу фортепіано в Музичному інституті імені М. Лисенка, скомпонувала кілька фортепіанних збірок для дітей "Моя Україна" на основі народних пісень, вела активну організаційну діяльність (Президент Українського музичного Фестивалю).

Загальногромадський вектор зв'язків М. Лисенка зі Стриєм стосується важливої події в житті міста – відкриття Народного дому 1 січня 1901 року. Велика заслуга в цьому належала Євгенові Олесницькому – "трибуну Стрийщини", відомому адвокату й суспільному діячеві, послові від повіту у віденському парламенті. Будівля (творіння львівського архітектора, професора Івана Левинського) була особливою. Є. Олесницький зазначив із цього приводу: "На фасаді в спеціальних нішах дому вміщено наших перших героїв духа. Це могуче слово Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Маркіяна Шашкевича, Миколи Устияновича, Юрія Федьковича. Це голосна пісня Миколи Лисенка витає над цим домом. Зі словами цих діячів, з їх піснею ми підемо сміло назустріч новому століттю" [2, с. 52]. Погруддя Лисенка на фронтоні цього будинку стало свідченням пошани стриян до композитора-громадянина, усвідомлення ролі його невтомної творчої праці для культурного поступу українців.

І справді, Народний дім прославився як осередок духовного життя Стрийщини. Тут відбувалися хорові концерти, театральні вистави, гастрольні виступи видатних артистів: вокалістів М. Голинського, М. Менцінського, С. Крушельницької, піаністки Г. Левицької та інших, які часто виконували твори Лисенка. З 1913 року в його залі

проводилися "пописи" (екзамени) філії Українського музичного інституту імені М. Лисенка.

Таким чином, Стрий і Стрийщина пов'язані з іменем Миколи Лисенка в персоналістичному, культурно-мистецькому й громадському аспектах, тісно переплетених між собою. Насамперед через постаті його сучасників О. Нижанківського та Ф. Колесси. Тривале листування й зустрічі з Лисенком безпосередньо відобразилися на їхніх творчих долях, а навіть на особистих моментах життя. З композиціями Лисенка духовно й національно зростали стрийські гімназисти, хористи й солісти "Стрийського Бояну", викладачі й учні філії Музичного інституту імені М. Лисенка. Його твори лунали з театральної сцени та концертного залу Народного дому, де увіковічено його погруддя. Немало музикантів, які народилися пізніше або тимчасово проживали в Стрию, так само зазнавали Лисенкового впливу. Дехто з них, як М. Кравців-Барабаш, перенесли його настанови за океан. Перспективи проблематики полягають у подальшому вивченні впливів М. Лисенка на митців із Стрийщини, в тому числі тих, які стали українцями зарубіжжя.

Література

1. Боднарук І. На службі Мельпомени. Стрийщина: історично-мемуарний збірник: у 2 т. Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. Т. 2. С. 275–284.
2. Бородавка Ю. В своїй хаті, своя й правда, і сила, і воля. Хвилі Стрия / упоряд. В. Романюк. Стрий: Щедрик, 1995. С. 51–57.
3. Грица С. Й. Музично-фольклористичні та музикознавчі праці Ф. М. Колесси. Київ: Наук. думка, 1970. С. 3–24.
4. Ісаєвич Я. Дзвони віків. Сторінки історії Стрия. Стрийщина: історично-мемуарний збірник: у 2 т. Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. Т. 2. С. 12–31.
5. Колесса Ф. Народний напрям у творчості М. Лисенка. Музично-фольклористичні та музикознавчі праці Ф. М. Колесси / упоряд. С. Й. Грица. Київ: Наук. думка, 1970. С. 484–492.
6. Колесса Ф. Спогади про Миколу Лисенка. Львів: Вільна Україна, 1947. 64 с.
7. Кравців М. Вклад Стрийщини у розвиток української музики. Стрийщина: історично-мемуарний збірник: у 2 т. Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. Т. 2. С. 221–256.
8. Кузнецова О. Епістолярій Миколи Лисенка як джерело вивчення його стосунків із галичанами. *Українська музика: науковий часопис*. Львів: ЛНМА ім. М. В. Лисенка, 2018. Чис. 4 (30). С. 164–173.
9. Лисенко М. Листи. Лист 40. До рідних. Київ: Муз. Україна, 2004. С. 87–89.
10. Лисенко М. Листи. Лист 242. До Ф. Колесси. Київ: Муз. Україна, 2004. С. 254–259.

11. Лисенко М. Листи. Лист 375. До Ф. Колесси. Київ: Муз. Україна, 2004. С. 347.
12. Лисенко М. Листи. Лист 412. До редакції ч[асопису] "Діло". Київ: Муз. Україна, 2004. С. 382.
13. Миронова О. Музичне життя в полікультурному середовищі м. Стрия та регіону Стрийщини (друга половина XIX століття – 1939 р.): автореф. дис. ... канд. мист-ва: 17. 00. 01 / Нац. муз. акад. ім. М. В. Лисенка. Львів, 2007. 16 с.
14. Нижанківський З. Музики в роді Нижанківських (спомин). Стрийщина: історично-мемуарний збірник: у 2 т. Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. Т. 2. С. 263–269.
15. Падох Я. До історії стрийської преси. Стрийщина: історично-мемуарний збірник: у 2 т. Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. Т. 2. С. 114–119.
16. Скорульська Р., Чуєва М. Микола Лисенко. Дні і роки. Київ: Муз. Україна, 2015. 728 с.
17. Сов'як Р. Микола Лисенко в мистецькій долі Остапа Нижанківського. *Фестиваль Лисенка у Львові*: матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. 150-річчю від дня народж. Миколи Лисенка (2–4 бер. 1992 р.). Львів, 1992. С. 66–67.
18. Сов'як Р. Остап Нижанківський та його музично-педагогічна спадщина. Дрогобич: НВЦ Каменяря, 2005. 198 с.
19. Штундер З. Станіслав Людкевич. Життя і творчість: у 2 т. Львів: ПП Бінар – 2000, 2005. Т. I (1879–1939). 636 с.

References

1. Bodnaruk, I. (1990). *Na sluzhbi Melpomeny. Stryishchyna: istorychno-memuarnyi zbirnyk* [At the Melpomene service. Stryi region: a historical and memoir collection] (Vols. 1–2; Vol. 2, 275–284). Niu York: Komitet Stryishchyny [in USA].
2. Borodavka, Yu. (1995). *V svoii khati, svoia y pravda, i syla, i volia. Khvyli Stryia* [In his house, his own truth and strength and will. Waves of Stryi] V. Romaniuk (Ed.). Stryi: Shchedryk [in Ukraine].
3. Hrytsa, S. Y. (1970). *Muzychno-folklorystychni ta muzykoznavchi pratsi F. M. Kolessy* [Musical, folklore and music studies by F. M. Kolessa]. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukraine].
4. Isaievych, Ya. (1990). *Dzvony vikiv. Storinky istorii Stryia. Stryishchyna: istorychno-memuarnyi zbirnyk* [The bells of ages. Stryi History Pages. Stryi region: a historical and memoir collection] (Vols. 1–2; Vol. 2, 12–31). Niu York: Komitet Stryishchyny [in USA].
5. Kolessa, F. (1970). *Narodnyi napriam u tvorchosti M. Lysenka* [People's direction in the works of M. Lysenko]. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukraine].
6. Kolessa, F. (1947). *Spohady pro Mykolu Lysenka* [Memories of Mykola Lysenko]. Lviv: Vilna Ukraina [in Ukraine].
7. Kravtsiv, M. (1990). *Vklad Stryishchyny u rozvytok ukrainskoi muzyky. Stryishchyna: istorychno-memuarnyi zbirnyk* [Stryishchyna's contribution to the

development of Ukrainian music. Stryi region: a historical and memoir collection] (Vols. 1–2; Vol. 2, 221–256). Niu York: Komitet Stryishchyny [in USA].

8. Kuznetsova, O. (2018). Epistolarii Mykoly Lysenka yak dzherelo vyvchennia yoho stosunkiv iz halychanamy [Mykola Lysenko's epistolary as a source for studying his relations with the Galicians]. *Ukrainska muzyka: naukovyi chasopys - Ukrainian music: a scientific journal*, 4 (30), 164–173 [in Ukraine].

9. Lysenko, M. (2004). *Lyst 40. Do ridnykh* [Letter 40. To relatives]. Kyiv: Muz. Ukraina [in Ukraine].

10. Lysenko, M. (2004). *Lyst 242. Do F. Kolessy* [Letter 242. To F. Colessi]. Kyiv: Muz. Ukraina [in Ukraine].

11. Lysenko, M. (2004). *Lyst 375. Do F. Kolessy* [Letter 375. To F. Colessi]. Kyiv: Muz. Ukraina [in Ukraine].

12. Lysenko, M. (2004). *Lyst 412. Do redaktsii ch[asopysu] "Dilo"* [Letter 412. To the editorial board of the magazine "Delo"]. Kyiv: Muz. Ukraina [in Ukraine].

13. Myronova, O. (2007). Muzychne zhyttia v polikulturnomu seredovyschi m. Stryia ta rehonu Stryishchyny (druha polovyna XIX stolittia – 1939 r.) [Musical life in the multicultural environment of the city of Stryi and the region of Stryi (second half of the 19th century - 1939)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv: Lysenko National Music Academy [in Ukraine].

14. Nyzhankivskiy, Z. (1990). *Muzyky v rodi Nyzhankivskykh (spomyn). Stryishchyna: istorychno-memuarnyi zbirnyk* [Musicians in the Nyzankivsky kind (memory). Stryi region: a historical and memoir collection]. (Vols. 1–2; Vol. 2, 263–269). Niu York: Komitet Stryishchyny [in USA].

15. Padokh, Ya. (1990). *Do istorii stryiskoi presy. Stryishchyna: istorychno-memuarnyi zbirnyk* [To the history of the Stryi press. Stryi region: a historical and memoir collection]. (Vols. 1–2; Vol. 2, 114–119). Niu York: Komitet Stryishchyny [in USA].

16. Skorulska, R. & Chuieva, M. (2015). *Mykola Lysenko. Dni i roky* [Mykola Lysenko. Days and years]. Kyiv: Muz. Ukraina [in Ukraine].

17. Soviak, R. (1992). Mykola Lysenko v mystetskii doli Ostapa Nyzhankivskoho [Mykola Lysenko in the artistic destiny of Ostap Nyzhankivsky]. Festyval Lysenka u Lvovi '92: *Materialy nauk. -teoret. konf., prysviach. 150-richchiu vid dnia narodzh. Mykoly Lysenka (2–4 bereznia 1992 roku) - Materials of the Scientific-Theoretical Conference dedicated to the 150th anniversary of Mykola Lysenko*. (pp. 66–67). Lviv [in Ukraine].

18. Soviak, R. (2005). *Ostap Nyzhankivskiy ta yoho muzychno-pedahohichna spadshchyna* [Ostap Nyzhankivsky and his musical and pedagogical heritage]. Drohobych: NVTs Kameniar [in Ukraine].

19. Shtunder, Z. (2005). Stanislav Liudkevych. Zhyttia i tvorchist [Stanislav Ludkevich. Life and creativity]. (Vols. 1–2; Vol. 1). Lviv: PP Binar – 2000 [in Ukraine].

O. O. Kuznetsova

MSc, Postgraduate Student of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Institute of Music

<https://orcid.org/0000-0003-2494-2767>; olgaosadcha5@ukr.net

Mykola Lysenko and Stryi region: vectors of contacts

The article reveals Mykola Lysenko's influence on the musical, social and cultural life of Stryi and Stryi region. It has been clarified that the artist's contacts with the region include the personal, the cultural, the artistic and the social vectors. The personal vector is connected with the figures of his contemporaries Ostap Nyzhankivskyi and Filaret Kolessa. They got to know M. Lysenko through correspondence, and communicated with him personally at the Jubilee of the 35th anniversary of his artistic creativity. Their letters had been a real "correspondence school" for raising the professional level of both, composers and folklorists. Basing on the correspondence with M. Lysenko, F. Kolessa wrote several articles on ethnology. Besides, he was the first one among Galician musicologists, who made a scientific review of M. Lysenko's 35 years long artistic creativity.

The cultural and the artistic vectors unfold in the foundation of the branch of the Musical Institute named after M. Lysenko, in aspects of Marta Kravtsiv's work, publishing of the magazine "Ukrainian music" in Stryi, several theatrical productions staged by Stryi Theater. The public vector consists in setting M. Lysenko's bust on the pediment of the People's House, along with other prominent Ukrainians.

Stryi gymnasiums, choruses and the soloists of the "Stryi Boyan", teachers and students of the branch of the Musical Institute named after M. Lysenko spiritually and patriotically grew up with his compositions. His works were performed from the theatrical scene and the concert hall of the People's House. Many musicians, who were born later or temporarily lived in Stryi, also experienced M. Lysenko's influence. Some of them, such as M. Kravtsiv-Barabash, transferred his instructions overseas. The prospects for the issue are in the further study of the influence of M. Lysenko on artists from Stryi region, including those who became the Ukrainians abroad.

Key words: *Stryi and Stryi region, conductor, composer, folklore, creativity, correspondence.*

УДК 783:7.03(477.8)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-204-211

Т. В. Юрчило

Магістрантка Навчально-наукового інституту мистецтв
"Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника",
orcid.org/0000-0001-5871-4979, jurchylotanja@ukr.net

**Скрипкова культура Прикарпаття на сторінках
Івано-Франківської газети "Галичина"**

У статті вперше систематизовано відомості з газети "Галичина" Івано-Франківська щодо розвитку культурно-мистецьких подій міста, краю. Матеріали видання, заснованого 1991 року, містять інформацію про музичні традиції скрипалів минулого, сьогодення, що сприяє популяризації їх творчості, виготовлення, форм побутування скрипки на Прикарпатті, діяльності знаних майстрів цієї справи, досвіду кожного в опануванні гри на даному інструменті. Акцентовано увагу на персоналіях виконавців-скрипалів різних вікових груп, юних, дорослих обдарувань, як-от: лауреата міжнародних, всеукраїнських конкурсів Богдана Івасика з Івано-Франківська й людини-оркестра Романа Кумлика з селища Верхній Ясен, що умів грати на 35 музичних інструментах, людини-оркестра з Косівщини Михайла Тимофіїва та майстрів Романа Шмигельського з селища Ясеня, скрипки й альти якого звучать в Аргентині, Іспанії та його вчителя Федора Кравчука з Космача з Косівщині. Охарактеризовано зміст статей, деталізація фактів в яких сприяє розумінню причин звуку скрипки як співучого й неперевершеного. Виокремлено значення Івано-Франківської філармонії імені Іри Маланюк, на сцені якої дають концерти скрипалі-солісти, камерні оркестри, як-от: філармонійний камерний оркестр "Harmonia Nobile", що впродовж 32 років на чолі з Наталією Мандрикою гастролює в країнах Західної Європи, Азії, Африки. "Галичина" містить матеріали про академічний симфонічний оркестр філармонії (диригент Сергій Черняк), струнний ансамбль "Quattro corde" з незмінним, упродовж 18 літ, керівником Анжелою Приходько. Розкрито важливість проведення 18 літ посліпль проекту "Юний віртуоз". На сторінках "Галичини" проаналізовано фестивалі краю, як-от: "Карпатський простір" за участю українських, зарубіжних виконавців, фестиваль імені Квітки Цісик, що з дитинства любила скрипку як "царицю інструментів", етнофестиваль "Космач – келія сонці". В ряду авторів статей "Галичини" наведені Ліна Костенко, Іван Малкович.

Ключові слова: газета "Галичина", Прикарпаття, скрипка, виготовлення, виконавці, мистецькі колективи, скрипкова культура.

Газета "Галичина" – справжній літопис незалежної України у Івано-Франківській області, жива історія імен у державі й регіоні. Ось уже 29 років саме з її шпальт черпають прикарпатці найповніші відомості про події в краї й Україні, кваліфікований аналіз процесів сьогодення, новини бізнесу, культури, спорту. Девіз газети: "Актуально, гостро, чесно, професійно".

Чимало опублікованих відомостей розкривають побутування скрипкової культури в нашому регіоні, її розвій. Повідомляється не тільки про видатних скрипалів нашого краю, а й підростаючі обдарування. У статті "Ліричні промови юного скрипаля" написано про те, що Богдан Івасик навчається у Вищій школі музики в місті Кельні (Німеччина) у класі народного артиста СРСР професора Віктора Третьякова. Гри на скрипці розпочав навчатися ще з п'яти років. Уперше виступив на професійній сцені в сім років з камерним оркестром "Київські солісти" під керівництвом Богодара Которовича. Він – лауреат міжнародних і всеукраїнських конкурсів, всеукраїнського відбору на конкурс класичної музики ("Молоді музиканти Євробачення-2012", Відень, Австрія). Батьки Богдана живуть у Івано-Франківську. Описано враження від гри юного митця, приміром, як щиросердним і мелодійним звучанням причарувало публіку скрипкове соло Б. Івасика. Ніжні ліричні промови молодого скрипаля трепетно торкали найсокровенніші глибини людської душі. Отже, на сцені – артист, який може і має принести честь своїй Батьківщині. У його грі відчувалась велика мистецька сила й ще більше – душа громадянина [2, с. 24].

Газета привертає увагу до постаті поета Івана Антоновича Малковича. Він – один з тих, хто активно впливає на український культурний простір. Пише проникливі вірші, закорінені в "добротну українську віршовану традицію" (Євген Баран) і вміє ностальгувати за часами своєї юності, котрі провів у музичному училищі імені Дениса Січинського, де опановував гру на скрипці. У 1986 році одружився зі скрипалькою Яриною Антків. Коли вийшла перша поетична збірка "Білий камінь", то у видавничій рецензії на збірку Ліна Костенко назвала автора "найніжніша скрипка України". Також вона першою привітала Малковича з 25-літтям видавництва. Запис вітання слухали всі, хто прийшов на зустріч. "Поет і скрипаль – це неймовірне поєднання, – почала Ліна Василівна. – Він почав з української "Абетки" і я так це відчуваю: як Шевченко поставив на сторожі слово, так Малкович поставив на сторожі Ангела, що було неможливо за радянської влади. У нього бездоганний смак, естетика, котру може відчутти тільки поет і скрипаль" [1, с. 15].

Формує інтерес до скрипки проект "День гуцульської культури на Львівщині". Артисти з Верховини дарували львів'янам і гостям міста колядки, співанки, мелодії троїстих музик; запросили відвідати Музей гуцульського побуту, етнографії та музичних інструментів імені Романа Кумлика (1880–2014). Цей заслужений працівник культури України відомий як гуцульський музикант-віртуоз, поет-коломийкар. Ще в першому класі юний музикант дебютував зі скрипкою на обласній сцені. Згодом його називали людиною-оркестром, адже грав на 35 музичних інструментах. На скрипці виконував твори на правий і лівий бік, мав у колекції більше 10 різних моделей, у тому числі скрипку-довбанку для новачків і американську прямокутну скрипку, зроблену гуцульським майстром за фотографією [9, с. 8].

А 17 березня 2016 року в Івано-Франківську вшанували пам'ять гуцульського маестро Романа Кумлика, котрий 22 січня 2014 року відійшов у вічність. Народився 4 грудня 1948 р. у с. Верхній Ясен. Хлопця до 10 років виховувала мамина сестра Марія з чоловіком Петром Кречуняком, котрий і дав малому Ромкові ази гри на скрипці. У Сімферополі закінчив музичну школу, диригентські курси. У 2000 р. втілював у життя мрію – відкрив у родинному домі приватний музей гуцульського побуту, етнографії та музичних інструментів. Там можна побачити трембіти, скрипки, до яких в Кумлика особлива любов. Нині до музею у Верховині вас спровадить кожен. Там тепер знову звучить скрипка – грою на ній після батькового відходу за 9 місяців оволоділа донька Наталія, лікар за фахом [13, с. 18].

Про ще одну людину-оркестр газета написала: "Заслужений майстер народної творчості України Михайло Тимофіїв – відома людина в Україні". Він народився у Мишині, що поблизу Коломиї. Гойдався в дерев'яній колісці, відчуваючи її плавний ритм. Ріс і заворожено дивився на музичні інструменти, адже в нього родина музикантів. Без музики вона не могла жити. Малий Михайлик тягнув руку до скрипки й боявся торкнутися її. Слухав мелодії та запам'ятовував їх, щоб повторити згодом, зарядити ними слухачів, і не лише їх. Та спочатку юне обдарування зробило собі скрипочку, яка була химерною не такою як усі. Ворушив патичком-смічком струни – і в уяві виникали бажані звуки. "Музика – не тільки мій хліб, це моє життя", – каже М. Тимофіїв. Оточений музикою настільки, що це дозволило йому фахово й успішно викладати хорове диригування (індивідуальне), акомпанемент, вести домро-балалайковий оркестр та оркестр українських народних інструментів, ансамблі сопілкарів, бандуристів, скрипалів, а також основний і додатковий інструменти: сопілка, скрипка, фрілка, цимбали, бандура, домра (мандоліна), музично-

теоретичні дисципліни. Знаний у музичному світі композитор Дмитро Циганков якось сказав: "Таланту Михайла Тимофіїва вистачило б на п'ятьох". "Чи здійснилися мої мрії і задуми? – роздумує маестро. – Можна сказати, що так. Але міг би зробити більше, примножуючи музичну славу Прикарпаття, якби були колись кращі часи" [12, с. 14].

Стосовно виготовлення скрипок, то Мар'ян Локатир у дописі "У скрипці – часточка душі" розповів про Романа Шмігельського із с. Ясеня (Рожнятівщина). На виготовлення одного інструмента йде більше півроку. Згаданий вже майстер-самоук Федір Кравчук із Космача (Косівщина) при зустрічі сказав, що давно чекав людину, якій би передав своє вміння. Скрипки й альти, виготовлені руками Р. Шмігельського, звучать в Аргентині, Іспанії, Італії [4, с. 5].

А ще детальніше про "бабського" майстра згадується в статті "Будні Ясеня". "Є в селі невеличкий хутірець, що називається, як і потічок, що його омиває, – Бабський. І там живе цікавий майстер струнних інструментів – Роман Шмігельський, який виготовлення скрипок величає не інакше, як своєю любов'ю". Розказує: "Я селяк із села Каменя на Рожнятівщині. Завжди любив і люблю співати. А на скрипці грати не вмію – Бог таланту не дав. Та й скрипка для мене в молоді роки була чимось недосяжним. Але мав мрію майструвати скрипки, тож і знайшов у Космачі вчителя – Федора Кравчука. Про нього вчитав у газеті. Зустрілися, а через рік привіз йому на показ так-сяк змайстровану скрипку. Вчитель похвалив і сказав, що буде з мене майстер. Порадив шукати ще кращого вчителя. Закінчив музучилище і пішов працювати майстром з ремонту музичних інструментів. У Москві я познайомився з Юрієм Почекінім (відомий скрипковий майстер), який два роки вчився в Італії. Мав добру школу. А карпатські явір і смерека робили скрипку співочою та неперевершеною. Для мене робота над скрипкою – це просто любов" [3, с. 5].

Важливе місце для духовного збагачення краян займає Івано-Франківська обласна філармонія імені Іри Маланюк. Тут часто виступають скрипалі-солісти, різні мистецькі колективи. Так, художньому керівникові й концертмейстеру філармонійного академічного камерного оркестру "Harmonia Nobile" Наталії Мандриці одній із перших скрипалів нашої держави присвоїли звання – Народна артистка України. Оpubліковане в газеті інтерв'ю з директором філармонії Василем Тимківим розповідає про те, що важливою подією було "охрещення" філармонії ім'ям славетної оперної співачки Іри Маланюк. Вона народилася в Станіславові (тепер Івано-Франківськ). Її першою сценою була естрада теперішньої філармонії. Тут, за ініціативи доктора мистецтвознавства Ганни Карась, започаткували

ще за життя славнозвісної співачки конкурс вокалістів імені Іри Маланюк. Нині йому хочуть надати професійного статусу.

Найбільшим колективом філармонії є академічний симфонічний оркестр, яким керує Сергій Черняк. Цікавою є також концертна діяльність струнного ансамблю "Quattro corde" (у перекладі з італійської – Чотири струни), керівником якого є Анжела Приходько. Колектив працює вже 18 років [8, с. 15].

Поважніший вік має мистецький гурт "Harmonia Nobile", що відсвяткував свою 32-гу річницю. Його учасники побували з гастролями в Польщі, Німеччині, Франції, Бельгії, Швеції, Іспанії, Італії, Португалії, навіть в Азії та Африці. А детальніше про їхнього художнього керівника ми дізнаємося з інтерв'ю, опублікованого в газеті. Н. Мандрика розповіла про свої дитячі роки, навчання в Львові, який став для неї малою батьківщиною, її дитинством, юністю. Але вона дуже полюбила Івано-Франківськ. Стосовно того, чому свою професію поєднала зі скрипкою, розкажує: "Із чотирьох років, як розповідали батьки, мене тягнуло до цього інструменту. Ще володію і грою на фортепіано, але скрипка – це моя душа". Для підростаючих поколінь проводиться програма "Юний віртуоз", якій уже 18 років. "Концерти, на яких виступають талановиті івано-франківські діти, проводимо 2–3 рази на рік. Юні віртуози, з якими ми починали цю справу, тепер працюють в Києві, Ізраїлі, навчаються в Америці. Ми даємо можливість талановитим дітям відчути себе справжніми музикантами", – розповідає Н. Мандрика. А її пораду для молоді, яка планує поєднати своє життя з музикою, запам'ятовується на все життя: "Це найкраща професія, яка тільки може бути, тому що музика – безкінечна. Кожна професія, мені здається, має свою стелю. В музиці цієї стелі немає, тому цей фах завжди буде цікавим. Кожного дня, коли відкриваєш новий чи добре знаний збірник нот, можеш зробити для себе якість дуже важливе, тепле, найкраще відкриття. Пошук досконалості та все нові і нові відкриття" [7, с. 11].

Наше Прикарпаття багате фестивалями. Приміром, в обласному центрі вже вдруге відбудеться Міжнародний фестиваль країн Карпатського регіону "Карпатський простір". На три дні, з 5 по 7 травня 2017 року, як колись розповіла газета, на честь свого народження, місто перетвориться на мистецьку столицю Карпат. Музики на фестивалі буде багато, свою творчість продемонструють народні і класичні колективи, джазові музиканти і справжні зірки. На великій сцені на Вічевому майдані виступить польсько-український гурт "DagaDana", до складу якого входять Дагмара Грегорович – вокал, електронна музика; Дана Вінницька – вокал, клавіші; Микола Поспежальський –

контрабас, скрипка; Франк Паркер – ударні. Також свою творчість продемонструє Олег Скрипка під супровід Національного академічного ансамблю народних інструментів [6, с. 10].

У вересні 2017 року відбувся фестиваль імені Квітка Цісик. Автор статті написав: "Цю американську співачку українського походження по праву називають прекрасною квіткою, котра зуміла в пісні відтворити голос душі нашого народу". Батько, Володимир Цісик, ще з дитинства навчав своїх доньок грати на скрипці та фортепіано. Так Квітка пізнала скрипку, коли їй було лише чотири роки [10, с. 13]. Звісно, що таке повідомлення привертає увагу до талановитої співачки, яка, на жаль, рано пішла із життя.

Зачаровує відвідувачів етнофестиваль "Космач – келія сонця". Метою такого форуму-огляду творчості митців є популяризація гуцульської культури, звичаїв, ремесел. Дмитро Дзвінчук коментує це так: "Важкі будні гуцулів просто вимагають свят, які сприяють відновленню енергії через пісні, танець, музику". Не випадково Космач називають "українською Швейцарією", "серцем Гуцульщини", він віддавна славиться майстрами з виготовлення музичних інструментів. Неперевершені скрипки виготовляв Федір Кравчук, зараз їх робить Василь Палійчук [11, с. 8].

У селі Пирогові, що біля Києва, на території найбільшого в Європі "музею просто неба" – в Національному музеї народної архітектури та побуту України вперше відбувся фестиваль гуцульської культури "Гражда Fest", на якому гуцульську культуру представляв Косівський район. У культурно-мистецькій програмі гостей фестивалю розважали гуцульськими музикою, співанками, запальними танцями творчі колективи Косівщини, зокрема народний аматорський оркестр народних гуцульських інструментів Будинку культури села Річки, народний аматорський музичний гурт "Гармонія" та дуєт "Браво" районного Будинку культури. Окрасою фестивалю став виступ легендарного фольк-рок-гурту "Гуцули" [5, с. 9].

Навіть невеликий огляд опублікованих і систематизованих відомостей із газети "Галичина" допомагає кращому пізнанню різноманітних проявів побутування скрипки на Прикарпатті (виготовлення інструментів, знаних майстрів, опанування грою на ній, юних і дорослих обдарувань, відомих виконавців, їхні мистецькі колективи тощо). Така інформація особливо корисна при залученні школярів до музичного мистецтва, приверненні їх уваги до цього хордофона як "цариці інструментів". Це особливо стає в нагоді при агітації батьків навчати своїх дітей грі на скрипці, розвитку в них слухацької культури.

Література

1. Зьола Л. Малкович, котрого ми не знали. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2017. 18 травня. С. 15.
2. Кульшенко А. Ліричні промови юного скрипаля. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2014. 16–18 жовтня. С. 24.
3. Лазоришин І. Будні Ясеня. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2010. 8 травня. С. 5.
4. Локатир М. У скрипці – часточка душі. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2009. 3 листопада. С. 5.
5. Лосюк В. Гуцули Косівщини презентували "Гражда Fest". *Галичина*. Івано-Франківськ, 2018. 17 травня. С. 9.
6. Мончук О. Мистецтво, що об'єднує. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2017. 4 травня. С. 10.
7. Мончук О. Скрипка – це моя душа. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2017. 7 грудня. С. 11.
8. Мончук О. У філармонії кожен концерт – прем'єра. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2017. 28 грудня. С. 15.
9. М. П. "Ось Жаб'є, гуцульська столиця". *Галичина*. Івано-Франківськ, 2018. 1 лютого. С. 8.
10. Посічанський М. Голос української душі. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2017. 7 вересня. С. 13.
11. Процюк О. Космач – келія сонця. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2017. 1 червня. С. 8.
12. Рябий В. Людина-оркестр. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2015. 22 січня. С. 14.
13. Тугай Л. Живий спадок Кумлика. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2016. 17 березня. С. 18.

References

1. Z'ola, L. (2017). Malkovych, kotrogo my ne znaly [Undiscovered Malkovych]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. May 18, 15. [in Ukrainian].
2. Kulshenko, A. (2014). Lirychni promovy yunogo skrypalya [Lyrical speeches of young violinist]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. October 16–18, 24. [in Ukrainian].
3. Lazorychyn, I. (2010). Budni Yasena [Yasen's every days]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. May 8, 5. [in Ukrainian].
4. Lokatyr, M. (2009). U skryptsi – chastochka dushi [There is part of the soul in the violin]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. November 3, 5. [in Ukrainian].
5. Losuik, V. (2018). Gytsuly Kosivshynny prezentuvaly "Grazhda Fest" [The Gytsuly present "Grazhda Fest"]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. May 17, 9. [in Ukrainian].
6. Monchuck, O. (2017). Mystetstvo sho obeidnue [The gathering arts]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. May 4, 10. [in Ukrainian].
7. Monchuk, O. (2017). Skrypka tse moya dusha [The violin – is my soul]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. December 7, 11. [in Ukrainian].

8. Monchuk O. (2017). U filarmonii kozhen kontsert premiera [The every performance in the philharmonic is a premiere]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. December 28, 15. [in Ukrainian].
9. M. P. (2018). Os' Zhabie, gutsulska stolytsya. [There is Zhabie – the Gutsul's capital]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. February 1, 8. [in Ukrainian].
10. Posichankyi M. (2017). Golos ukrainskoi dushi [The voice of Ukrainian soul]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. September 7, 13. [in Ukrainian].
11. Protsuik O. (2017) Kosmach kelia sontsya [Kosmach the town of the sun]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. June 1, 8. [in Ukrainian].
12. Ryabyi V. (2015). Luidyna orkestr [A one-man band]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. January 22, 14. [in Ukrainian].
13. Tugai L. (2016). Zhyvyi spadok Kumlyka [Kumlyn's life heritage]. *Galychyna, Ivano-Frankivsk*. March 17, 18. [in Ukrainian].

T. V. Jurchylo

Master in the Educational-Scientific Institute of Art under Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, orcid.org/0000-0001-5871-4979, jurchylotanja@ukr.net.

The violin in culture of Prykarpattia on the pages of Ivano-Frankivsk journal "galytchyna"

According to the Ivano-Frankivsk journal "Galychyna" considering cultural and art life of town event and area information has been arranger in this paper first time. The articles of the journal founded in 1991 contain information about violin's musical tradition of the past and present. It popularizes activities of musician concerning they art in Prykartapattya, experiences and learning of each one in violin performance. Attention have been paid to personalities performers of different ages, for example, Bohdan Ivasyk, winner of many art competitions and Roman Kumlyk a one man band, and Mykhailo Tymofiiiv, Roman Shmygelskyi and Fedir Kravchuk who performed in Argentine and Spain. Analyze have been given to the content of the articles, that could help to hear song of violin as perfect musical instrument. The Ira Melnyk's performance was mentioned with orchestra "Harmonia Noble" with its tour to 32 states in the world in Western Europe, Asia, Africa. The journal "Galychyna" contains information about Sergii Cherniak's orchestra, ensemble "Quattro corde" with its conductor Alzhela Prychodko. Explored a lot of festival as "Junior virtuoso", "Carpathian area", and festival dedicate Kwitka Tsyisyk, who likes violin as head of musical instruments, ethno festival "Kosmach – the room of the sun". Lina Kostenko and Ivan Malkovich also mentioned in this journal.

Key words: Journal "Galytchyna", Prykarpattia, violin, artist, art band, violin culture.

УДК 821.161.2–94 Куліш

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-212-218

І. О. Демуз

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства,
Державний вищий навчальний заклад "Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

**Постать Пантелеймона Куліша у творчій спадщині
Петра Стебницького**

У статті проаналізовано спадщину українського книговидавця і публіциста Петра Стебницького, присвячену постаті й творчості Пантелеймона Куліша, зокрема, розглянуто публікацію "Культурно-громадська праця П. О. Куліша" та рукопис під назвою "Пантелеймон Куліш". Доведено, що П. Стебницький вписав і свою сторінку до т. зв. "кулішезнавства". Маркером оцінки П. Стебницького громадських діячів / письменників ставала, перш за все, та міра користі, яку той чи інший приніс для української національної справи, формування громадянської свідомості та відстоювання національних інтересів українців. Акцентовано увагу на тому, що у процесах національної та політичної самоідентифікації для представників української еліти на межі ХІХ–ХХ ст., у тому числі й Петра Стебницького, саме Пантелеймон Куліш став знаковою постаттю.

Ключові слова: Петро Стебницький, Пантелеймон Куліш, біографістика, літературно-публіцистична біографіка, національна й культурно-світоглядна ідентичність, "кулішезнавство", рефлексія.

На сьогоднішній день біографічна література та біографічні науково-популярні твори залишаються значною, проте, найменш науково обґрунтованою лакуною. За останні кілька десятиліть суттєво зріс інтерес до обговорення і тлумачення концептуальних і методологічних принципів біографістики. "Біографічний поворот" у гуманітаристиці пов'язаний, перш за все, з кардинальною зміною концептуальних основ гуманітарного знання, відмовою від панування об'єктивістських моделей соціокультурного буття, зростанням інтересу до індивідуально-особистісного виміру соціального існування. Звернення до ретроспективи вивчення метанаративів як окремих репрезентантів національного середовища (у даному випадку – Петра Стебницького), так і національних спільнот чи засобів масової комунікації могло б виявитися плідним у сенсі встановлення механізмів формування національного самовизначення та їх концептуального осмислення.

Петро Януарович Стебницький (1862–1923 рр.) – український книговидавець, публіцист, письменник, державний діяч неодноразово звертався до постатей української історії та письменства. Діяльність і творчість П. Стебницького на сьогоднішній день вивчає когорта сучасних дослідників – А. Борець, Т. Варава, І. Демуз, Т. Демченко, Л. Дубровіна, Н. Зубкова, С. Іваницька, Л. Кузьменко, Г. Макар, Н. Миронець, Г. Солоіденко, І. Старовойтенко, О. Степченко, Л. Фурсенко та ін.

У творчій спадщині публіциста присутні біографічні нариси про М. Драгоманова, П. Куліша, І. Котляревського, Б. Грінченка, Д. Мордовця, М. Ковалевського, Ф. Вовка, В. Доманицького, О. Русова, А. Свидницького, О. Стороженка та інших представників громадськості. Маркером оцінки П. Стебницького даних постатей стала, перш за все, та міра користі, яку той чи інший діяч приніс для української національної справи, формування громадянської свідомості та відстоювання національних інтересів українців. Поряд із цим зацікавлення громадського діяча біографістикою розглядаємо як прояв його власних національно-ідентифікаційних візій, адже, як відомо, історична пам'ять тісно пов'язана з проблемою культурної ідентичності кожної нації, національної приналежності, врешті-решт є запорукою її етнічного самозбереження. Вважаємо літературно-публіцистичну біографіку П. Стебницького його власною рефлексією у питаннях вибору національної та світоглядної ідентичності.

Публіцист цікавився дослідженнями життєвого і творчого шляху українських політичних і громадських діячів, письменників, видавців; цей доробок, як правило, втілений у формі опублікованих статей, нарисів, некрологів, спогадів або ж залишився у рукописних чернетках. Характер цих праць переважно інформативно-популярний, насичений власними емоційними характеристиками, ідеалізацією чи критикою тих чи інших персоналій.

Особливе місце у біографіці (та й, мабуть, самій "світоглядній піраміді") П. Стебницького зайняла постать Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897 рр.). Ґрунтовною аналітичною розвідкою про П. Куліша, опублікованій у "Книгарі" № 23/24 за 1919 р., П. Стебницький вписав і свою сторінку до т. зв. "кулішезнавства" [5; 6]. Йому вдалося створити своєрідний "портрет на тлі епохи", адже постать П. Куліша була майстерно вписана публіцистом у тогочасні культурно-політичні реалії. Автор зробив спробу з глобальної точки зору осягнути реальність і оцінити постать діяча, його внесок в українське письменство, відзначаючи насамперед "сильну Кулішеву натуру", "глибоку духовну самотність як органічну рису його вдачі",

"блискучий літературний талант велетня духу", "надзвичайну енергію, вкладену в ідею національного відродження рідного краю", "аристократизм духу", "невтомну працю на ниві письменства й етнографії". За оцінкою П. Стебницького, П. Куліш стояв в одному ряду з М. Драгомановим та І. Франком як люди "сильного духу, надзвичайної енергії, великих талантів" [5, с. 147]. П. Стебницький вважав, що П. Куліш започаткував літературно-критичні студії української національної літератури, а "Чорною радою" ознаменував "талановитий зразок історичної белетристики і барвистої літературної мови" [5, с. 139].

П. Стебницький намагався створити не однобокий портрет письменника, а зрозуміти "феномен Куліша", а саме мотиви і причини його різкої антиукраїнської позиції, виправдовуючи "хиби" й недоліки "всім ходом української історії і обставинами російської дійсності" [5, с. 137]. Незрозумілим для П. Стебницького залишалося апелювання П. Куліша до козакофобства та віра в польсько-російське культуртрегерство в Україні, упевненість у тому, що "козацько-гетьманська Україна складалася з нездатних до державного будівництва руйників, а Польща та Москва – з "культурників" та "государників" [5, с. 147]. П. Стебницький вважав, що саме "История воссоединения Руси" знаменувала остаточну прірву між П. Кулішем і українським громадянством: "вона була пересичена і зневагою до українського народу та до діячів його минувшини й сучасності. Козацька Україна, в освітленні Куліша, тільки руйнувала культуру, що несли з собою поляки; український люд своїм життям нагадував "світ зоологічний" [5, с. 144]. П. Стебницький подав періодизацію громадсько-культурної роботи письменника, з якої прослідковується трансформація його світоглядних позицій: 1) до 1847 р. – період романтичних мрій і формування світогляду; 2) 1847–1855 рр. – період перших гріхих вражень і підготовки до практичної роботи; 3) 1856–1864 рр. – період інтенсивної громадської та літературної праці; 4) 1865–1876 рр. – період реакції та громадського відчуження; 5) 1877–1897 рр. – період останніх розчарувань і духовної ізоляції [5, с. 137].

Гадаємо, що звернення публіциста до даної постаті зумовлене не лише підтриманням "модних" віянь щодо участі у дискусії про роль П. Куліша в тогочасному українському русі, а, скоріше, власними світоглядними позиціями Петра Януаровича, який, зокрема, акцентував увагу на антагонізмах між ним і своїм "персонажем": П. Куліш досить зневажливо ставився до козацького періоду української історії, а П. Стебницький, навпаки, шукав у ньому історичні витоки національної ідеї й української державності. Крім того, П. Стебницький не вірив Кулішеві показовості щодо "проросійського світогляду", адже

між рядками історичних романів публіцист убачав любов П. Куліша до рідного краю. Отож, на фоні, здавалося б твердої проросійської позиції П. Куліша, П. Стебницький акцентує увагу на тому, що він займався справами народної освіти, працював над питаннями правопису, дбав про духовну освіту, протегував молоді таланти на ниві українського письменства (напр., Марко Вовчок), прагнув видавати україномовний журнал, турбуючись про національну пресу, адже "тільки національна преса могла дати "южнорусському слову гражданство", виступав як популяризатор-історик, етнограф, белетрист, поет, літературний критик, публіцист; історичними популяризаціями доводив повну придатність української мови для наукового вжитку.

Поряд із цим П. Стебницький досить критично оцінював публіцистичні дописи П. Куліша, вказуючи на їхню не надто високу вартість, і вважаючи, що, напр., у "Листах з хутора" письменник пише про перевагу патріархального селянського побуту над міською цивілізацією (знаємо, що сам П. Стебницький не особливо прихильно ставився до селянства. Як він зазначав у листах до Є. Чикаленка, "корінь справи все ж в мужику. Чи такий він безнадійний – цей мужик? Не знаю. Мені здається, що він тепер занадто розбещений божевільним урядкуванням – і справді нічого дати не може" [3]; "... все народ млявий, важкий, інертний і тільки в казенних, службових справах рухливий... На справи ж громадські у нас іде вже "отрабатанный пар", – через те й справи йдуть як на холодному вогні" [2]).

Односторонніми названі й літературно-критичні розвідки П. Куліша, "в яких він, напр., натхненні твори Гоголя на українські теми оцінює з погляду етнографічної точності, а на "Енеїду" Котляревського дивиться, наче на якусь "торбину реготу", не добаваючи її історико-літературного й національного значіння" [5, с. 141]. Крім того, П. Стебницький докоряв П. Кулішу за те, що той вважав себе "спадкоємцем Шевченкової пророчої музи", за його автократизм, нетерплячість і болочу вразливість.

Порівняння самого ж П. Куліша з М. Гоголем, незважаючи на досить різку оцінку Пантелеймоном Олександровичем творчості Миколи Васильовича, є досить вдалим ходом П. Стебницького, адже для обох літераторів характерною була певна "двоїстість душі", "колізія гострої протилежності між ідеалом та дійсністю", коли вони "з молодих літ повірили в святу, велику, єдину Росію і не могли вже ніколи зректись цього символу віри" [5, с. 146].

У листі до дружини П. Куліша – Олександри Михайлівни Куліш (літ. псевд. – Ганна Барвінок) – від 25 січня 1910 р. П. Стебницький писав: "... поки політика не признає прав українства на культурний

розвиток, доти буде час від часу виникати той настрій ["настрій сепаратизму" – *І. Д.* – як писав П. Стебницький, – "легкий, хиткий і перемінний, під впливом тих або інших течій урядової політики"], як результат гіркого почуття образи, непевності, кривди... Те саме почуття бувало і у Куліша, – коли він своїх творах шукав єднання то з ляхами, то навіть з турками... Врешті, він так і не знайшов певного ... потопив свої сумніви й вагання в тяжкій літературній праці. А за те тепер його чорносотенці ображають признанням за свого, кажуть, ніби він ... пристав до "єдиного, неділимого" народу, з єдиною-ж російською мовою ... Гоголя рівняти з Кулішем, Ви-ж самі добре знаєте, яку зневажливу характеристику дав Куліш Гоголеві в своїх примітках до видання його творів... (відомо, що П. Куліш у низці статей, поміщених у петербурзькій "Основі" (1861 р., кн. 4, 9, 11, 12), різко критикував українські повісті М. Гоголя за їхню етнографічну неточність; крім того, під криптонімом "Николай М." опублікував двотомні "Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя" – *І. Д.*) [4, с. 188].

Цікавою є історія зі ще одним дописом П. Стебницького про письменника – невидрукованим рукописом "П. О. Куліш в листах його дружини", якого нам поки що не вдалося знайти (дослідники переконані, що він утрачений узагалі). Отож, до 100-ліття від дня народження П. Куліша громадськість готувала до друку спецвипуски журналів "Книгарь" (№ 23/24, 1919 р.) і "Наше минуле" (число 3/4, 1919 р.). Як зазначав С. Білокінь, преса ("Киевская жизнь", "Рада") досить активно запевняла в тому, що "П. О. Кулішеві буде присвячене число 3/4 журн. [алу] "Нашого минулого", яке тепер друкується. В журналі будуть розміщені статті про Куліша С. О. Єфремова, В. Романовського, М. Зерова, П. Стебницького; крім того, в № буде вміщено багато нових і цікавих матеріалів про Куліша: Пав. [ло] Зайцев публікує листи Куліша до Марка Вовчка (не розкрита досі історія роману між ними); з матеріалів Ів. М. Каманіна опубліковано буде Щоденник Куліша (1845–1848 р.), Листи М. П. Драгоманова і Павлика до Куліша, недруковане оповідання Ганни Барвінок з цікавими замітками Куліша, листи його додому з Москви (1855 р.)" [1].

У зв'язку з арештами керівництва "Друкаря", яке, власне, й видавало журнал "Наше минуле", ювілейний випуск так і не побачив світ. Навіть згодом, коли у 1922 р. видавництво відновило діяльність в нових умовах, колишнього розмаху воно вже не дістало. У пресі знову звучало повідомлення, що видавництво збирається випускати й далі "Наше минуле", ближча книжка якого, присвячена ювілею П. Куліша, лежить готовою ще з 1919 р. Однак "П. О. Куліш: Збірник статей і матеріалів" (з публікацією П. Стебницького) не був видрукований і в 1923 р.

Відомо, що коли видавництво "Друкар" перейшло під егіду Української академії наук, то частина попередньо набраних на журнал "Наше минуле" матеріалів лягли в основу четвертої книги "Записок Історично-філологічного відділу" (1924 р.): зокрема, матеріал С. Єфремова "Без синтезу. До життєвої драми Куліша" був опублікований у випуску (с. 58–79). Рукопис П. Стебницького, на жаль, не опубліковано.

Отже, у процесах національної та політичної самоідентифікації для представників української еліти на межі ХІХ–ХХ ст., у тому числі й Петра Стебницького, саме Пантелеймон Куліш став знаковою постаттю. Громадський діяч вписав свою сторінку до т. зв. "кулішезнавства".

Література

1. Білокінь С. Видавнича діяльність товариства "Друкарь". Персональний сайт Сергія Білоконя. URL: <http://www.s-bilokin.name/Culture/Drukar.html>.

2. Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 16 січня 1913 р. *Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки* / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2008. С. 323.

3. Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 7 березня 1908 р. *Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки* / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2008. С. 85.

4. Лист П. Я. Стебницького до О. М. Куліш від 25 січня 1910 р. *Листування П. Я. Стебницького* / упоряд., вступ. ст. і комент. І. О. Демуз. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В. М., 2011. С. 187–189.

5. Стебницький П. Культурно-громадська праця П. О. Куліша. *П. Стебницький. Вибрані твори* / упоряд. та вступ. ст. Інни Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. С. 136–149.

6. Стебницький П. Пантелеймон Куліш. [Стаття, підготовчі матеріали]. [1919 р.] *Інститут рукопису НБУВ*. Ф. 244. Од. зб. 90. 29 арк.

References

1. Bilokin, S. *Vydavnycha diialnist tovarystva "Drukar"* [Publishing activities of the company "Drukar"]. *Personalnyi sait Serhiia Bilokonia* [Personal Site of Serhiia Bilokin]. URL: <http://www.s-bilokin.name/Culture/Drukar.html> [in Ukrainian].

2. *Lyst P. Stebnytskoho do Ye. Chykalenka vid 16 sichnia 1913 r.* [The P. Stebnytskyi's letter to Ye. Chykalenko dated January 16, 1913]. *Ye. Chykalenko i P. Stebnytskyi. Lystuvannia. 1901–1922 roky* [Ye. Chykalenko and P. Stebnytskyi. Correspondence. 1901–1922]. Kyiv: Tempora, 323. [in Ukrainian].

3. *Lyst P. Stebnytskoho do Ye. Chykalenka vid 7 bereznia 1908 r.* [The P. Stebnytskyi's letter to Ye. Chykalenko dated March 7, 1908]. *Ye. Chykalenko i*

P. Stebnytskyi. *Lystuvannia. 1901–1922 roky* [Ye. Chykalenko and P. Stebnytskyi. Correspondence. 1901–1922]. Kyiv: Tempora, 85. [in Ukrainian].

4. *Lyst P. Ya. Stebnytskoho do O. M. Kulish vid 25 sichnia 1910 r.* [The P. Stebnytskyi's letter to O. M. Kulish dated January 25, 1910]. *Lystuvannia P. Ya. Stebnytskoho/uporiadkuv., vstup. st. i koment. I. O. Demuz* [Correspondence of P. Ya. Stebnytskyi / Collating, introductory article and comment. of I. O. Demuz]. Korsun-Shevchenkivskiy: Havryshenko V. M., 187–189. [in Ukrainian].

5. Stebnytskyi, P. (2009). *Kulturno-hromadska pratsia P. O. Kulisha* [Cultural and social work of P. O. Kulish]. *P. Stebnytskyi. Vybrani tvory / Uporiadkuvannia ta vstupna stattia Inny Starovoitenko* [P. Stebnytskyi. Selected Works / Collating and introductory article of Inna Starovoitenko]. Kyiv: Tempora, 136–149. [in Ukrainian].

6. Stebnytskyi, P. *Panteleimon Kulish. [1919 r.]* [Panteleimon Kulish] [1919s]. *Instytut rukopysu NBUV [Institute of Manuscript of the V. Vernadskyi National Library of Ukraine]*. F. 244. Od. zb. 90. 29 ark. [in Ukrainian].

I. O. Demuz

PhD hab. (History), Associate Professor, the Head of the Chair of Document Science Department, Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

ResearcherID: D-9510-2019

demuz_inna@ukr.net

The figure of Panteleimon Kulish in creative heritage of Petro Stebnytskyi

In the article is analyzed the legacy of the Ukrainian publisher and publicist Petro Stebnytskyi, dedicated to the figure and creativity of Panteleimon Kulish, in particular, the publication "Cultural and Public Work of P. O. Kulish" and the manuscript entitled "Panteleimon Kulish". It is proved that P. Stebnytskyi also added his page into the so-called "Kulish studies". P. Stebnytskyi's assessment of public figures / writers was, first and foremost, a measure of the benefit that the person has brought to the Ukrainian national matter, the formation of civic consciousness and the upholding of national interests of Ukrainians. It is emphasized that in the processes of national and political self-identification for the representatives of the Ukrainian elite at the border of 19–20 centuries, including Petro Stebnytskyi, Panteleimon Kulish became a significant figure.

It was stated that the publicist equated P. Kulish with M. Drahomanov and I. Franko in importance to Ukrainian history, and believed that the writer had started literary-critical studies of Ukrainian national literature; P. Stebnytskyi tried to understand the "Kulish phenomenon", the motives and reasons for his sharp anti-Ukrainian position. At the same time, he with deliberate criticism approached the evaluation of P. Kulish's journalistic writings.

Moreover, attention was drawn to the unpublished (and possibly even lost) manuscript of P. Stebnytskyi's work "P. O. Kulish in letters from his wife".

Key words: Petro Stebnytskyi, Panteleimon Kulish, biography, literary and journalistic biography, national and cultural identity, "Kulish studies", reflection.

УДК 930.1(477)(075.8)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-219-227

А. В. Стахурська-Козоріз

аспірантка Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя,
salo-nastya2014@ukr.net

"Марко" Олександри Білозерської як одна з перших згадок про ляльку-мотанку в українській літературі

У статті розповідається про унікальну згадку про ляльку-мотанку в українській літературі. Своєю ляльку Олександра Михайлівна Білозерська назвала Марком. Вона любила ляльку як свою дитину. Стало відомо, що письменниця мала дві ляльки. Одна – лялька-мотанка-немовля, а інша – мотанка з шитими елементами та вишитою сорочкою. Як визначає автор, через зручність ляльки дівчинка вчиться материнству. Автор аналізує листа Пантелеймона Олександровича Куліша, в якому письменник згадує про цю ляльку. У листі він ляльку називає "леля". Також у роботі розглянуто окремі аспекти стосунків між подружжям. У результаті автор приходиться до висновку, що дітьми у подружжі Кулішів стали їхні твори літератури.

Ключові слова: лялька-мотанка, леля, лялька-немовля, лялька-пеленашка, гра, родина.

---

*"Однією із найдавніших іграшок,
майже такою старою як людство –
загально прийнята та єдино упривілейована
в дитячому світі, є лялька"*
Катерина Метейко

Лялька-мотанка вважається пам'яткою української історії та культури. Ми повинні підкреслити її унікальність, щоб підтвердити цей статус. На жаль, до нас мало дійшло стародавніх ляльок. Однак збереглися відомості, що ще в ХІХ столітті знали таких ляльок. Мета статті показати унікальність ляльки-мотанки на прикладі улюбленої ляльки Олександри Михайлівни Білозерської. Про цю ляльку згадуватиме не тільки сама жінка, але і її чоловік Пантелеймон Олександрович Куліш. Лялька маленької Лесі завжди залишиться її дитиною. Перші та останні материнські почуття майбутня письменниця проявить до своєї ляльки. В обласному історико-меморіальному музеї-заповіднику Пантелеймона Куліша "Ганнина Пустинь"

зберігається дві ляльки, які Леся називала Марком. Історія цієї ляльки цікава та неперевершена. Лялька так і зберігатиметься в скрині Кулішів...

Лялька-мотанка-немовля або інша назва лялька-пеленашка. З одного боку, дана лялька слугувала оберегом для майбутньої дитини, а з іншого, таку ляльку полюбили виготовляти діти, щоб з нею гратися [1]. Дитина намагається повторювати за своїми батьками, як кажуть, імітує "світ дорослих". Нам усім відома гра "дочки-матері". Коли дівчинка піклується про свою ляльку, звичайно, дитина повторює за своєю мамою, таким чином, демонструючи свої материнські почуття. "Сюжетно-ролевые детские игры знакомят кроху с миром людей, их взаимоотношениями и занятиями. В ней дети примеряют на себя разные социальные роли, формируют для себя шкалу ценностей, учатся выстраивать отношения с окружающими" – ось так описує сутність даної гри російська дослідниця Наталія Леньо [2]. Без сумніву, кожна дівчинка в дитинстві гралася в "дочки-матері". Раніше ляльок виготовляли власноруч. Нині дівчатка граються пластмасовими пупсами, однак не забули й про традицію виготовлення ляльок з тканини. Тим часом хоч лялька і змінилася, але залишилося головне – призначення гри [1].

До речі, вчитися доглядати за дитиною дівчинка починає ще в дитинстві, коли грається зі своєю лялькою. Маленьку дитину сповивали в пелюшки. Лялька-немовля схожа на маленьку закутану в пелюшки дитину, і до того ж, немовля часто називають лялькою, саме в цьому і є парадокс значення терміну лялька [3]. У словнику української мови термін "лялька" означає: дитяча іграшка у вигляді фігурки людини. Далі наводиться цитата Якова Щоголева: "Щира і мила, сама з тою лялькою схожа. Граєшся з лялькою ти, моя дівчинка гожа!" [4, с. 579]. Назва лялька-пеленашка використовується тому, що дана лялька закутувалася в пелюшки. Технологія виготовлення ляльки нескладна. До голови ляльки примотується тулуб, який замотується в пелюшку. Лялька-немовля використовувалася для гри, хоча існують згадки, що могла слугувати оберегом дитини [3].

Дослідник народної ляльки Олександр Найден дає характеристику призначення ляльки: "Лялька – річ, яку людина створила і створює для власної потреби. На початковому етапі обряди. Лялька виступала як обрядовий атрибут. Лялька, як річ антропоморфної форми, будучи людиноподібною, уособлюючи людину взагалі й до того ж наділену головними за тих умов людськими функціями, слугувала обрядовим посередником між людиною і природою. Функції ляльки змінювалися – від жертви, божества родючості, символу

шлюбу, хатнього родинно родового символу, дитячої іграшки, ідола, манекена, опудала, етнонаціонального символу, позитивного й негативного кіногероя, секс-символу, монстра, символу ідеї споживацького успіху. Призначення ляльок, які нині створюють в селах жінки похилого віку та бабусі для онуків, – не лише бути дитячою іграшкою, а й стати фактором пригадування забутих дитячих вражень, і водночас виразником ностальгії за тим, що було й чого вже не буде, а також слугувати живою пам'яттю про втрачений світ предкових родинно-родових основ. Лялька є носієм етномісцевих і загальнонаціональних ознак. Лялька не завжди і не скрізь була запитана, створювалася і побутувала. Були часи коли вона виготовлялася масово, однак відомі цілі періоди, коли обходилися без неї" [5, с. 22]. Дані функції могли змінюватися шляхом зміни нових епох та зміни уявлень людини. Ніщо не стоїть на місці, все змінюється, удосконалюється. Ляльку-мотанку Олександр Найден називає традиційною селянською лялькою, яка є не просто іграшкою і навіть не просто лялькою [5, с. 7].

Лялька – це не просто елемент гри, але річ дорога людині. Одного разу Пантелеймон Куліш написав у передсмертному листі: "Я нашел наши венчальные свечи и возьму их с собою. Священный памятник! Я не желал бы оставить его в чьих бы то ни было руках после моей смерти; оскорбительна и сама мысль об этом. Я нашел твою лелю сегодня – и вовсе неожиданно! О Саша! Да будет благословен день нашего знакомства! Много горя испытал я от своего собственного и твоего неразумия, но все же душа моя удовлетворена сознанием, что меня любила и любит такая благородная, такая прекрасная женщина! Боже, избавь нас на будущее время от взаимных огорчений. Возьму с собою и твою лелю. Сердце мое благовеет перед этим памятником любви твоей..." [6, с. 224].

Багато чого поганого за життя сказав своїй дружині Пантелеймон Олександрович, але Олександра Михайлівна продовжувала його кохати. Далі в листі Пантелеймон говоритиме, що знайшов волосся дружини і він зробить з них частину подушечки, та буде возити з собою. Тільки перед смертю видатний письменник почне цінити свою дружину. З листа нам стає зрозуміло, що пам'ятними речами для Куліша були: вінчальні свічки, леля та волосся його коханої Саші [6, с. 224]. Свічки, які запалюють у руках молодят під час вінчання, символізують палання їхніх душ у вірі Господній, а також – чисту і гарячу любов між ними [7]. Вважають, що волосся – джерело певної космічної сили, значить, будь-який вплив на нього може змінити людське життя. Волосся пані Куліш нагадувало б чоловіку про неї [8]. У листі крім двох важливих речей для Пантелеймона: вінчальних

свічок та волосся, згадується "леля" [6, с. 224]. Олександра Михайлівна в дитинстві виготовляла ляльку, схожу на мотанку-немовля. Її брат Василь згадував, що коли Олександрі виповнилося шість років, вона перед образами просила Бога послати їй дитину. А коли цього не сталося, то зробила собі ляльку з матерії і назвала її Марком, змайструвала колісочку і навіть ночами підіймалася до своєї "дитини" [9, с. 444].

В обласному історико-меморіальному музеї-заповіднику Пантелеймона Куліша "Ганнина Пустинь" зберігається в колісці Марко. Також працівниця музею Алла Петрівна Богдан розповідає, що коли Леся повернулася з Конотопа після навчання, вона привезла з собою ляльку. Коли мама Мотрона запитала: "Що це за лялька"? Олександра відповіла: "Мама, невже ти не впізнала? Це ж Марко! Виросла я і виріс Марко". Олександрі Білозерській тоді було чотирнадцять років. Далі Алла Петрівна розповіла технологію виготовлення ляльки. Це була вже не та пеленашка, яку Леся колихала в колісці. Екскурсовод говорила: "Дівчина з полотна зробила ляльку, пошила своїми руками штани, сорочку, зв'язала поясочок. Тут були навіть постолики і брилик. Але до нас часто приїздили діти. Вони гуляють із цією лялькою, знайомляться з нею. Сьогодні ми втратили ці постолики і брилик". Алла Петрівна обіцяла, що в них є майстриня, яка виготовить брилик і постолики, адже йде зима й Марка потрібно вдягнути [10]. Працівники та відвідувачі музею так само цінують та люблять Марка, як колись любила його Олександра Михайлівна. Нарешті, повернемося до листа Пантелеймона Олександровича, мабуть, леля, яку знайшов він – це і є Марко. Цікаво, що письменник захотів, щоб з ним поховали разом і "лелю". Очевидно, даний термін є новим словом введеним самим Кулішем. Ми можемо тільки припустити звідки термін походить. У слов'янській міфології богиню весни звали Леля. Її описували як юну, красиву, грайливу [11]. Можливо, Куліш, знаючи про її грайливість, і називав так ляльки. А може, це він просто скоротив термін "лялька" для зручності. Можливо, Пантелеймон Олександрович хотів впровадити новий термін. Слово "ляля" так і не було впроваджено в українську літературу. Дана лялька була дуже цінною для родини. Очевидно, коли Пантелеймон Олександрович шукав вінчальні свічки, там була і лялька.

Коли Олександрі було п'ятнадцять, вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком. Пантелеймон Куліш не одного листа відправляв до майбутньої тещі, щоб та дала згоду на їх шлюб. Мотроні не дуже подобався цей хлопець. Вона бачила його запальний характер [6].

"Куліш був пристрасний і нетерплячий, хотів неодмінно домогтися її освідчення. Але не міг. Коли виїжджав від нас для подорожі Київською губернією, просив прийняти його портрет на згадку. Вона взяла і зашарілася. Ручки тремтіли. Полюбувалась ним, здихнула і вернула. Мати на перешкоді. Виїхавши від нас, за ворітьми поламав його й викинув у рівчак", – розповідає в спогадах Василь Білозерський [12].

Однак пані Білозерська бачила, що її донька кохає цього запального юнака. Вона все-таки дала згоду на їх шлюб. 22 січня 1847 року молодята зіграли весілля, у ролі старшого боярина виступив Тарас Шевченко [12]. Не одна Олександра Білозерська, тепер вже Куліш, вміла виготовляти мотанки. Алла Петрівна розповідає, як на весіллі у Кулішів Тарас Шевченко змотав білочку. "Тарас Шевченко показав як із платка робили білки. Він в однієї дівчинки попросив платок, поклав ось його так на стіл, а потім всім показав, що в платочка є три рожки. " – далі оповідач показувала, як крутив оту хустину Шевченко [10]. Два кінці хустинки він згорнув до середини, тоді хустину скрутив до верхнього краю, знову згорнув навпіл, перевернув хустину, а верх заправив до середини. Став тепер Тарас Шевченко крутити хустину і викрутив хвіст. Алла Петрівна продовжила розповідати: "В той дівчинки, що він взяв платок засіпалась губа, покотилася сльоза, бо платка в неї вже не стало. А Шевченко ось так крутив і викрутив: ось хвостик у білочки, ось животик у білочки, а тепер він зав'язав вушка і зробив мордочку. І тепер отримується ось, яка красавиця білка. Коли цю білку побачили мами й бабусі, вони сказали: весілля є весілля, а після будемо робити білку. Наша дівчинка ридає, бо платочка вже не має. А Шевченко говорить: "Не плач дитинко, віддам хустинку". Він бере ось так розв'язує. Хустка не пом'ята. Він віддає її дівчинці" [10]. Богдан Алла Петрівна зазначила, що таку історію розповідали старожили [10]. Документальних підтверджень даній історії немає, але судячи з характеру Шевченка, він любив робити різні фокуси. Боярину ж найбільше запам'яталося виконання разом із молодістю його улюбленої пісні "Ой і зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя". Згадував про це в щоденнику під час заслання через 10 років [13].

"Кулішівське весілля тривало цілий тиждень, – писав брат молоді Микола Білозерський. – Музиканти-жиди в числі п'яти чоловік були домовлені на цілий тиждень. Удень грали для челяді, селян і сторонніх козаків, а вечорами – для панів" [13]. Не дарма матері Олександри не подобався Пантелеймон. У роки подружнього життя став проявлятися на лише його запальний характер, а й пристрась до чужих жінок. Євген Луняк зазначав, що Олександра Михайлівна

тяжко переживала подружню невірність із боку чоловіка. Вона згадувала: "Так, гіркі дні були перебування в Петербурзі... Я не знаю, як я не збожеволіла... Я столи кидала, я бігла неодягнена куди очі дивляться, тільки чоловік якийсь мене утримав. Краще бути божевільною чи дурною, щоб не усвідомлювати всю важкість своїх стосунків... Треба, щоб я була здорова, щоб я дивилася на все сліпо. Щоб бачила і мов би не відчуваю, чую, розумію, а роблю вигляд, що глуха, нечутлива, нічого не розумію і, крім кухні, у мене немає ні серця, ні бажань, ні пристрастей, ні здібностей". У своїх подружніх зрадах Пантелеймон Олександрович буде звинувачувати дружину [14, с. 168].

Чоловік не раз дорікав дружині безплідністю. Іван Корсак у книзі згадує: "Дружино мій, при останній сварці ти дорікнув вельми кривд-но, так болісно і несправедливо дотяв; при сварці мені, як жінці, смертну образу наніс: "Безплідна, немов пустеля... "" [6, с. 235]. Він присікувався і чіплявся так майстерно, що навіть серед лютої зими дружина тікала з дому в одній сукні. Хоч Олександра Михайлівна так і не стала матір'ю, хрещеники називали її "мамою Сашею". Вона любила про когось піклуватися, адже цю любов материнську вона проявляла ще в дитинстві до своєї ляльки Марка. Об'єктом догляду в дорослому віці для Олександри став її чоловік Пантелеймон, на якого вона звернула всю свою велику силу любові [14, с. 170]. У музеї "Ганнина Пустинь" згадують, що в літературу Олександра Куліш спочатку ввійшла під псевдонімом А. Нечуй-Вітер [10]. Такий псевдонім їй вигадав чоловік, про те він не сподобався письменниці. Тоді вона сама вибрала собі псевдонім, по-перше, вона хотіла свою доньку назвати Ганною, по-друге, вона згадала про вічнозелений барвінок, що вміє виживати за будь-яких умов. Чим частіше Ганна Барвінок брала до рук перо, тим яскравіше ставали творчі здобутки [13].

У старості чоловік одумається і попросить вибачення у своєї дружини. В одному з листів він напише: "Неньці моїй святесенькій, її душі невмирущій сю працюю, нею з малечку натхненну, благовіино підношу. Дружині моїй вірнесенькій, що неня мені по своєму образі провокувала, цю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низенько вклоняючись, підношу" [14, с. 170]. На їх золоте весілля він попросить вибачення за нанесені дружині образи. А вона у відповідь скаже: "Яка я була розумна, що в 15 років вміла оцінити та відрізнити тебе від усіх інших" [14, с. 170].

Отже, лялька-мотанка Марко є унікальною лялькою, якій надавали особливого значення в родині Кулішів-Білозерських. Зростала Олександра Білозерська – і зростав її Марко. Ми знаємо про такі дві

ляльки. Одна мотанка-немовля, а інша мотана лялька з поштитими елементами. Дана лялька це вже більший Марко. Це перша, виявлена нами, згадка про мотанку в українській літературі. У родині Кулішів так і не з'явився свій живий Марко або Ганна. Але подружжя подарувало багато творів для літератури. Ці твори і стали їхніми "дітьми", саме це те, що вони залишили після себе.

Література

1. Лялька-пеленашка. Майбутнім матусям і не тільки. URL: <https://motanky.livejournal.com/7854.html>.
2. Наталия Леньо Сюжетно ролевая игра. URL: <https://vseodetyah.com>.
3. "Лялька-пеленашка" – перша лялька-оберіг для дитини. URL: http://motanka.in.ua/view_cat.php?category=kukla-pelenashka.
4. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980 р. Т. 4. С. 579.
5. Найдено О. Парадокс української ляльки: Українська народна лялька у світлі кроскультурних паралелей та аналогій. Обрядові функції. Конструктивний дизайн. Київ: СтилоС, 2016. 208 с.
6. Корсак І. Перстень Ганни Барвінок: роман. Київ: Ярослав Вал, 2015. 248 с. (Серія "Сучасний Бестселер України").
7. Символом чого є вінчальні свічки та чому молода повинна їх зберегти URL: <https://osoblyva.com>.
8. Які існують прикмети про волосся. URL: <https://rivne1.tv/news/70077-yaki-isnyuyut-prikmety-pro-volossya>.
9. Ганна Барвінок. Збірник. До 170-річчя від дня народження / авт. тексту В. Шендеровський. Київ: Рада, 2001. 556 с.
10. Богдан А. 1959 р. н., х. Мотронівка, Борзнянський район, науковий співробітник обласного історико-меморіального музею-заповіднику Пантелеймона Куліша "Ганнина Пустинь" (інтерв'ю записано Козоріз А. 05.10.2019 р., зберігається в архіві автора).
11. Славянская Богиня Леля – Богиня Весны. URL: <https://xn--80aejvmtu5h.xn--80aswg/boginya-lelya/>.
12. Ганна Барвінок: Як мені не збожеволіть! Життя та кохання дружини Куліша. URL: culture/2486467-ganna-barvinok-ak-meni-ne-zbozevolit-zitta-ta-kohanna-druzini-kulisa.html.
13. Гандзій О. Ганна Барвінок віддала вінчальну квітку Тарасові Шевченку. *Газета по-українськи*. 2018. п'ятниця, 4 травня. С. 4–6.
14. Луняк Є. Минуле України в романтичних історіях. Ніжин: Міланік, 2007. 328 с.

Referenses

1. *Lialka-pelenashka. Maibutnim matusiam i ne tilky [Doll-pelenashka. Not only to future moms]*. URL: <https://motanky.livejournal.com/7854.html> [in Ukrainian].
2. *Natalya, L. Siuzhetno rolevaia yhra [Plays a role-playing game]*. URL: <https://vseodetyah.com> [in Russian].

3. "Lialka-pelenashka" – persha lialka-oberih dlia dytyny ["Doll-pelenashka" - the first doll-charm for the baby]. URL: http://motanka.in.ua/view_cat.php?category=kukla-pelenashka [in Ukrainian].
4. Bilodid, I. (Eds.). (1970 – 1980). *Slovnyk ukraïnskoi movy: v 11 tt. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]*. Kyiv: Naukova dumka
5. Naiden, O. (2016). *Paradoks ukraïnskoi lialky: Ukraïnska narodna lialka u svitli kroskulturnykh paralelei ta analogii. Obriadovi funktsii. Konstruktivnyi dyzain [The paradox of the Ukrainian doll: Ukrainian folk doll in the light of cross-cultural parallels and analogies. Ritual functions. Constructive design]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Korsak, I. (2015). *Persten Hanny Barvinok [Hanna Barvinok's Ring]*. Kyiv [in Ukrainian].
7. *Symvolom choho ye vinchalni svichky ta chomu moloda povynna yikh zberehty [A symbol of what wedding candles are and why a bride should keep them]*. URL: <https://osoblyva.com> [in Ukrainian].
8. *Yaki isnuïut prykmety pro volossia [What are the signs of hair?]* URL: <https://rivne1.tv/news/70077-yaki-isnuïut-prikmeti-pro-volossya> [in Ukrainian].
9. Shenderovskiy, V. (2001). *Hanna Barvinok. Zbirnyk. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia [Hanna Barvinok. Collection. To the 170th birthday]*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Bohdan A. 1959 r. n., kh. Motronivka, Borznianskyi raion, naukovyi spivrobotnyk oblasnoho istoryko-memorialnoho muzeiu-zapovidnyku Panteleimona Kulisha «Hannyna Pustyn" (interviu zapysano Kozoriz A. 05.10.2019 r., zberihaietsia v arkhivi avtora).
11. *Slavianskaïa Bohynia Lelia – Bohynia Vesni [Slavic Goddess Lelya – Goddess of Spring]*. URL: <https://xn--80aejmu5h.xn--80aswg/boginya-lelya/> [in Russian].
12. *Hanna Barvinok: Yak meni ne zbozhevolit! Zhyttia ta kokhannia druzhyny Kulisha [Hanna Barvinok: How can you not make me mad! Life and love of Kulish's wife]*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2486467-ganna-barvinok-akmeni-ne-zbozevolit-zitta-ta-kohanna-druzini-kulisa.html> [in Ukrainian].
13. Handzii, O. (2018) *Hanna Barvinok viddala vinchalnu kvitku Tarasovi Shevchenku [Hanna Barvinok gave the wedding flower to Taras Shevchenko]* *Hazeta po-ukraïnsky – Newspaper in Ukrainian*, piatnytsia, 4 travnia. 4–6.
14. Luniak, Ie. (2007) *Mynule Ukraïny v romantychnykh istoriakh [The past of Ukraine in romantic stories]* Nizhyn [in Ukrainian].

A. V. Stakhurska-Kozoriz

postgraduate student of the Nizhyn State Gogol University, salo-nastyia2014@ukr.net

Oleksandra Bilozerska's "Marko" as one of the first mentions of a doll-motanka in Ukrainian literature

The article tells about Olexandra Bilozerska's doll-motanka. Doll-motanka is considered a jotting of Ukrainian history and culture. We need to emphasize its uniqueness to confirm this status. Unfortunately, we don't have enough ancient dolls. The author investigated two dolls that Mrs. Lesia had. One is a baby doll-motanka and the other is a doll-motanka with embroidered elements and embroidery. These dolls are stored in Panteleimon Kulish

Regional Historical Memorial Museum "Gannina Pustyn". She dreamt of becoming a mother from an early childhood. Olexandra made a doll and a cradle when she was little. She cared for the doll as a real baby. The author claims that the girl learns to take care for her baby by playing dolls. Olexandra Mykhailivna called her doll Mark. The author describes that earlier dolls were made by hands. The girls are playing with plastic dolls now, but they have not forgotten the tradition of making dolls with fabric. Meanwhile, though the doll has changed, the main purpose of the game remains.

We suppose that Panteleimon Olexsandrovych Kulish mentioned in this letter exactly about Marko's doll. Kulish called the doll "lelia". The author assumes that this word was introduced by Kulish. The term may have come from the goddess Lessia. This doll was very important for Olexandra. This is the first mention of a doll-motanka in literature. It is described in details in the article. The author also mentions the case when Taras Shevchenko made a squirrel with a handkerchief at Kulish wedding, with lasted for a whole week. The work also deals with the relationships between spouses. In the literature Olexandra Mykhailivna Bilozerska-Kulish was included as Hanna Barvinok. The more Hanna Barvinok took the pen, the brighter the creative achievements became. The couple didn't have children. As a result, the author concludes that the works of literature have become their children.

Key words: *doll-motanka, lelia, doll-baby, doll-pelenashka, game, family.*

УДК 027.7(477.51)"192/193"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-228-269

Г. С. Осіпова

завідувач відділу обслуговування і зберігання фондів бібліотеки
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Л. П. Косовських

завідувач сектору абонементів бібліотеки
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Сторінки історії бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: роки великого перелому (1920–1930-ті рр.)

У статті розглядається складний, суперечливий період розвитку бібліотеки Ніжинської вищої школи в суспільно-політичних реаліях радянської дійсності 20–30-х рр. ХХ ст., коли відбулися кардинальні динамічні зміни в системі організації, методологічних засадах та підходах до визначення пріоритетних напрямків розвитку вищого навчального закладу. Розкривається діяльність бібліотеки та її місце у контексті історії Ніжинської вищої школи та бібліотечної справи в Україні.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, Ніжинський інститут народної освіти, бібліотека, Ніжин, історія бібліотечної справи.

Діяльність університетської бібліотеки у 20–30-ті рр. ХХ ст. – найбільш складний і малодосліджений період її історії. Окремих праць, які б ґрунтовно висвітлювали діяльність бібліотеки Ніжинської вищої школи (далі – НВШ) цього періоду, не виявлено. Загальні теми історії Ніжинської вищої школи та її книгозбірні висвітлюють праці Г. В. Самойленка та О. Г. Самойленка [1], С. Г. Самойленка [2], які містять лише короткі відомості історії університетської книгозбірні. Серед сучасних досліджень обраної тематики варто зазначити публікацію О. С. Морозова [3] та праці Г. С. Осіпової [4], [5]. Пропонована розвідка є першою спробою дослідити етапи становлення й розвиток бібліотеки Ніжинської вищої школи в суспільно-політичних реаліях радянської дійсності 20–30-х рр. ХХ ст. та на основі аналізу архівних матеріалів охарактеризувати історичне середовище, у якому формувалася книгозбірня в контексті історії НВШ, висвітлити процеси поповнення її фондів, організації бібліотечної роботи, з'ясувати роль бібліотекарів та їхній внесок у розвій бібліотеки.

До процесів перебудови всіх форм соціально-економічного, культурного й національного життя в Україні у перші післяреволюційні десятиліття долучалися й бібліотеки навчальних закладів. Загалом це були нелегкі часи виживання книгозбірні, адже реформа вищої школи негативно відбилася як на її діяльності, так і самому існуванні. Архівні документи, що збереглися, дають можливість простежити, яким чином відбувалося становлення бібліотеки, відтворюють атмосферу цього періоду, пов'язаного з важким економічним становищем в країні та недоліками реформи вищої освіти.

Упродовж 1920-х років заклади освіти Чернігівщини переживали перехідний період, коли радянська влада реформувала всю сферу освіти в Україні, підганяючи її під свої ідеологічні трафарети. Цю тезу підтверджує низка документів. "Аполитичность старой школы, которая считалась идеалом, теперь считается недопустимой. Институт готовит работников социалистической культуры, которые не могут быть аполитичными" [6]. Із протоколу Правління НІНО за 1926 рік про відкриття дитсадка при ІНО "... садок повинен виховувати в дітях властивості борця за комуністичні ідеали та будівничого соціалістичного устрою" [7]. Саме у цей час було розроблено власну українську концепцію та модель вищої освіти, яка, з одного боку, була виявом національної самобутності, а з іншого, – підпорядковувалася ідеологічним постулатам тоталітарної політики держави, виконуючи загальнодержавне замовлення щодо творення нового українського інтелігента. Уся освітня система стала складником єдиного державного апарату для проведення комуністичної пропаганди серед трудящих мас населення. Із звіту Наркомосу УСРР про освітню роботу за 1920–1923 рр.: "Вузы становятся цитаделью рабоче-крестьянской власти, кузницами победоносного строительства нового социалистического общества. [...] Сохранение учебных заведений и ведение занятий в них в этот период является сплошным самоотвержением и героизмом, а руководство ими – смелостью храбрых" [8, с. 320–321]. Щонайбільше від реформаторських експериментів потерпали регіональні заклади вищої освіти (далі – ЗВО), які не мали авторитетного захисту, на відміну від столичних, і виявилися найпридатнішим матеріалом для відпрацювання сумнівних освітніх проєктів радянського керівництва [9, с. 144]. Розвиток вищої педагогічної освіти на Чернігівщині, який відбувався в умовах корінних соціальних перетворень і був спрямований на пошук ефективних форм організації навчально-виховного процесу, позначився, зокрема, частою зміною назви й статусу навчальних закладів. Створення нових інститутів було пов'язано, крім змістових аспектів реформи вищої освіти, із

відкриттям при них навчально-допоміжних установ, найважливішими з яких були бібліотеки.

Із історії реформ Ніжинського інституту: "... ему (інституту – прим. авт.) пришлось пережить целый ряд реформ, которые не переживали другие высшие учебные заведения. Эта особенность объясняется тем, что Нежинский Институт, как одно из самых миниатюрных по объему и одно из самых простых по структуре высших учебных заведений, легче всякого другого мог подвергаться всяким экспериментам в духе времени. [...] когда задачи народного образования заняли в революционном строительстве лидирующее место, когда в России чуть не в каждой губернии открываются высшие школы, закрывать на Украине существующую высшую школу и оставлять неиспользованными большие книжные сокровища (в библиотеке 110 945 томов) и целую корпорацию ученых специалистов – было бы преступлением" [10]. А ось як пише про Ніжинську вищу школу тих років кандидат історичних наук та завідувач бібліотекою ІНО В. Пухтинський: "Він (інститут – прим. авт.) зазнав на собі цілу низку експериментів і інших негарних вчинків з боку колишніх радянських керівників, напр.: введення Дальтон-плану, відсутність роками єдиних учбових програм або часта їх зміна і перевірка, повна відсутність підручників або низькоякісний їх учбовий матеріал, цькування і зле поводження з учителями старої школи, зниження авторитету учителів через вживання методу "критики і самокритики"; репресалії проти вчителів, які сміли свою власну думку мати; сприяння вчителям з партійними квитками" [11]. Зазначимо, що ще з 24 квітня 1919 року, згідно з декретом Ради народних комісарів УСРР, "всі вищі шкільні заклади на Україні перейшли під заряд Народного комісаріату освіти та на утримання держави" [12]. У рамках виконання нових завдань 23 березня 1921 року було скликано першу Всеукраїнську нараду, яка схвалила нову систему народної освіти. У контексті загальної перебудови системи освіти, наслідком якої стала її централізація, було проведено реорганізацію та змінено статус навчальних закладів. Скажімо, наслідком реформи було розформування університетів і організація інститутів народної освіти (далі – ІНО) на базі педагогічних інститутів, які мали два факультети – професійної освіти та соціального виховання. Протягом червня 1920 р. – вересня 1921 р. вища школа в Ніжині працювала під назвою Науково-педагогічний інститут. У студентській аудиторії ніжинського ЗВО прийшла селянська й робітничка молодь. "Характер внонь поступающих иной, чем прежних студентов, в смысле научной подготовки, они подготовлены плохо, но зато теперь поступает больше детей рабочих и крестьян, т. е. пролетариат" [13]. Постановою Наркомосвіти УРСР від 7 червня

1921 р. Ніжинський науково-педагогічний інститут був реорганізований в Ніжинський інститут народної освіти (далі – НІНО). У ньому відкрито факультет соціального виховання, робітничий (підготовчий) і факультет професійної освіти, на яких навчалося 239 студентів. Усіма ділянками діяльності інституту керувало бюро НІНО, у яке входили ректор, декани факультетів, представник студентів та деякі інші особи. У зв'язку з тим, що Наркомос України вирішив закрити в Ніжині факультет професійної освіти, з 1923 по 1932 рр. було лише два факультети. Факультет соціального виховання готував учителів для семирічних шкіл і шкіл робітничої молоді, а робітничий факультет, який мав денне і вечірнє відділення, здійснював підготовку молоді для вступу до вищої школи. Термін навчання на кожному факультеті був три роки [14]. Із доповіді ректора на загальних зборах викладачів, співробітників і представників студентів НІНО, які відбулися 30 січня 1922 року: "Было весьма тяжелое материальное положение Института. Была послана в Харьков смета, но безрезультатно и только по распоряжению Нежинского Уревкома по неутвержденной смете выплачивалось жалованье. Затем было получено предписание из центра преобразовать Институт по образцу Черниговского и Глуховского. Но какова должна быть эта реформа объяснено не было. Такое невыясненное положение продолжалось до августа 1920 года, в августе последовало распоряжение из Харькова о немедленном преобразовании Института. Была собрана межведомственная комиссия и выработан проект Научно-Педагогического Института, который просуществовал весь 1920–21 учебный год. В мае 1921 года из Харькова была получена телеграмма с предложением Нежинскому Институту представить отчет через своих делегатов. От профессорского персонала поехали профессора Тихомиров и Новодворский, а от студентов Фохт. Обсуждение учебных планов, устава и отчета привело к тому, что преобразование в Научно-Педагогический Институт не удовлетворило Наркомпрос и в дальнейшем было предложено преобразовать Нежинский Научно-Педагогический Институт в Институт Народного Образования" [15].

Як бачимо, становище інституту залишалося скрутним. Наприкінці 1920 р. садиба інституту являла собою руїну, хоча ніяких військових дій за неї не вели. Колектив інституту був фактично обібраний до нитки, майже не мав засобів для існування, а дехто із співробітників навіть утратив і дах над головою, бо був безцеремонно виселений зі своєї власної домівки [16, с. 124]. Навчальний процес відбувався в приміщеннях 1-ї, 3-ї та 7-ї шкіл, у флігелях і навіть на квартирах викладачів, адже головний корпус був частково пошкоджений, а в уцілілій

його частині містився штаб Дванадцятої армії та школа червоних командирів [17, с. 522]. Поступово приміщення інституту було приведене в належний стан і заняття відновилися в головному корпусі.

Постановою Наркомосвіти УРСР у 1930 р. Інститут народної освіти було реорганізовано в Інститут соціального виховання (далі – ІСВ) з трирічним терміном навчання з відділеннями: історико-економічним, філологічним, агробіологічним, фізико-математичним [18]. 17 жовтня 1932 року за розпорядженням Народного комісаріату освіти України було відкрито Ніжинський педагогічний інститут професійної освіти для підготовки вчителів-предметників. У новоутвореному навчальному закладі залишилися ті ж відділення, що і в його попередника – Інституту соціального виховання. А в 1933 р. частина інститутів соціального виховання й інститутів професійної освіти була реорганізована в педагогічні ЗВО, у тому числі й Ніжинський інститут із чотирьохрічним терміном навчання. За період з 1921 по 1933 роки Інститут народної освіти закінчило понад 1 400 чоловік. Основною масою випускників були вчителі шкіл [19]. У складних умовах реформування колектив НВШ продовжував роботу, прагнучи готувати кваліфікованих спеціалістів-вчителів. І не останню роль у цьому відіграла інститутська бібліотека, фонд якої формувався відповідно до політики держави та навчальних планів закладу. Зрозуміло, що впродовж становлення бібліотеки трансформувалася і її місія, пов'язана з потребами навчального закладу, при якому вона діяла.

На початку 20-х років ХХ ст. наукові бібліотеки України ще мали відносну незалежність і залишалися без систематичного, планового, об'єднаного єдиною ідеєю керівництва. Віддані цілковитій ініціативі та індивідуальній волі окремих керівників або окремих установ, бібліотеки проходили свій шлях індивідуально, не маючи зв'язків із діяльністю інших бібліотек. Спільними для них були хіба що недостатність бюджетних надходжень і відсутність планів. До 1924–1925 рр. бібліотеки не були централізованими й підпорядковувалися різним головним управлінням. Бібліотеками вищих навчальних закладів опікувався Головний політико-просвітній комітет Наркомосу. Цікаво відмітити, що наукові бібліотеки повільніше долучалися до процесу радянського будівництва бібліотечної справи. Про це свідчить хоча б той факт, що бібліотекар ІНО М. Бережков практично до 1924 року користувався печаткою старого зразка "Бібліотека Історико-філологічного Інституту кн. Безбородька", що було поставлено йому у службу провину [20].

Зауважимо, що бібліотека, як і раніше при Історико-філологічному інституті, розміщувалася в північній частині головного корпусу

ІНО, на другому поверсі, займаючи десять великих кімнат і частину великого коридору [21]. Але приміщення це виявилось замалим. Усе гостріше відчувалася потреба в розширенні площ бібліотеки, позаяк ще в 1919 році було заплановано віддати графські кімнати бібліотеці інституту та гімназії. У квартирі почесного попечителя передбачали розташувати не тільки книжкові шафи, але й студентську читальню [22]. Ремонт графської квартири вимагав серйозних фінансових витрат. На засідання Правління був запрошений технік Федорина, який порадив зміцнити підпільні балки, щоб згодом тут можна було встановити бібліотечні шафи [23]. Після ремонту Конференція ухвалила рішення про переміщення в графську квартиру двох студентських бібліотек, української бібліотеки, для якої вже було надано кредит в сумі 7 000 рублів, та читального залу [24]. Також архівні документи засвідчують, що в фундаментальній бібліотеці 1920 року зберігався інвентар інституту і на якийсь час до неї був обмежений допуск учнів основного відділення "з огляду на те, що багато хто з них по своїй молодості можуть легковажно поводитися з книгами та іншими цінними предметами, що зберігаються в бібліотеці" [25]. Крім того, протягом багатьох років бібліотека та музей залишалися без опалення. Величезну будівлю ІНО було дуже важко обігріти, оскільки незважаючи на достатню кількість пічок (на 1925 рік було близько ста тридцяти пічок) не вистачало паливного матеріалу [26].

Варто зазначити, що на початку 1920-х років в Україні починається переорієнтація бібліотечної справи на виконання завдань соціалістичного будівництва. Головне завдання бібліотек – активна участь у соціально-економічному житті країни, політична освіта широких трудящих мас. Особливу увагу приділяли вдосконаленню роботи бібліотек при вищих навчальних закладах. Основною їхньою функцією визначалася освітньо-виховна, яка мала реалізовуватися через політичне виховання та забезпечення інформаційних потреб працівників закладів освіти. У радянських нормативних документах зазначалося, що бібліотеки є невід'ємним складником освіти, культурно-освітніми та політико-виховними центрами освітньої системи [27, с. 162–167]. Зміст бібліотечної роботи визначався загальними завданнями політичного й культурно-побутового виховання: "... ближчою метою є перетворення бібліотек в один із засобів витворення комуністичного світогляду й в одне з огнищ виховання й освіти в дусі марксизму й лєнінізму". Визначальними гаслами на довгий час стали: індустріалізація країни; режим економії; розвиток продуктивних сил країни; найбільша увага селу; розвиток робітничої радянської громадськості; популяризація радянського законодавства; широке

роз'яснення завдань міжнародної політики радвлади; українізація [28]. В учительських інститутах упроваджувалися розширені й поглиблені навчальні плани, які включали як загальноосвітні, так і спеціальні предмети: загальна історія з історією України, філософія, психологія, загальна педагогіка та історія педагогіки, експериментальна дидактика. Тому виникла потреба в забезпеченні фаховою літературою і тих, хто навчав, і тих, хто навчався [29, с. 64].

У цьому контексті слід зауважити, що книгозбірня Ніжинської вищої школи історично була сформована як осередок класичної освіти й була однією з найдавніших та різнобічних за змістом серед бібліотек вищих навчальних закладів колишньої Російської імперії. Тут зберігався унікальний книжковий фонд Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, Фізико-матиматичного та Юридичного ліцеїв, книжкові колекції з бібліотеки Ніжинського Олександрівського грецького училища та дублетні фонди Варшавського університету, приватні бібліотеки професорів І. Б. Штеймана, С. П. Шевирьова, Ф. В. Річля та інших. Гордістю бібліотеки був унікальний фонд рукописів і манускриптів, який комплектувався протягом багатьох років і станом на 1918 р. нараховував 225 одиниць зберігання. Окрему цінну колекцію становила ніжинська "Гоголіана" – найбільша на теренах колишньої Російської імперії збірка автографів (авторських рукописів, творів, листів) і прижиттєвих видань М. В. Гоголя, а також архівних і друкованих матеріалів гоголівської тематики [30]. І хоча бібліотека НВШ ніколи не мала великого фінансування, однак у найскрутніші часи поповнювалася за рахунок пожертв від приватних осіб, передусім професорсько-викладацького складу, а також здійснювала книгообмін з іншими науковими центрами та навчальними закладами, завдяки чому сформувався універсальний фонд зі значним відсотком іноземних видань та науково-довідкової літератури. На початок 1921 року фундаментальна бібліотека нараховувала 33 905 назв книг у кількості 78 063 томів; студентська бібліотека налічувала 1 507 назв у 80 016 томах. Крім того, в бібліотеці зберігалися нумізматичні зібрання, 200 одиниць зберігання рукописів, 19 грамот венеційських дожів, факсиміле Архангельського Євангелія 1022 року та ін. [31].

Незважаючи на значущість та унікальність книжкового зібрання бібліотеки, воно не відповідало потребам нових користувачів. Із річного звіту ІНО за 1924–1925 рр.: "Треба взяти на увагу, що ІНО майже не має наслідства, бо бібліотека, яка залишилася після історико-філологічного інституту, мало пристосована для соцвиху, і переїзд, так би мовити, "із греків в Радянську республіку" вимагає збільшення коштів" [32]. Із листа до Всесоюзного товариства культурних зв'язків

із закордоном: "Вообще Институт располагает обширною и хорошо сохранившеюся библиотекою (свыше 120 000 томов), но состав ее почти совершенно не пригоден для целей Института и важнейшую ее часть составляют книги историко-филологической, в частности классической специальности" [33]. Із резолюції загальних зборів викладачів, співробітників і представників студентів 1922 року: "Настойчиво просит Наркомпрос Украины, которому должны быть дороги судьбы просвещения, оказать немедленную помощь в деле спасения зданий и усадьбы Института от окончательного разрушения и содействовать пополнению его библиотеки новейшими, как русскими, так и иностранными изданиями". Навчальна робота в Інституті гальмувалася через те, що в жахливому стані перебували навчально-допоміжні посібники, а від книжкового ринку Інститут був відрізаний уже майже сім років [34].

У лютому 1920 року заступник наркома освіти М. Н. Покровський затвердив нові правила користування академічними бібліотеками та читальними залами, які були обговорені й ухвалені на з'їзді з реформи академічних бібліотек, який проходив 22–26 вересня 1919 року в Москві [35, с. 216]. Саме в цей час в інституті створюється особлива комісія, до складу якої погодилися увійти проф. І. І. Семенов, М. Н. Бережков, А. С. Грузинський і викладач М. А. Хорошкевич (скликання комісії доручили бібліотекарю проф. М. М. Бережкову), для розроблення нових правил користування книгами з фундаментальної бібліотеки [36]. І вже в листопаді були розроблені нові правила користування фундаментальною бібліотекою. Нагальною проблемою залишалася збереження книжкового зібрання. Тому було зауважено, що задля збереження бібліотеки корисно було б видавати слухачам основного відділення книги лише з дозволу професорів і викладачів та вимагати від сторонніх осіб, котрі користуються книгами фундаментальної бібліотеки вдома, повернути ці книги в бібліотеку [37].

Треба зазначити, що створення ІНО змінило потреби щодо наповнення бібліотечних фондів як для викладачів, так і для студентів. Тому керівництво ІНО разом із працівниками бібліотеки робили усе можливе для поповнення бібліотечних фондів. Рада науково-педагогічного інституту 1921 року звертається до Народного комісаріату освіти з проханням дозволити відібрати на урядових складах необхідні книги та видати урядове розпорядження видавництвам Києва та Ніжина надавати Інституту в користування свої видання. На жаль, Центральний уряд відхилив це прохання, указуючи на те, що книги можуть бути отримані лише через губернський відділ народної освіти [38]. Архівні документи свідчать, що при першій нагоді викладачі

(частіше за все, під час відряджень) здійснювали закупівлю книжок у Москві, Києві та Харкові [39], [40]. Незважаючи на неймовірно складні економічні умови й руйнування, зумовлені насамперед Першою світовою та громадянською війнами, як не дивно, бібліотека продовжує поповнюватися унікальними примірниками. У цей час надходять: універсал гетьмана Данила Апостола в Стародубський полк (від 5. I. 1718 р.), підписаним ним власноручно, копія з жалуваної грамоти Петра Великого значному полковому товаришу Михайлу Корсаку (від 9. VII. 1718 р.), яку подарував студент Іван Бойко [41]; документи й грамотами колишнього Ніжинського магістрату [42]; книга "Про військове Міністерство під час царювання імператора Олександра II" від Клавдії Будилович [43], серія книг із бібліотеки померлого приватдоцента Казанського університету Маслюкова [44], ілюстроване видання 1913 року "Листи Чехова" в 6-ти томах від Сергія Павловича Родіонова в 1921 році [45].

Складним залишалось комплектування фонду іноземної наукової літератури, надходження якої майже припинилося. Із листа до Все-союзного товариства культурного зв'язку із закордоном: "Весьма трудно получают необходимые издания из заграницы. Немецкие книгопродавцы наперерыв предлагают услуги по доставке книг, но как только надо выписать какое нибудь научное издание, например вышедшее в Вене, приходится бесплодно ожидать по несколько месяцев. Заказы через "Книгу" тоже не выполняются. В чем тут дело совершенно не понятно. Существует несомненно какая то неналаженность, разобраться в которой в провинциальной глуши весьма трудно" [46]. Прагнучи допомогти університетським бібліотекам, Об'єднане бюро інформації при Всесоюзному товаристві культурних зв'язків із закордоном у 1923–24 рр. вживає заходів для відновлення зв'язків книгообміну з бібліотеками Москви, Ленінграда, Харкова, Одеси та інших міст.

Зазначимо, що з 1924 по 1934 рік кафедри інституту видавали наукові "Записки Ніжинського ІНО". За цей час вийшло 10 томів. У цьому та інших виданнях співробітники кафедр й аспіранти опублікували 216 наукових праць. Як свідчать архівні документи 1929 року, Ніжинський інститут соціального виховання та Науково-дослідна кафедра, починаючи з 1924 р., проводили безпосередній обмін виданнями з низкою закордонних установ, як-от: Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові (Польща), Українським науковим інститутом у Берліні, часописами "Le Mond Slave", "Українські вісті" (Париж), Академією наук (Краків), Українським університетом у Празі та чеськими часописами, Інститутом слов'янознавства в Мишле (Париж), Інститутом Ост. Європи (Берлін) та ін. Інститут вів інтенсивне листування,

пов'язане з обміном науковою літературою. У 1924 році Наркомосом для бібліотеки НІНО було виділено 45 золотих рублів із золотого фонду для передплати за кордоном необхідних періодичних видань на 1924 рік [47]. У відділі забезпечення збереження документів у м. Ніжині збереглися документи про наукові відносини інституту з Українським університетом у Празі в 1924 р., з англійським видавництвом у Лондоні, із французькими видавництвами. 28 вересня 1925 р. Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном звернулося до Ніжинського інституту з пропозицією: "Товариство надсилає Вам на прохання Російської асоціації інженерів у Америці декілька номерів журналу, який видається нею, і в майбутньому, але дуже бажає отримати від Вас в обмін які-небудь матеріали з технічних питань... ". З таким самим проханням до НІНО звернувся й університет штату Нью-Йорк. Документи 1930 р. засвідчують, що для бібліотеки інституту були замовлені за рахунок валютних асигнувань Наркомосвіти України журнали з Франції ("Revue des e'tucos slaves"), Чехословаччини ("Slavia: Casopis pro slavanskou filologii"), Польщі ("Kwartalnik historyczny"), Німеччини ("Die deutsche Schule" "Die Erziehung") та інші, книги в Англії. У 1932 р. інститут направив "Записки Ніжинського інституту" (кн. VI, VII, VIII, IX, X) до празької бібліотеки антикваріату "Ф. Свобода". Це видавництво надіслало в Ніжин свої видання та каталоги. Празький університет просив надіслати "Записки НІ Соц. вих.", книгу проф. М. Петровського "До історії державного устрою України XVII стол. " [48].

Навесні 1924 року Всенародна бібліотека України (1925–1933) та Секція академбібліотекарів м. Києва розіслали всім науковим бібліотекам України анкету про стан наукових бібліотек станом на 01.01.1925 р. Розсилаючи анкету, її укладачі намагалися охопити всі бібліотеки, у яких могла бути значна кількість книг наукового спрямування. Зазначимо, що бібліотека Ніжинського інституту народної освіти на початку 20-х років ХХ ст. увійшла до першої десятки найбільших книгозбірень України за кількістю наявних фондів – 112 664 томів [49, с. 112–113].

Завдяки зусиллям викладачів та бібліотекарів у цей період було відкрито читальну залу, в якій нараховувалося 422 екз. книг із суспільствознавства, педагогіки, математики та ін. Були також енциклопедії та іноземні словники. Читальний зал, який працював щодня (крім вихідних або днів відпочинку) 11 годин на добу, обслуговувався 2-ма особами, які вели реєстрацію видачі та повернення книг і періодики Середнє відвідування читального залу становило від 60 до 70 осіб на добу.

Бібліотека мала у своєму розпорядженні абетковий картковий каталог. Бажаним і нагальним завданням для неї залишалося складання повного систематичного каталогу по всіх відділах. Такий каталог був складений і надрукований ще 1882 року; але з того часу робота над ним припинилася [50]. Укладання каталогу вимагало залучення додаткових професійних сил, яких у бібліотеці не вистачало.

Не менш відповідальні завдання висувала перед бібліотекою розпочата українізація вищої школи. Українська мова повинна була стати потужним культурним засобом комуністичного будівництва не тільки на селі, але й у місті. Курс українізації школи, узятий Наркомосом УРСР в 1922–23 навчальному році, планомірно приводить школу у відповідність до потреб українського населення. В історії Ніжинської вищої школи на 20-ті роки ХХ ст. припадає надзвичайно цікавий та водночас короткий період українізації. Першим його легітимним актом можна вважати постанову ВУЦВК "Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською" у лютому 1920 р., а надалі низку декретів від 27 липня – 1 серпня 1923 р. [51, с. 26]. Перехід до викладання та діловодства українською мовою був складним для бібліотеки через відсутність підручників та посібників українською мовою. Розглядаючи бібліотеки як чинник розвитку української культури, Головополітпросвіт розсилає інструкції для вирішення цих завдань, скажімо, "Інструкція про українізацію бібліотек" вимагала поповнення бібліотек українською літературою, різноманітності форм її пропаганди, вивчення української мови працівниками бібліотек, відповідного оформлення бібліотек, ведення ділової документації українською мовою [52, с. 89]. Розуміючи, що українізацію інституту неможливо здійснити без достатнього фонду літератури українською мовою, студенти вимагали, щоб 50 % коштів, що виділялися на поповнення фондів бібліотеки, було витрачено на придбання книг, виданих українською мовою [53, с. 102–103]. У цей складний час книгозбірня інституту намагалася формувати фонд національної книги. Відомо, що книги за списками проф. О. С. Грузинського, необхідні для викладання української мови, літератури, історії, купували в Ніжинському українському книжковому магазині [54], у місцевій книгарні товариства "Друкар" [55]. Крім того, продовжували передплату часописів та газет українською мовою. Архівні документи свідчать, що в 1924 році з каталогу книгозбірні було виокремлено каталог "Україніка" як базу для українських наукових досліджень і краєзнавчої роботи [56].

Зазначимо, що з початку 20-х років ХХ ст. у зв'язку зі змінами системи викладання здійснювалися й пошуки кращої структури

бібліотек закладів вищої освіти. Створення робітничих факультетів у 1922 році призвело до поширення теорії про відмирання лекційної системи та про обов'язковість упровадження лабораторного методу викладання (Дальтон-плану). Ці принципи відбилися й на формуванні структури бібліотеки ЗВО: було створено допоміжні бібліотеки (кабінети) та реорганізовано фундаментальну бібліотеку. Лабораторно-бригадний метод, який упроваджували в нових радянських ЗВО, передбачав вивчення навчального матеріалу не через пасивне сприйняття лекцій професорів, а шляхом самостійної роботи студентів. Перша частина назви методу вказує на місце проведення занять (спеціальні предметні кабінети – лабораторії), а друга частина визначає основну структурну навчальну одиницю (бригада). Скорочення лекційних занять, ліквідація іспитів, запровадження "днів вільного розкладу", коли студент міг приходити в кабінет чи в бібліотеку для самостійної роботи (а міг і взагалі не приходити), перехід ЗВО на безперервний робочий тиждень – усі ці інновації не враховували можливостей НІНО і бібліотеки.

Резолюція Першої конференції наукових бібліотек, що відбулася 7–12 грудня 1924 року, наказувала всі допоміжні бібліотеки "перетворити на кабінети, лабораторії або робочі студентські бібліотеки, організовані в такій кількості, щоб разом із центральною академічною бібліотекою вони були в змозі обслуговувати все студентство вишів. Там, де їх немає, необхідно їх організувати негайно". Конференція також визнала за необхідне все книжкове майно централізувати в основній бібліотеці вишу, вважаючи кабінети й робочі бібліотеки частинами академічної бібліотеки. Отже, було висунуто ідею централізації бібліотечної справи в межах одного навчального закладу, координації роботи всіх пунктів видачі літератури [57]. Саме тому, 1925 року всі бібліотеки, які існували в ІНО, були об'єднані в одну [58]. Але відкриття кабінетів проходило дуже швидко та без будь-якого плану, що потім стало величезною проблемою для працівників бібліотеки. Водночас бракувало підручників із предметів виробничого циклу, а також підручників українською мовою. "Вартові" в кабінетах часто не виконували своїх обов'язків як слід, студенти порушували загальний розпорядок кабінетної праці, виносячи з кабінетів підручники [59]. В 1926 році в НІНО налічувалося вже 18 кабінетів [60]. У цьому аспекті надзвичайно цікавою є заява завідувача бібліотеки В. К. Пухтинського до директора Ніжинського інституту від 8 вересня 1930 року: "Під час утворення кабінетів при ІНО було використано шафи бібліотек колишньої гімназії (10 шаф) й колишньої студентської бібліотеки (18 шаф) замість того, щоб устаткувати кабінети новими

меблями. Книжки ж викинуто просто на підлогу та порозтикано по різних кутках, через що утворилися так звані "книжкові кладовища", основне розміщувалося в темному коридорі, допоміжні – по всіх бібліотечних приміщеннях – на підлозі, столах, вікнах, по кутках, над шафами. І це все в повному хаосі. Цю жахливу картину могли спостерігати всі відвідувачі бібліотеки до 1930 р." [61]. Крім того, книги для кабінетів часто забирали без будь-яких відміток і відповідних актів, що порушувало саму систему видачі літератури та відповідальність за книжки. Через передання із фонду книгозбірні до кабінетів було втрачено велику кількість книг. Тільки за 1928 рік кількість втрачених книжок становила 438 екземплярів, а саме: у кабінеті російської мови – 42 книжки, у кабінеті суспільствознавства – 215 книг, у кабінеті української мови – 13 книг та ін. [62]. Варто зауважити, що конференція наукових бібліотек УССР (1925 р.) змушена була визнати, що організація кабінетів і введення лабораторно-бригадного методу без глибоко продуманого плану призвели до негативних наслідків: розпорошення книжкових зібрань центральних бібліотек, неефективного використання літератури, її значних втрат [63].

Не можна оминати увагою зусилля бібліотекарів книгозбірні щодо налагодження бібліотечної справи в стінах ІНО. На момент створення ІНО з 1919 до 1925 року книгозбірнею завідував Михайло Миколайович Бережков (1850–1932) – професор, представник Ніжинської історичної школи у вітчизняній історіографії, який багато зробив для збереження та становлення бібліотеки. З 1 жовтня 1882 року М. Бережков пов'язав своє життя з Ніжинським історико-філологічним інститутом князя Безбородька, перетвореним у післяреволюційні роки на Ніжинський інститут народної освіти. Тут він працював на посаді спочатку екстраординарного, а потім ординарного професора. У 1904 р. М. Бережков завершив викладацьку діяльність, вийшов на пенсію за вислугою років. Проте 1919 року він прийняв пропозицію Конференції Інституту й за згодою Комісара народної освіти знову повернувся на службу в Інститут на посаду позаштатного професора й "бібліотекаря великої фундаментальної бібліотеки, де мав багато справ і задоволення на старості років" [64]. Зауважимо, що він став очільником книгозбірні в дуже важкі часи в період нестабільності. Про це свідчить один із записів у його "Щоденнику": "Все в інституті и в гимназии пришло в разбродство и в упадок. Библиотека очень содержательна, очень хороша; но в ней нет прежнего строгого порядка. Я очень доволен все-таки, что бываю в ней для занятий: прекрасная библиотека! Уцелеет ли она в эту смуту?" [65].

Особливої уваги вимагало від бібліотекарів упорядкування бібліотек, що ввійшли до складу бібліотеки ІНО, а саме: фундаментальної бібліотеки (бібліотеки колишньої гімназії – 5 492 назв, 11 748 томів), студентської книгозбірні учнівської (старшого віку – 2 684 назв, 6 257 томів), вищих жіночих курсів – 323 назви, Робфаку імені Шевченка – 1 865, Історико-філологічного товариства – 790 назв, 2 331 томів, Олександрівського Грецького училища – 264 назви, 647 томів [66].

Нагальною залишалася перевірка книжкового фонду бібліотеки, якої не проводили з 1914 року. Відомо, що 1922 року було проведено ревізію колишньої гімназійної бібліотеки й складено каталог до неї О. Д. Голишкіним. М. Бережков писав: "Отчет о ревизии бывшей гимназической библиотеки 1922 года есть важный исторический документ, важный в практическом отношении для постоянных справок в нем, на будущее время. Считаю своим долгом засвидетельствовать при настоящем случае всегда во всем усердную и деловитую, с любовью исполняемую службу Александра Дмитриевича" [67]. Цього самого року було створено комісію з перевірки книжкового фонду всієї бібліотеки в складі професора І. І. Семенова, викладача В. В. Кукаркіна та бібліотекаря М. М. Бережкова. На жаль, розпочата перевірка фонду так і не була закінчена [68].

Однією з основних турбот завідувача книгозбірні було збереження її книжкового фонду. Із рапорту М. М. Бережкова 1925 року: "Что касается до книг, числящихся за разными лицами, которые вопреки правилам библиотеки, издавна держат их, то списки этих лиц и книг небезизвестны Правлению по рапортам, из библиотеки поступавшим в Правление: нет надобности здесь повторять их, выписывая из отчета. Но вот что важно и затруднительно: Мы, библиотекари, не можем указать практичных мер ко взысканию книг, или же платы за них с должников наших: о многих из них мы не знаем, где они служат и работают, – даже не знаем, живы ли они здоровы. И едва ли мы получили полезные результаты, если бы мы даже имели адреса бывших читателей библиотеки и вступили с ними в переписку: вероятно, мы получили бы уклончивые ответы, или совсем бесполезные, вроде таких, что книги потерялись в дороге, или похищены в вагоне, или потерялись дома, при смутных обстоятельствах революции и т. п." [69]. Також за дорученням конференції Михайло Миколайович вів реєстр сторонніх осіб і стежив за терміном повернення книг [70].

Ще однією *невирішеною проблемою* бібліотеки того часу залишався стан абеткового каталогу. Ще в травні 1919 року Конференція розглядала заяву проф. І. Г. Турцевича про те, що друкування карткового каталогу є нагальною та важливою справою. Визнаючи

користь друкованого карткового каталогу, ухвалили: "Із схваленням пропозиції проф. Турцевича почекати у зв'язку з великим обсягом роботи і витратами, які будуть потрібні для цього, але разом з тим, просити бібліотекаря проф. М. М. Бережкова, готувати необхідні для цього матеріали" [71]. Про це свідчить і клопотання студентського виконавчого комітету від 16 серпня 1920 року щодо впорядкування алфавітного каталогу студентської бібліотеки. Конференція ІНО зверталася до бібліотекаря фундаментальної бібліотеки проф. М. М. Бережкова зробити відповідне розпорядження [72]. Але, на жаль, можливості продовжити цю роботу в бібліотеці не було.

Варто зазначити, що М. Бережков залишив після себе величезний архів, який у 1934 році був переданий до бібліотеки АН України завідувачем бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту В. Пухтинським. Нині особистий архів М. Бережкова зберігається у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Значний інтерес становлять "Щоденники" професора, які він вів із 1876 по 1930 рік. У бібліотеці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя зберігається книжкове зібрання професора М. М. Бережкова, що налічує майже 1 300 томів, яке надійшло до книгозбірні у 1938 році після смерті вченого.

У ці роки помічником бібліотекаря М. Бережкова працював Олександр Дмитрович Голишкін (1899–?), із 1922 року – Федір Омелянович Бова, з 1918 року – Ольга Дмитрівна Максимкова (1899–?), із 1922 року і на посаді служителя при бібліотеці та музеї Карпо Юхимович Єрмоленко (1877–?) [73]. Саме цим бібліотекарям довелося практично із самого початку налагоджувати роботу бібліотеки, бо після громадянської війни фонди було частково розкрадено, решту розпоширено в кількох приміщеннях, було порушено їхню систематизацію.

Нові віяння в країні декларували демократизацію управління й виборність завідувача бібліотеки. Зазначимо, що ця посада в штатному розкладі була відсутня, вона з'явиться тільки в 1930 році. Уперше на посаду бібліотекаря ІНО претендували три кандидати: Алексеев, Петровська (на жаль, ініціалів не виявлено – *прим. авт.*) та Л. С. Кулжинська. І вже 16 вересня 1925 року на посаду бібліотекаря ІНО була призначена Людмила Степанівна Кулжинська [74]. Варто зауважити, що з бібліотекою ІНО Л. Кулжинська була добре знайома. Починаючи з 1919 року (з часу свого переїзду в місто Ніжин), вона, а іноді і її сестра Ольга Кулжинська, привозили книги з бібліотек м. Санкт-Петербурга для вчених Ніжинської вищої школи, де Людмила Степанівна викладала деякі дисципліни з історії книжково-бібліотечної справи.

Л. С. Кулжинська народилася 9 квітня 1877 року в місті Ніжині Чернігівської області (Україна) у дворянській сім'ї відомого роду Кулжинських. Її дід Іван Григорович Кулжинський (1803–1884) був учителем Миколи Васильовича Гоголя та Євгена Павловича Гребінки в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька. Без сумніву, він був дуже освіченою людиною, як, утім, усі діти та внуки цієї численної родини [75].

Вищу освіту Людмила Степанівна здобула в Санкт-Петербурзі на (Бестужевських) Вищих жіночих курсах, а спеціальну бібліотечну освіту – у Німеччині. Працювала в Петрограді в бібліотеці Державної Думи (1906–1917 рр.). Була делегатом Першого Всеросійського з'їзду бібліотечної справи, який проходив 1–7 червня 1911 року в С.-Петербурзі. Визнаний фахівець-бібліотекар Л. С. Кулжинська у 1910–1915 роках працювала відповідальним секретарем редакції журналу "Бібліотекар", який виходив у Петербурзі з 1910 по 1917 р. [76]. У довідці про свою трудову діяльність Людмила Степанівна зазначає, що дуже добре знайома з організацією бібліотечної справи в Інституті бібліотекознавства при Державній бібліотеці СРСР імені В. І. Леніна [77].

Особисті причини (хвороба матері) змушують її в серпні 1919 року переїхати в місто Ніжин до матері Єлизавети Микитівни (уродженої Тризни). Тут Л. Кулжинська продовжує свою бібліотечну діяльність. Спочатку вона працює помічником бібліотекаря в міській бібліотеці, а потім з 1919 по 1921 рік завідує нею. Одночасно в 1920 році вона викладає бібліотекознавство на курсах радянського будівництва й на літніх курсах для вчителів у Ніжині [78]. Досвідчений бібліотекар-бібліограф, Людмила Степанівна одразу взялася налагоджувати роботу бібліотеки. Зауважимо, що саме перед призначенням Л. С. Кулжинської 5 серпня 1925 року в бібліотеці було скорочено посаду помічника бібліотекаря, яку обіймала О. Максимкова [79]. Тому величезна робота в бібліотеці фактично була покладена тільки на трьох співробітників: завідувача (Л. С. Кулжинську, з вищою бібліотечною освітою і 20-річним бібліотечним стажем), помічника завідувача (Олександра Дмитровича Голишкіна, з вищою освітою і 33-річним бібліотечним стажем) і технічного працівника (Карпа Юхимовича Єрмоленка, служителя музею і бібліотеки з 15-річним стажем).

Було розроблено план роботи книгозбірні, який враховував усі аспекти бібліотечної роботи в ці роки. Головним завданням залишалося впорядкування книжкового зібрання бібліотеки. Протягом багатьох років фонди не перевірялися. Саме тому в 1926 році було проведено часткову ревізію фундаментальної бібліотеки, розпочато впорядкування книг із зібрання колишнього директора Історико-

філологічного інституту князя Безбородька професора І. Е. Леціуса [80]. Проводиться обстеження всіх інвентарних книг фундаментальної бібліотеки, які до цього часу не були навіть прошиті й проштамповані [81]. Серйозне занепокоєння викликала справа з обліком книг в кабінетах ІНО. Багаторічна система обліку книг, під час формування кабінетів не витримувала ніякої критики. Книги дуже часто забирали без відповідних відміток у контрольних книгах бібліотеки. Склалася ця система через нестачу штатних працівників бібліотеки [82].

Кулжинська Л. С. намагається провести карткову каталогізацію книг у кабінетах, які не відображалися в алфавітному каталозі (їх уже на той час налічувалося близько трьох тисяч), завести картотеку нових надходжень літератури, упорядкувати картковий каталог, продовжити роботу з повернення в бібліотеку книг, узятих сторонніми особами ІНО та ін. [83]. Завдяки Л. С. Кулжинській у бібліотеці вперше було налагоджено роботу з обліку бібліотечної праці, заведено щоденник роботи бібліотеки, щомісяця подавали відомості про придбання й обробку книг, про кількість і відвідування читачів, про показники читаності, руху книг і ін. Професіонал своєї справи, вона розуміє важливість створення довідкового апарату бібліотеки. У зоні її уваги завжди були питання каталогізації, класифікації та систематизації бібліотечних фондів, удосконалення алфавітного та систематичного каталогів, які відповідали б сучасним вимогам бібліографічного опису.

Якісно новим явищем у діяльності наукових бібліотек цього часу слід уважати застосування масових форм роботи з читачами, пропаганди літератури й надання допомоги в самоосвіті. Бібліотека НІНО починає організовувати книжкові виставки, які відповідають важливим питанням державної політики та міжнародного становища, знаменним датам, військовим знанням у зв'язку з навислою загрозою війни та ін. З архівних матеріалів відомо, що бібліотека репрезентувала книги за окремими галузями знань: із педагогічних, психологічних та антирелігійних тем. А коли проходили зустрічі з представниками громадських і партійних організацій, то книжкові експозиції виходили навіть за межі ІНО. Іноді на виставки запрошували учнів Ніжинських професійних шкіл і "семирічок". Головним завданням організаторів було наблизити до читача книгу, знайомство з якою важливе для майбутнього вчителя [84].

Людмилу Степанівну завжди цікавили головні події бібліотечного життя, які відбувалися в країні. З 30 листопада по 16 грудня 1926 року бібліотекар від НІНО Л. Кулжинська взяла участь у II Всеросійській конференції працівників наукових бібліотек у Ленінграді, у якій брали участь представники наукових бібліотек союзних республік [85]. Як

відомо, на конференції обговорювали питання про перебудову роботи бібліотек з метою задоволення потреб "соціалістичного будівництва". В ухвалі конференції відображено проблеми поліпшення довідково-бібліографічної роботи й обслуговування читачів, кооперування та координації роботи наукових бібліотек, організації централізованої каталогізації та складання зведених каталогів [86, с. 212]. Про цю важливу подію бібліотечного життя Л. Кулжинська доповідала на зборах бібліотекарів в місті Ніжині [87].

Слід зазначити, що в кінці 20-х – поч. 30-х років ХХ ст. зростає випуск книжкової продукції як в СРСР, так і в Україні. Книжковий фонд бібліотеки ІНО швидко збільшувався. Якщо в 1924–1925 рр. в ній налічувалося 113 825 томів, то в 1928–1929 рр. їхня кількість збільшилася до 132 181 томів. Істотно зростає випуск періодичних видань, перш за все, агітаційно-пропагандистської й виховної тематики, які надходили до бібліотек як обов'язковий примірник [88, с. 10]. Із доповідної записки 1934 року помічника директора ІНО П. М. Тихого: "Бібліотека має угоди на постачання підручною літературою із книжковими установами Харкова, Києва, Чернігова, Москви. Темпи реалізації угод повільні, лише останніми днями почали надходити великі партії книжок" [89]. Правління інституту ухвалює таке рішення: "Беручи до уваги, що бібліотека при ІНО одна з найстаріших великих (бібліотек ВУЗів), просити НКО та книжкову палату забезпечити бібліотеку НІНО одним примірником тих видань, що будуть надходити до книжкової палати на підставі об'їзника НКО № 762–28 р." [90].

У 1926 році в бібліотеку надійшло більше 10 назв газет і 41 назва журналів [91]. Але, на жаль, журнали дуже часто надходили з великим запізненням, а іноді взагалі не доходили до бібліотеки, тож багато часу йшло на з'ясування причин недоотримання видань. Саме в цей час правління ІНО розглядає відношення українського науководослідного Інституту Книгознавства про допомогу книгозбірні інституту "в справах бібліографічних покажчиків друку України" [92].

Усе гостріше, відчуваючи брак місця в приміщенні, де розміщувалася бібліотека, тому Л. С. Кулжинська неодноразово ставить питання перед членами правління ІНО й бібліотечною комісією про виділення для бібліотеки ще однієї кімнати [93]. 10 січня 1927 року о 18 годині на горищі триповерхового будинку Ніжинського ІНО з північного крила виникла пожежа. Бібліотекарі були напоготові до виносу книжок. *Але, на щастя, усе обійшлося*: книгозбірня не постраждала [94].

Незважаючи на постійну нестачу штатних працівників, важкі умови праці, кількість читачів і кількість книговидач помітно збільшується.

За 1928–1929 рр. бібліотека обслужила вже 761 студента та 45 викладачів ІНО. Зросла й кількість виданих книг. Якщо в 1924–1925 рр. вона становила всього 8 153 прим., то вже в 1928–1929 рр. зросла до 12 297 екз. [95, с. 113]. Два бібліотекарі ІНО просто фізично не могли справлятися з таким обсягом роботи в бібліотеці. Можна тільки припустити, що саме велике навантаження завадило Л. Кулжинській взяти участь у роботі українського науково-дослідного Інституту Книгознавства в 1929 році. Про це свідчить документ, датований 22 лютого 1929 року: "На Вашу пропозицію взяти участь в роботі Кабінету вивчення книги і читача шляхом кореспонденції, незважаючи на весь інтерес і значущість цієї роботи, не можу дати певної відповіді, поки не буде визначено обсяг роботи, тому що через брак часу не можу ручатися за своєчасне кореспондування" [96].

Обслуговування студентів та викладацького складу, постійна робота з боржниками бібліотеки, комплектування та облік фонду, перевірка кабінетів, робота з довідково-бібліографічним апаратом та інші завдання повинні були виконувати бібліотекарі ІНО в ці роки. Безумовно, із таким навантаженням справлятися ставало все складніше. Можна припустити, саме через це в Людмили Степанівни виникали деякі непорозуміння з бібліотечною комісією в складі голови – М. Н. Петровського та членів комісії: В. І. Резанова, А. П. Кадлубовського, А. А. Каменєва. Комісія вважала, що необхідно збільшити норми на каталогізацію книг, щоб результативність праці була більшою. За підписом ректора НІНО відправлялися запити до директора Всенародної бібліотеки України, до директора Центральної бібліотеки міста Ніжина. Людмилі Степанівні доводилося доводити, що ці норми не можна застосовувати до інститутської бібліотеки, адже робота персоналу у Всенародній бібліотеці була більш диференційованою. Крім того, брак коштів на обладнання бібліотеки (нестача шаф, книжкових полиць, ящиків для картотек, драбин) не давала можливості вести нормальну роботу в бібліотеці. Із резолюції доповіді про роботу бібліотеки ІНО 1929 року: "Повільний темп роботи бібліотеки є помітною її хвибою, у повсякденній праці бібліотеки відчувається потреба в певній плановості та належній чіткості, щоб обмежений штат бібліотеки міг краще справлятися зі своєю роботою, кошти, що відпущено на поточні витрати та обладнання бібліотеки не задовольняють цілком потреб бібліотеки, поміж бібліотекою та бібліотечною комісією не вистачає певної налагодженості в роботі" [97].

Після смерті матері 11 вересня 1929 року Людмила Степанівна звільняється з посади бібліотекаря НІНО й переїжджає до Ленінграда [98]. І хоча упорядкування бібліотеки так і не було розпочато

(через об'єктивні причини), але, безумовно, своєю діяльністю на посаді бібліотекаря Л. С. Кулжинська сприяла становленню та розвитку бібліотеки НВШ, внесла багато нового в роботу, залишивши після себе добру пам'ять як приклад самовідданого служіння улюбленій справі.

Становище бібліотеки залишалось вкрай важким. На початок 1930 року в бібліотеці панував хаос й безлад: неупорядкованість основної бібліотеки, недосконалість обліку книжкового фонду кабінетів, недостатність штату та головна проблема – нерозібраний фонд.

З 25 вересня 1929 року бібліотеку НІНО очолює В'ячеслав Костянтинович Пухтинський (14.12.1888–2.02.1980) [99], який закінчив Петербурзький історико-філологічний інститут, володів латиною, грецькою, німецькою та французькою мовами, працював викладачем німецької та латинської мови в НІНО. Зазначимо, що бібліотекарем до цього часу він працював у 62-й трудовій школі, де викладав російську та латинську мови, історію та географію та здобув авторитет у педагогічному колективі [100]. Отже, першочерговим завданням для завідувача книгозбірні було упорядкування книжкових фондів. Здійснити це було вкрай важко через нестачу місця для розміщення книжок, недостатність освітлення, брак необхідних меблів, багаторічну відсутність опалення. Протягом багатьох років фонд не перевірявся, під час надходження книг до кабінетів працівники не робили відповідних відміток у контрольних книжках. Замалим залишався штат бібліотеки, працівники фізично не могли впоратися з таким великим обсягом роботи.

Необхідно підкреслити, що на межі 20–30-х років ХХ ст. у колишньому Радянському Союзі відбувалися складні й суперечливі процеси, які охопили всі сфери суспільного життя. Формувалася радянська командно-адміністративна система тоталітарного типу. Після короткого періоду послаблення режиму (доба непу та політики "коренізації") відбувається рішучий злам у політиці партії більшовиків. Було взято курс на будівництво "соціалістичного суспільства", який на практиці позначився жорсткими примусовими засобами формування нової суспільної свідомості. Радикальні реформи в першу чергу охопили ті сфери суспільного життя, які, на думку радянських керівників сталінської доби, були покликані формувати ідеологічну базу "нових суспільних відносин" – академічну науку, освіту, культуру. Наступ радянської ідеології супроводжувався розгортанням політичних репресій, спрямованих проти інтелігенції, наукової та політичної еліти, що була вихована в дореволюційну добу [101]. Зрозуміло, що події, які відбувалися в країні, безпосередньо впливали на роботу

Ніжинського інституту, в т. ч. на діяльність бібліотеки, яка в непростих умовах виконувала свою основну функцію – допомогу навчально-виховному процесу у формуванні майбутнього вчителя. З доповіді директора Ніжинського педагогічного інституту С. С. Поради "За більшовицьку принципівість у боротьбі за якість навчання в педвиші" на зборах Ніжинської філії товариства "Педагог-марксист" у квітні 1933 року: "В роботі інституту важливе значенням має бібліотека. Тому слід підкреслити потребу укомплектувати бібліотеку таким персоналом, щоб робота її йшла максимально еластично, гнучко, обслуговуючи всі потреби викладання. Треба особливу увагу приділяти також поповненню бібліотеки, щоб забезпечити потреби проходження всіх наукових дисциплін інституту найновішою літературою" [102, с. 48]. "Ми вимагаємо від усього інститутського колективу посилення революційної пильності до хитро замаскованого ворога та своєчасної нещадної відсічі йому. Нам потрібен не просто педагог, а педагог-більшовик!" [103]. Ретельно добиралися працівники бібліотеки. Під час оформлення на посаду бібліотекаря для працівників встановлювався місячний або недільний випробувальний термін, і лише після успішного його проходження зараховували до штату бібліотеки. Зарплата бібліотекаря не відповідала обсягу його роботи й була мінімальною. Тому, звичайно, неможливо було проводити роботу в повному обсязі. Тільки в 1930 році в бібліотеці нарешті офіційно були введені посади завідувача бібліотеки, бібліотекаря, помічника бібліотекаря та каталогізатора [104].

Поколінню бібліотекарів тих часів судилася важка доля: громадянська війна, інтервенція, розруха, голод, холод, мізерні заробітні плати. Їх об'єднувало одне: вони служили книзі в чи не в найскладніший період радянської історії. Не можна не згадати пророчі слова директора бібліотеки Харківського університету К. І. Рубінського (який, до речі, з 1878 року до 1883 року був студентом Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька – *прим. авт.*): "А сколько их было – беззаветных и неизвестных труженников в академических народных библиотеках, всю душу вложивших в любимое дело. Имена их всплывут когда-нибудь и сделаются достоянием истории, когда появятся более солидные исследования в области истории библиотеки" [105]. Архівні документи свідчать, що саме в 30-х роках ХХ ст. в бібліотеці інституту разом із В. К. Пухтинським працювали Г. П. Первушов, З. М. Каменецька, О. Л. Северін, Н. Г. Наркевич, З. К. Константинова, К. М. Лазаренко, В. В. Клименко, Бабіч, Булах, Михайловський, Криловій, Коваленко, Пинський, Біле (на жаль, багато прізвищ в архівах без ініціалів – *прим. авт.*). Уже на початку

1935 року штат бібліотеки складався із 7 чоловік. Навіть була введена посада вченого бібліографа, на яку призначили П. Н. Абрамовича [106].

В. К. Пухтинський, як фаховий історик та філолог з широким кругозором, почав свою діяльність із всебічного аналізу стану всієї бібліотеки. Він розробив декілька конструктивних пропозицій щодо її реорганізації, які мали не тільки тактичне але й стратегічне значення, бо стосувалися питань комплектування фондів, заходів організаційного характеру, взаємозв'язків з іншими бібліотеками, поліпшення обслуговування читачів тощо. Підтримувати порядок у бібліотеці було дуже складно. У 1930 році книгозбірні відвели одну кімнату в підвальному приміщенні для бібліотечного архіву [107], але це не вирішило головної проблеми розміщення книжкового зібрання. Становище бібліотеки ускладнювалося ще й через те, що опалення було майже відсутнє. З бюлетеня ІНО: "Болючим же місцем в Ніжинському ІНО є опалення головного помешкання, яке провадиться при допомозі голландських та ще й стародавніх грубок. Час вже перейти на більш удосконалену систему опалення, але для цього потрібно буде надто велику суму, порівнюючи з бюджетом ІНО. Тієї норми, що встановлено, взагалі для опалення далеко не вистачає для грубок Ніжинського ІНО, і паливні матеріали, які наявні в обмеженій кількості, доводиться дуже економити, а частина помешкань, як бібліотека і музей, не опалюється зовсім" [108]. Складним було становище з електропостачанням. Працівники бібліотеки у вечірні години користувалися свічками [109]. Неодноразово В. К. Пухтинський звертався до керівництва інституту з проханням придбати для потреб бібліотеки електричні ліхтарі та встановити в приміщеннях бібліотеки електрообладнання, адже це обіцяли зробити ще до 22 грудня 1930 року [110]. Незважаючи на жакливі умови праці, бібліотекарі сумлінно виконували свої обов'язки.

Для впорядкування такої великої бібліотеки працівників не вистачало. В інституті було створено бібліотечну комісію в складі завідувачів факультетів: М. П. Руткевича, В. І. Рєзанова, М. Н. Петровського, завідувача бібліотеки В. К. Пухтинського. Комісію очолив І. М. Забарний (працював у штаті викладачів НІСВ з 1930–1933 на посадах професора педагогіки, завідувача кафедрою педагогіки (1930–1931), помічника директора з навчальної частини, доцента педагогіки (з 1930) – *прим. авт.*) [111]. Згідно з постановою бібліотечної комісії та наказу директора ІНО бібліотека розпочала роботу щодо утворення робітничого ядра.

Завідувач бібліотеки старанно розробляє проєкт плану роботи бібліотеки, неодноразово пише доповідні записки. Зокрема, звертається до Правління ІНО з проханням зробити технічний огляд усього

приміщення бібліотеки у зв'язку з тим, "що в деяких залах стеля в небезпеці й тріщини в стінах"; розпочинає роботу з упорядкування бібліотек колишньої гімназії, бібліотек проф. Клінгера і Леціуса, також студентської книгозбірні; переглядає рукописний відділ [112]. За вимогою Ніжинського окружного архівного управління довелося вилучити деякі архівні матеріали, про передачу яких складено акт від 10 грудня 1929 року [113].

Крім того, В'ячеслав Костянтинович намагається продовжувати роботу з упорядкування алфавітного та систематичного каталогів; заводить контрольні зошити для запису книжок у кабінетах інституту; складає картковий каталог книжкових новинок (картки книжкової палати), піврічний і річний плани, які затверджувалися Радою інституту, неоднаразово порушує питання про будівництво спеціального приміщення бібліотеки.

Працівники бібліотеки долучаються до поширеного в ті роки ударництва. Вони брали на себе зобов'язання підпорядкувати свою роботу жорстким планам соціалістичного будівництва, нарощувати темпи роботи. Із протоколу засідання бібліотечної комісії від 16.09.1930 р.: "В ударному порядку, протягом 2-х тижнів утворити робоче ядро (бібліотеку для студентів), розташувавши із цією метою книжки в окремі від фундаментальної бібліотеки кімнаті; переміщення книжок до цього ядра, бібліотечним робітникам перевіряти за списками шкідливої літератури всю (літературу з 20 років, а до 20 року – за вказівками фахівців); приміщення для студентської бібліотеки очистити, перенісши книжки колишньої гімназії, що зараз у ньому знаходяться, тимчасово в залу "Д", де вони залишатимуться до з'ясування питання про розширення бібліотечного приміщення; студентам до виділення окремої для них бібліотеки рекомендувати користуватися книжками з кабінетів; пожвавити темпи упорядкування, знявши одночасне питання про поширення приміщення бібліотеки" [114].

В. К. Пухтинський звертається до керівництва інституту за допомогою. До участі з упорядкування бібліотеки були залучені педагогічний персонал та студенти. Створюються бригади, кожен студент першого курсу повинен був відпрацювати в бібліотеці 30 робочих годин. Книги в цей час видавалися лише три години на день, а наступні робочі години витрачалися виключно на впорядкування бібліотеки. Завідувач бібліотеки та голова бібліотечної комісії щомісяця подавали звіти про роботу директорові інституту. Упорядкування бібліотеки повинні були закінчити до 1 березня 1931 року, але через низку обставин не вклалися в зазначений термін [115]. Тоді завідувач

книгозбірні звернувся до профкому інституту. На допомогу бібліотеці щодня приходили 15 студентів, але через недостатню їхню кількість та плінність складу робота йшла надзвичайно повільними темпами. Таке становище примусило В'ячеслава Костянтиновича звернутися до студентів тих відділів, де він працював, із закликом допомогти бібліотеці, унаслідок чого кількість студентів збільшилася [116].

Але, незважаючи на всі зусилля В. К. Пухтинського та працівників бібліотеки, на нараді керівників кафедр пролунала думка, що "нормальній організації" лабораторної роботи перешкоджає саме бібліотека, яка, на думку керівників кафедр, незадовільно обслуговує потреби студентів. Для перевірки роботи бібліотеки та бібліотечної комісії було створено бригаду в складі бригадира М. С. Кармінського (працював у штаті викладачів НДПІ з 1923 до 1941, зав. кафедрою математики (1932–1941, 1944–1953) – *прим. авт.*) та представника профкому М. Ф. Даденкова (працював у штаті викладачів НІНО з 1928 до 1941 на посаді завідувача кафедри педагогіки – *прим. авт.*) [117]. Унаслідок перевірки роботу бібліотеки було визнано незадовільною, а саме: утворення "робочого ядра" себе цілком не виправдало, бо співробітники бібліотеки й до цього часу не закінчили роботи. Підкреслювалося, що бібліотека не має тісного зв'язку з кабінетами; бібліотека не володіє інформацією про доцільність перебування тих чи інших книг у кабінетах; співробітники бібліотеки не здійснюють керівництва впорядкуванням кабінетних книгозбірень. Комісія зауважила, що бібліотека обмежилася лише становищем проміжної інстанції між крамницею та кабінетами і "стоїть осторонь" від більшої частини книжкового фонду інституту. Також зазначалося, що працівники бібліотеки не проводять роботи із забезпечення студентів книгами: "читаність" книжок є незадовільною. Постанова бібліотечної комісії про організацію бібліотечного гуртка залишилася невиконаною. Відсутність систематичного каталогу основної бібліотеки та відсутність бібліографічних покажчиків ускладнює користування бібліотекою.

Разом із тим комісія відзначила правильні дії працівників бібліотеки зі складання систематичного каталогу, хоча зробила зауваження щодо несвоєчасної каталогізації нових книжок. Залишалося відкритим питання організації збереження газетного архіву. Зв'язок бібліотеки зі "студчитальнею" був визнаний незадовільним. На думку членів комісії, бібліотека не вивчала ані читацьких запитів студентів у читальні, ані руху книжок, не знайомила студентів із новими надходженнями.

Після перевірки В. К. Пухтинському рекомендували закінчити впорядкування фонду бібліотеки при кабінетах до 15 травня 1931 року.

Він, як завідувач бібліотеки, повинен був розробити заходи щодо "просунення книг в студентську масу і негайно приступити до впровадження їх в життя" у п'ятиденний термін; до 1-го травня завершити каталогізацію нових надходжень книгозбірні та продовжити роботу зі складання систематичного каталогу. Його зобов'язали організувати бібліотечний гурток, упорядкувати зберігання газет таким чином, щоб жодна газета не була загублена, а зберігалася й використовувалася в газетному архіві читальні. Разом із тим керівництво зазначило неухильне ставлення завідувача господарством т. Рибки до виконання постанов Ради в справі бібліотеки й запропонувало негайно виконати ці постанови. У наказі, зокрема, зазначалося: "... вважати, що завідувач бібліотеки на засадах єдиноначальності керує бібліотекою і сам відповідає за бібліотеку", а бібліотечна комісія – це дорадчий орган при завідувачі бібліотеки, метою якого є сприяння розвитку бібліотеки [118].

Знову і знову В. К. Пухтинський, як голова зборів завідувачів кабінетів, проводить наради та інструктажі щодо налагодження роботи в кабінетах. Він звертається до керівництва інституту з проханнями прийняти тимчасового робітника для роботи з фондом, провести електрику в приміщення бібліотечного архіву на першому поверсі, поставити залізні *grati* на вікнах у гоголівській кімнаті, відремонтувати грубку, бо в бібліотеці дуже холодно, обладнати замки до шаф, надбудувати полиці над шафами, придбати спецодяг та мило тощо [119]. Нарешті, у листопаді зазначену роботу виконали педагогічний, біологічний та кабінет образотворчого мистецтва, але в інших кабінетах (математичному, військовому, суспільствознавства, географічному, німецької, української та російської мови, хімічному, анатомії та фізіології, педологічному та фізичному) робота так і залишилася невиконаною [120].

Слід наголосити, що, крім упорядкування бібліотеки, проводилася велика робота зі списання літератури, здійснювалося передання книжок (в кількості 960 примірників) Ніжинському педагогічному технікуму, який почав функціонувати в місті Ніжині. Бібліотека влаштовувала виставки літератури з нагоди революційних свят, ювілеїв й актуальних поточних кампаній, брала участь у заняттях лікнепів та гуртків, поширювала практику надсилання бібліотечок-"пересувок" до підшефних об'єктів – Веркіївки, Кручи-Магерок, до парткабінету при Ніжинській радянській партшколі [121]. В. К. Пухтинський постійно організовував екскурсії бібліотекою ІНО, де "широкі верстви трудящихся колгоспників, червоноармійцев, учителів, учнів, студентів знайомилися зі скарбом бібліотеки" [122]. У 1933 році ІНО відвідав

М. О. Скрипник (1872–1933), який з 7 березня 1927 року по 7 липня 1933 року очолював Народний комісаріат освіти УСРР. Після екскурсії бібліотекою, яку провів В'ячеслав Костянтинович, нарком залишив запис у пам'ятній книзі бібліотеки: "На бібліотеку інституту наркомат освіти України досі не звертав належної уваги, надалі ж зміниться ставлення до неї" [123].

З метою збереження книжкового фонду у 1930 році В. К. Пухтинський розробляє правила користування бібліотекою, де чітко прописує методику роботи з боржниками. Цікаво, що, згідно з цими правилами, студенти, які не повернули своєчасно книги, позбавлялися не тільки права користування книгами, але й одержання стипендії, пільг, різних довідок та документів із канцелярії інституту до повернення заборгованості. Тих студентів, які вибували з інституту й не повертали книжок, притягали до відповідальності. Під час переведення на вищий курс, після представленої довідки про своєчасну здачу до бібліотеки та кабінетів усіх книжок, установлювалася обов'язкова відмітка в студкартках [124]. Викладачам інституту, які вчасно не повертали книги, не видавали зарплати й відпускних [125]. Особливо суворими були правила користування рукописним фондом фундаментальної бібліотеки. Згідно з ними, "коли в бібліотеці немає дублікатів певних книг і немає можливості їх придбати на книжковому ринку, то вони можуть видаватися штатному персоналу лише згідно до спеціального реєстру. Там обов'язково зазначалася дата з власноручною розпискою про видачу книжки та термін її повернення" [126, с. 6]

Саме в цей час В'ячеслав Костянтинович у контакті з центральною бібліотекою м. Ніжина розробляє проєкт створення в місті "Музею старої книги" та планує переведення фундаментальної бібліотеки при Інституті соціального виховання в ранг наукової бібліотеки всеукраїнського рівня [127]. Шкода, що втілити ці задуми тоді так і не вдалося.

У 1933 р. під час перевірки інституту представником компартійних органів з Києва було вказано, що бібліотека за своєю кількістю та цінністю посідає перше місце в області та заслуговує на перетворення її в "науково-публічну бібліотеку Чернігівської області" [128, с. 3].

6–8 червня 1931 року В. К. Пухтинський стає учасником бібліографічної конференції, яка відбулася в м. Києві [129] та увійшла в історію бібліотечної справи як найнегативніше явище в українській бібліографії та книгознавстві того періоду. У резолюції конференції "контрреволюційними осередками" було названо Бібліографічну комісію ВУАН, Науково-дослідну комісію бібліотекознавства та бібліографії ВБУ з її періодичними органами – бібліографічними збірниками, "Журналом бібліотекознавства і бібліографії" та ін. Отже,

за тогочасною термінологією, були "здешифровані" "класово-ворожі сили", а разом із тим важкого удару завдано українській школі бібліографії та книгознавства [130, с. 37].

Чимало складного, тривожного, трагічного було в передвоєнне десятиріччя і в житті інституту та бібліотеки. Переглядаючи архівні матеріали того часу, спостерігаємо, як проходило "очищення педагогічних кадрів" та "викорчовування" націоналізму в інституті, звільнення та репресії працівників за ідеологічні погляди. Із наказу № 83 від 3–6 травня 1935 року: "Викладачеві німецької мови Пухтинському В. К. за рекомендацію студентам ідеологічно-шкідливого вірша винести сувору догану" [131]. Також відомо про важку долю колишнього бібліотекаря Ольги Дмитрівни Максимкової, яка була заарештована 25 вересня 1937 року за "антирадянську агітацію" та отримала 8 років таборів. Реабілітовано її було в 1956 році [132].

Другий рік п'ятирічки (1929–1930), рік розгорнутого наступу соціалізму всім фронтом, супроводжувався масовими чистками партапарату, наукових і культурно-просвітницьких закладів. Репресивна політика щодо науки виявлялася також у "чищенні" фондів наукових бібліотек, що проходили під гаслом партійності. Із фондів бібліотеки вилучалися праці репресованих учених, суспільно-політична, релігійна та художня література.

1930–1939 рр. були десятиліттям, повним протиріч. Успіх країни, котра перетворилася на могутню індустріальну державу, – і поруч із цим голодомор, репресії проти кращої частини наукової, військової, творчої інтелігенції, атмосфера страху й доносів. Усе це, безумовно, відбивалося на діяльності колективу бібліотеки, який розумів міру своєї відповідальності за зберігання унікального багатства, яким був книжковий фонд бібліотеки, а також за долі її співробітників.

У середині 1930-х рр. у надзвичайно складне становище потрапили працівники бібліотеки інституту, які часто не встигали слідкувати за новими списками забороненої літератури, просто фізично не встигали вилучати її з бібліотечних фондів. А невиконання таких наказів могло мати трагічні наслідки, у тому числі – звинувачення в усіх можливих антирадянських злочинах. Із доповідної записки 1933 року завідувача бібліотеки В. К. Пухтинського: "У погодженні з дирекцією, (бібліотека – *прим. авт.*) дбала за епізодичні й систематичні перевірки кафедрами робочого ядра в напрямку очищення від ідеологічно невитриманої та шкідливої літератури" [133].

Наприкінці 1930-х рр. бібліотеки всієї Радянської України втратили роль осередку навчально-освітнього та культурного життя, фактично перетворившись на агітаційну машину тоталітарної влади.

Із наказу по інституту від 1935 року: "До XVIII роковин Жовтневої Революції країна Рад під керівництвом Комуністичної Партії та любимого вождя пролетаріату всесвіту тов. Сталіна прийшла з великими успіхами на фронті господарчого та культурного будівництва..." [134]. В інформаційно-бібліотечному обслуговуванні рекомендувалися прийоми та методи, спрямовані на аналіз походження та благонадійності читачів під час їх оформлення до бібліотеки, змісту замовлених книжок, а також на формування читацьких інтересів у процесі користування ними довідковою інформацією, каталогами та картотеками. Одночасно розгортається кампанія щодо звинувачень у шкідництві бібліотекарів, які видавали заборонені книжки. Із заяви 1937 року співробітника Ніжинського інституту Якова Кузьмича Гончаренка в ЦК КП(б)У відділ шкіл: "Библиотека, директор Файт, выдает националистическую литературу студентам, например, работы Сенченко, журнал "Под марксистско-ленинским прапором" [135].

Незважаючи на "великі успіхи", 20–30-ті роки ХХ ст. були важкою сторінкою в історії бібліотеки Ніжинської вищої школи. Розпочинається санкціоноване Наркомпросом розпорошення цінних книжкових зібрань. Майже по всій Україні здійснювалися масові вилучення та переміщення культурних та історичних цінностей, що були зосереджені в музейних, бібліотечних і просвітницьких закладах ще з дореволюційної доби, або потрапили до них після ліквідації радянською владою державних чи церковних установ колишньої Російської імперії. Ще на колегії Наркомосу 5 червня 1919 р. було прийнято постанову про вилучення книжок духовного змісту, підручників із стародавніх мов, агітаційно-пропагандистської літератури попередніх урядів, 50 % белетристики польською та українською мовами. Ці книжки в 3-х примірниках дозволялося залишити лише у фундаментальних бібліотеках та в бібліотеці Наркомосу [136, с. 107].

Не оминули масові вилучення та переміщення цінних книжкових фондів і бібліотеку Ніжинської вищої школи. Унікальна бібліотечна колекція, яку роками дбайливо збирали професори та викладачі, зазнала суттєвих втрат. У 1934–1936 роках увесь рукописний фонд, уся "гоголіана" та частина стародруків бібліотеки були вилучені, розпорошені та передані до Всенародної бібліотеки України АН УСРР (зараз Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) (далі – ВБУ), Наукової бібліотеки Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка й інших закладів.

Першою втратою для бібліотеки став "гоголівський фонд", який восени 1934 р. було передано до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України. 21 жовтня 1934 р. було складено акт прийому-

передачі колекції, який підписали, з одного боку, завідувач бібліотеки НДПІ В'ячеслав Костянтинович Пухтинський, а з іншого – науковий співробітник ВБУ, згодом – відомий бібліограф і літературознавець Олександр Андріанович Назаревський. Улітку 1935 р. черга дійшла до книжкових колекцій основного фонду фундаментальної бібліотеки. 21 червня 1935 р. датовано наказ № 670, підписаний заступником наркома освіти УСРР А. І. Хаїтом, у якому йшлося про передачу з бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту "за добром спеціальної комісії" наукових видань з античної, середньовічної та всесвітньої історії "для комплектування бібліотеки Київського державного університету". І хоча працівники бібліотеки робили все можливе, щоб зберегти одне з кращих наукових надбань Ніжинського педінституту (вилучали та приховували каталожні карточки із загального каталогу, ховали ключі від фондосховищ, переклеювали на корінцях книг етикетки з шифрами тощо), унікальне надбання інституту, яке становило його славу і гордість, було втрачено [137]. Треба зазначити, що справжніх масштабів вилучення та переміщення книжкових колекцій з бібліотеки Ніжинської вищої школи ми досі не знаємо. Обсяги й обставини цих переміщень, як і подальша доля та місцезнаходження окремих примірників книг, вилучених із Ніжина, потребують подальшого ґрунтового вивчення. Можна тільки припустити, що саме ці події примусили В'ячеслава Костянтиновича Пухтинського 22 липня 1935 року подати заяву щодо звільнення з посади завідувача бібліотеки.

Тяжка і трагічна доля очікувала завідувача бібліотеки. Війна перекреслила всі його життєві плани. У вересні 1941 року Ніжин був окупований гітлерівськими військами. Дружина В. К. Пухтинського тяжко хворіла, дочка Елеонора щойно закінчила 8 класів середньої школи. Тож він залишився в окупованому місті. Щоб утримувати сім'ю, В. Пухтинський спочатку працює в колгоспі ім. М. Горького на Кручі на сільськогосподарчих роботах, а з 8 жовтня 1941 року працює старшим науковим співробітником Ніжинського архіву. Після звільнення Ніжина радянською армією у вересні 1943 року В. К. Пухтинського майже одразу було заарештовано. 6 жовтня 1943 року військовим трибуналом 60-ї армії В'ячеслава Костянтиновича було засуджено за ст. 54, п. 1а "за співробітництво з окупантами", за що він отримав 10 років виправних таборів із конфіскацією майна. Після закінчення терміну ув'язнення В. К. Пухтинський зміг нарешті повернутися додому до Ніжина. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 17.09.1955 р., його було амністовано [138]. В'ячеслав Костянтинович продовжує наукову роботу, стає позаштатним співробітником наукового журналу "Вісник давньої історії", пише спогади, наукові

доповіді, статті, листується зі своїм колишнім колегою, співробітником Ермітажу І. Г. Спаським. Навесні 1958 року йому, як сторонній особі, забороняють користуватися книжковим зібранням бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту, у якій він свого часу працював завідувачем. Ображений В'ячеслав Костянтинович пише листа тодішньому директору НДПІ М. І. Поводу: "Многоуважаемый Марк Иванович! Я, рядовой научный работник, обратился к Вам, высшему представителю науки в Нежине, со скромной просьбой разрешить мне продолжать пользоваться книгами из библиотеки НПИ, что Вами беспрепятственно разрешено мне с 1955 года. Однако, по неизвестным для меня мотивам, Вы отказали в моей просьбе. Очевидно Вы забыли, что работе в библиотеке НПИ я в свое время отдал 6 лет, и эта работа была не из легких. Забыли Вы также, что я 16 лет работал в институте, сперва аспирантом, а потом преподавателем, и, будучи перегружен текущей работой, неоднократно выступал с научными докладами на научных сессиях и конференциях института, а в 1940 г. добился ученой степени кандидата исторических наук. К этому позволяю себе добавить, что я состою сотрудником журнала "Вестник древней истории". Отказом Вы лишаете меня продолжать научную работу. Нахожу Ваш отказ, не имеющим серьезных оснований. С уважением, В. К. Пухтинский. 13.05.1958 г." [139].

Декілька разів він робить спроби отримати дозвіл на користування бібліотекою Ніжинського державного педінституту, звертається навіть до обласних та республіканських керівних органів. Нарешті в середині вересня 1958 р., після телефонного дзвінка вищого керівництва, В. К. Пухтинського відновили в правах користування інститутською бібліотекою. Помер В'ячеслав Костянтинович у Ніжині 2 лютого 1980 року.

Повертаючись у 30-ті роки, зазначимо, що незважаючи на економічні труднощі й різні негаразди, завдяки адміністрації навчального закладу та наполегливій праці В. К. Пухтинського і його співробітників-бібліотекарів, було облаштовано приміщення бібліотеки; виготовлено нові шафи, полиці, завершено електрифікацію бібліотечного архіву; остаточно упорядковано книжковий фонд кабінетів та ліквідовані "книжкові кладовища" в книгосховищах, здійснено інвентаризацію книжок, котрі надійшли в інститут в роки революції, налагоджено обмін дублетів книг з іншими бібліотеками, майже завершено роботу з упорядкування абеткового та систематичного каталогів.

Із 20 листопада 1935 року бібліотеку очолює доцент російської літератури Ф. Г. Пестушко [140] (на жаль, відомостей про нього виявити не вдалося, архівні документи цього часу було втрачено в

роки Другої світової війни – прим. авт.). Відомо, що в бібліотеці для кращого обслуговування студентів під час підготовки до заліків читальна зала була відкритою з 17.00 до 23.00, а у вихідні дні – з 10.00 години до 22.00 години. В цей час також було організовано читальню для заочників. На жаль, архівні документи з 1935 року у відділі забезпечення збереження документів у місті Ніжині відсутні.

Отже, відкрито ще одну сторінку історії бібліотеки. У житті Ніжинської вищої школи та її бібліотеки 20–30-х років ХХ ст. було чимало складного, тривожного й трагічного. Та все ж колектив НВШ у тих непростих умовах продовжував роботу, прагнув готувати кваліфікованих спеціалістів-учителів, і не останню роль у цьому відіграла інститутська бібліотека.

Література

1. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. 420 с.
2. Самойленко С. Г. Книжкове зібрання професора історії М. М. Бережкова в бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту. *Історія та культура Лівобережжя України: матеріали міжнародної конференції (травень, 1996)*. Київ: Ніжин, 1997. С. 129–138.
3. Морозов О. До питання про масове вилучення книжкових пам'яток із бібліотечної колекції Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя в 1934–1936 роках. *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2013. Вип. 15 (18). С. 73–79.
4. Осіпова Г. С. Сторінки історії бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: роки революції (1917–1920 рр.). *Література та культура Полісся. Серія "Історичні науки"*. № 9. Ніжин, 2018. Вип. 90. С. 216–253.
5. Осіпова Г. С. В. К. Пухтинський та його внесок у розвиток бібліотеки Ніжинської вищої школи у 20–30 рр. ХХ ст. (до 130-річчя від дня народження педагога, історика, краєзнавця, філолога, завідувача бібліотеки Ніжинської вищої школи). *Література та культура Полісся. Серія "Філологічні науки"*. № 11. Ніжин, 2018. Вип. 93. С. 256–297.
6. ВДАЧОН (Відділ держ. архіву Чернігівської області в м. Ніжині). Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 49 зв.
7. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 98.
8. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927: зб. док. та матеріалів. Київ: Наукова думка, 1979. 667 с.
9. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2009. № 2–3. С. 137–145.
10. Из истории реформ Нежинского института. *Пролетарская мысль*. 1922. 12 ноября (№ 7). С. 17.
11. Пухтинський В. Історія Ніжинського інституту. *Ніжинські вісті*. 1942. 3 червня (№ 20). С. 2.

12. Культурне будівництво в . . . С. 102.
13. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 49.
14. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. С. 213–214.
15. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 48, 48 зв.
16. Моціяка П. П. Людина зі зброєю в храмі науки: хроніка протистояння (історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1917–1920 рр.). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2009. Вип. 48. С. 112–125.
17. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. Київ: УРЕ, 1990. 1005 с.
18. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. С. 241.
19. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. С. 246–248.
20. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 415. Арк. 23 зв.
21. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 98.
22. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 33, 33 зв.
23. Там само. Арк. 53 зв.
24. Там само. Арк. 47 зв.
25. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 50 зв., 51.
26. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 14, 16.
27. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст. Київ: Четверта хвиля, 2009. 270 с.
28. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 166. Оп. 6. Спр. 613.
29. Рогова П. І. Забезпечення інформаційних потреб вчителів: тенденції розвитку освітянських бібліотек. *Директор школи*. 2003. № 4. С. 59–66.
30. Морозов О. До питання про масове ... . *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2013. Вип. 15 (18). С. 74.
31. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2 зв.
32. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 14.
33. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 663. Арк. 7.
34. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 49.
35. История библиотечного дела в СССР: документы и материалы. 1918–1920. Москва: Книга, 1975. 277 с.
36. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 54, 54 зв.
37. Там само. Арк. 67.
38. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 20 зв. –24 зв.
39. Там само. Арк. 16., 18 зв., 31 зв.
40. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 96 зв.
41. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 16 зв., 17.
42. Там само. Арк. 62 зв.
43. ВДАЧОН. Ф. Р-6121, Оп. 1. Спр. 656. Арк. 4.
44. ВДАЧОН. Ф. Р-6121, Оп. 1. Спр. 13. Арк. 53.
45. ВДАЧОН. Ф. Р-6121, Оп. 1. Спр. 658, Арк. 7.
46. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 663. Арк. 7.
47. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 6.

48. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005С. 242–243.
49. Маяковський Я. Л. Наукові бібліотеки УССР. *Журнал бібліотекознавства та бібліографії*. 1927. № 1. С. 111–119.
50. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 241. Арк. 130 зв.
51. Страшко Є. Гоголівський інститут у 20–30-х роках. *Сіверянський літопис*. 2000. №5. С. 24–27.
52. Березюк Н. М., Левченко І. Г., Чигринова Р. П. Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005). Харьков: Тимченко А. Н., 2006. 390 с.
53. Бойко О. Д. Здійснення українізації Ніжинського інституту народної освіти (1923–1926 рр.). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 1990. Вип. 1. С. 102–103.
54. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 54 зв.
55. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 68.
56. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Спр. 46. Арк. 10.
57. Кудряшова Г. Ю. Эволюция миссии библиотек отечественных высших учебных заведений. Екатеринбург, 2004. 134 с. URL: study.urfu.ru/Aid/Publication/5463/1/Кудряшова_Монография.pdf (дата обращения: 28.10.2019).
58. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 32.
59. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 3 зв.
60. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 296, 296 зв.
61. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 1742. Арк. 28, 29, 30, 30 зв.
62. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 61, 61 зв., 73, 73 зв.
63. Березюк Н. М., Левченко І. Г., Чигринова Р. П. Библиотека Харьковского . . . С. 96.
64. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2358. Арк. 10, 10 зв.
65. Бережков М. Н. Дневник. XXXI-я [тетрадь]. 1918 г. *Институт рукопису НБУВ*. Ф. XXIII. Од. зб. 44. Арк. 8, 8 зв.
66. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 1742. Арк. 28, 29, 30, 30зв.
67. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 137, 137зв., 138, 138 зв.
68. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 190. Арк. 16 зв.
69. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 137, 138 зв.
70. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 36 зв.
71. Там само. Арк. 50.
72. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 39.
73. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 63, 63 зв., 64, 64 зв.
74. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 213.
75. Кулжинский С. С. Краткая история и генеалогия рода Кулжинских. Дубна, 2007. 528 с.
76. Шилов Л. А. Кулжинская (Кульжинская) Людмила Степановна. Сотрудники РНБ – деятели науки и культуры: Биографический словарь, т. 1–4. Дата оновлення: 29.04.2019. URL: http://nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=633 (дата звернення 28. 10. 2019).
77. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3297. Арк. 3.
78. Там само. Арк. 9.

79. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 415. Арк. 36.
80. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 3, 4 зв.
81. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 415. Арк. 46.
82. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 1742. Арк. 28, 29, 30, 30 зв.
83. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 130.
84. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 70, 71, 72.
85. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 3, 3 зв., 4, 4 зв.
86. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР. Москва: Книга, 1980. 351 с.
87. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 3, 3 зв., 4, 4 зв.
88. Онищенко О., Дубровіна Л. Бібліотечна справа в Україні ХХ ст.: 1917–1931 рр. *Бібліотечний вісник*. 2005. № 3. С. 3–16.
89. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3050. Арк. 3.
90. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 7.
91. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 5.
92. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 77.
93. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 27, 41, 61, 61 зв.
94. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 8, 8 зв.
95. Маяковский Я. Л. Научные библиотеки УССР. *Журнал бібліотекознавства та бібліографії*. 1927. № 1. С. 111–119.
96. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 47. № 212. Арк. 62.
97. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 41.
98. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3297. Арк. 9.
99. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 415. Арк. 85 зв.
100. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р-1275. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 3.
101. Морозов О. До питання про масове ... . С. 73.
102. Порада С. За більшовицьку принциповість у боротьбі за якість навчання в педВІШ'ї. *Збірник Ніжинського Інституту соціального виховання*. Ніжин, 1933. Кн. 1. С. 1–51.
103. Там само. С. 36
104. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 67.
105. Березюк Н. М., Левченко І. Г., Чигринова Р. П. Библиотека Харьковского ... . С. 111.
106. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3156. Арк. 20 зв, 27 зв., 39 зв., 44 зв., 45.
107. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 683. Арк. 6, 6 зв.
108. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 32.
109. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 683. Арк. 6, 6 зв.
110. Там само. Арк. 19, 19 зв.
111. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 1665. Арк. 18, 19.
112. Осіпова Г. С. В. К. Пухтинський та його внесок ... . С. 268.
113. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 683. Арк. 3.
114. Там само. Арк. 5, 5 зв.
115. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 1665. Арк. 18, 19.

116. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 679. Арк. 1, 1 зв.
117. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 1665. Арк. 48 зв.
118. Там само. Арк. 61, 61 зв.
119. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 679. Арк. 14, 14 зв.
120. Там само. Арк. 12, 13.
121. Там само. Арк. 14, 14 зв.
122. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3050. Арк. 13, 13 зв.
123. Осіпова Г. С. В. К Пухтинський та його внесок . . . . С. 288.
124. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 1665. Арк. 41 зв.
125. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3156. Арк. 5 зв.
126. Ленченко Н., Костенко І. Перший завідувач бібліотеки. *Альма Матер*. 2002. Квітень-травень. С. 6.
127. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 683. Арк. 6, 6 зв.
128. Литвиненко Л. І. Приваблювала багатьох науковців. *Alma mater*. 1997. травень-червень. С. 3.
129. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 1665. Арк. 76.
130. Березкіна В. Бібліографічні джерела зарубіжної україніки. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2009. Вип. 24. С. 35–43.
131. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3155. Арк. 47, 47 зв.
132. Максимкова Ольга Дмитрівна. Національний банк репресованих. URL: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=369793> (дата звернення: 8.11.2019).
133. ВДАЧОН Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3050. Арк. 13, 13 зв.
134. ВДАЧОН Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3157. Арк. 88.
135. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа . . . . С. 267–268.
136. Дубровіна Л. А. Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті: монографія. Київ, 2009. 530 с.
137. Морозов О. С. До питання про масове . . . . С. 74, 75, 76, 77.
138. Осіпова Г. С. В. К. Пухтинський та його внесок . . . . С. 275.
139. ДАЧО. Ф. Р-1275. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 5.
140. ВДАЧОН Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 3157. Арк. 4 зв.

References

1. Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. (2005). Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii [Nizhyn High School: the pages of history]. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia ; Aspekt-Polihrاف [in Ukrainian].
2. Samoilenko, S. H. (1997). Knyzhkove zibrannia profesora istorii M. M. Berezhkova v bibliotetsi Nizhynskoho pedahohichnoho instytutu [The book collection of professor of history M. M. Berezhkov at the library of the Nizhyn Pedagogical Institute]. Istoriiia ta kultura Livoberezhzhia Ukrainy: materialy mizhnarodnoi konferentsii (traven, 1996) (p. 129–138). [The history and the culture of the Left Bank of Ukraine: materials of the international conference (May, 1996)]. Nizhyn [in Ukrainian].
3. Morozov, O. (2013). Do pytannia pro masove vyluchennia knyzhkovykh pamiatok iz bibliotechnoi kolektsii Nizhynskoho derzhavnogo

pedagogichnoho instytutu im. M. V. Hoholia v 1934–1936 rokakh [On the question of the mass removal of books from the library collection of Mykola Gogol Nizhyn State Pedagogical Institute. M. V. Gogol in 1934-1936.]. Nizhynska starovyna [Nizhyn Antiquity]. Nizhyn (Vol. 15 (18)) [in Ukrainian].

4. Osipova, H. S. (2018). Storinky istorii biblioteki Nizhynskoho derzhavnogo universytetu imeni Mykoly Hoholia: roky revoliutsiii (1917–1920 rr.) [The pages of the history of the library of Mykola Gogol Nizhyn State University: the years of the revolution (1917–1920)]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissya*. 90. 216–253 [in Ukrainian].

5. Osipova, H. S. (2018). V. K. Pukhtynskiy ta yoho vnesok u rozvytok biblioteki Nizhynskoi vyshchoi shkoly u 20–30 rr. XX st. (do 130-richchia vid dnia narodzhennia pedahoha, istoryka, kraieznavtsia, filoloha, zaviduvacha biblioteki Nizhynskoi vyshchoi shkoly) [V. K. Pukhtinsky and his contribution to the development of the library of Nizhyn High School in the 20-30's of the XX century]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissya*. 93. 256-297 [in Ukrainian].

6. VDACHON (Viddil derzh. arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni). F. R-6121. Op. 1. Spr. 13. Ark. 49 zv [in Ukrainian].

7. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 91. Ark. 98 [in Ukrainian].

8. (1979). *Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR 1917–1927: zb. dok. ta materialiv*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

9. Moshyk, I. (2009). Rehionalna vyshcha osvita Chernihivshchyny u 20- kh rr. XX st. [The regional higher education of Chernihiv region in the 1920's]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 2–3. 137–145 [in Ukrainian].

10. (1922). *Yz ystorry reform Nezhynskoho ynstytuta* [From the history of the reforms of the Nizhyn Institute]. *Proletarskaia mysl – Proletarian thought*. 7. 17 [in Russian].

11. Pukhtynskiy, V. (1942). *Istoriia Nizhynskoho instytutu* [The history of the Nizhyn Institute]. *Nizhynski visti– Nizhyn news*. 20. 2 [in Ukrainian].

12. (1979). *Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR 1917–1927: zb. dok. ta materialiv*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

13. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 13. Ark. 49 [in Ukrainian].

14. Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn High School: the pages of history]. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia ; Aspekt-Polihraf, pp. 213-214 [in Ukrainian].

15. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 13. Ark. 48, 48 zv [in Ukrainian].

16. Motsiia, P. P. (2009). *Liudyna zi zbroieiu v khrami nauky: khronika protystoiannia (istoryko-filolohichniy instytut kniazia Bezborodka v 1917–1920 rr.)* [A man with weapon in science temple: the chronicle of confrontation (Prince Bezborodko Historical and Philological Institute in 1917-1920)]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissya*. 48. 112-115 [in Ukrainian].

17. (1990). *Chernihivshchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk*. Kyiv : URE, 1990 [in Ukrainian].

18. Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn High School: the pages of history]. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia ; Aspekt-Polihraf, p. 241 [in Ukrainian].

19. Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. (2005). Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii [Nizhyn High School: the pages of history]. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia; Aspekt-Polihraf, pp. 246-248 [in Ukrainian].
20. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 415. Ark. 23 zv. [in Ukrainian]
21. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 662. Ark. 98 [in Ukrainian].
22. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 33, 33 zv. [in Ukrainian]
23. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 53 zv. [in Ukrainian]
24. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 47 zv. [in Ukrainian]
25. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 4. Ark. 50 zv., 51 [in Ukrainian].
26. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 89. Ark. 14, 16 [in Ukrainian].
27. Rohova, P. I. (2009). Pedagogichni biblioteki Ukrainy (druga polovyna XIX – 20-ti rr. XX st.) [The pedagogical libraries of Ukraine (second half of XIX - 20's of XX century).] Kyiv : Chetverta khvylya [in Ukrainian].
28. TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). F. 166. Op. 6. Spr. 613 [in Ukrainian].
29. Rohova, P. (2003). Zabespechennia informatsiinykh potreb vchyteliv: tendentsii rozvitku osvitianskykh bibliotek [The provision of information needs of teachers: trends in the development of educational libraries]. Dyrektor shkoly – School Director. 4. 59–66 [in Ukrainian].
30. Morozov, O. (2013). Do pytannia pro masove vyluchennia knyzhkovykh pamiatok iz bibliotechnoi kolektsii Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. M. V. Hoholia v 1934–1936 rokakh [On the question of the mass removal of books from the library collection of Mykola Gogol Nizhyn State Pedagogical Institute. M. V. Gogol in 1934-1936.]. Nizhynska starovyna [Nizhyn Antiquity]. Nizhyn (Vol. 15 (18)), p. 274 [in Ukrainian].
31. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 6. Ark. 2 zv. [in Ukrainian]
32. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 89. Ark. 14 [in Ukrainian].
33. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 663. Ark. 7 [in Ukrainian].
34. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 13. Ark. 49 [in Ukrainian].
35. Ystoryia byblyotechnoho dela v SSSR: dokumenty y materyali. 1918–1920. Moskva : Knyha, 1975. 277 s.
36. VDACHON F. R-6121. Op. 1. Spr. 4. Ark. 54, 54 zv. [in Ukrainian]
37. VDACHON F. R-6121. Op. 1. Spr. 4. Ark. 67 [in Ukrainian].
38. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 11. Ark. 20 zv.–24 zv. [in Ukrainian]
39. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 11. Ark. 16., 18 zv., 31 zv. [in Ukrainian]
40. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 13. Ark. 96 zv. [in Ukrainian]
41. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 11. Ark. 16 zv., 17 [in Ukrainian].
42. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 11. Ark. 62 zv. [in Ukrainian]
43. VDACHON F. R-6121, Op. 1. Spr. 656. Ark. 4 [in Ukrainian].
44. VDACHON F. R-6121, Op. 1. Spr. 13. Ark. 53 [in Ukrainian].
45. VDACHON F. R-6121, Op. 1. Spr. 658, Ark. 7 [in Ukrainian].
46. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 663. Ark. 7 [in Ukrainian].
47. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 46. Ark. 6 [in Ukrainian].

48. Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. (2005). Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii [Nizhyn High School: the pages of history]. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia ; Aspekt-Polihraf, pp. 242-243 [in Ukrainian].
49. Maiakovskiy, Ya. L. (1927). Naukovi biblioteki USSR [Scientific libraries of the USSR]. Zhurnal bibliotekoznavstva ta bibliohrafii – Journal of Librarianship and Bibliography. 1. 111–119 [in Ukrainian].
50. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 241. Ark. 130 zv. [in Ukrainian]
51. Strashko, Ye. (2000). Hoholivskiy instytut u 20–30-kh rokakh [Gogol Institute in the 20-30's]. Siverianskyi litopys– Siverian Chronicle. 5. 24–27 [in Ukrainian].
52. Bereziuk, N. M., Levchenko, Y. H., Chyhrynova, R. P. (2006). Byblyoteka Kharkovskoho natsyonalnoho unyversyteta ymeny V. N. Karazyna za 200 let (1805–2005) [The library of Kharkiv National University named after V. N. Karazin for 200 years (1805–2005)]. Kharkov [in Russian].
53. Boiko, O. D. (1990). Zdiisnennia ukrainizatsii Nizhynskoho instytutu narodnoi osvity (1923–1926 rr.) [The implementation of the Ukrainianization of the Nizhyn Institute of Public Education (1923-1926)]. Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissya. 1. 102–103 [in Ukrainian].
54. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 54 zv. [in Ukrainian]
55. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 68 [in Ukrainian].
56. VDACHON. F. R-6121. Spr. 46. Ark. 10 [in Ukrainian].
57. Kudriashova, H. Yu. (2004). Evoliutsiia myssyy byblyotek otechestvennykh vysshykh uchebnykh zavedenyi [The evolution of the mission of libraries of domestic higher educational institutions]. Ekaterynburh. URL: study.urfu.ru/Aid/Publication/5463/1/Kudriashova_Monohrfayia.pdf (Last accessed: 28.10.2019) [in Russian].
58. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 44. Ark. 32 [in Ukrainian].
59. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 91. Ark. 3 zv. [in Ukrainian]
60. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 664. Ark. 296, 296 zv. [in Ukrainian]
61. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1742. Ark. 28, 29, 30, 30 zv. [in Ukrainian]
62. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 135. Ark. 61, 61 zv., 73, 73 zv. [in Ukrainian]
63. Bereziuk, N. M., Levchenko, Y. H., Chyhrynova, R. P. (2006). Byblyoteka Kharkovskoho natsyonalnoho unyversyteta ymeny V. N. Karazyna za 200 let (1805–2005) [The library of Kharkiv National University named after V. N. Karazin for 200 years (1805–2005)]. Kharkov, p. 96 [in Russian].
64. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2358. Ark. 10, 10 zv. [in Ukrainian]
65. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhI-ya [tetrad]. 1918 h. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 44. Ark. 8, 8 zv. [in Ukrainian]
66. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1742. Ark. 28, 29, 30, 30 zv. [in Ukrainian]
67. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 662. Ark. 137, 137zv., 138, 138 zv. [in Ukrainian]
68. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 190. Ark. 16 zv. [in Ukrainian]
69. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 662. Ark. 137, 138 zv. [in Ukrainian]

70. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 36 zv. [in Ukrainian]
71. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 50 [in Ukrainian].
72. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 4. Ark. 39 [in Ukrainian].
73. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 13. Ark. 63, 63 zv., 64, 64 zv. [in Ukrainian]
74. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 584. Ark. 213 [in Ukrainian].
75. Kulzhynskiy, S. S. (2007). *Kratkaia ystoria y henealohyia roda Kulzhynskyykh* [A brief history and genealogy of the Kulzhinsky clan]. Dubna [in Russian].
76. Shylov, L. A. (2019). *Kulzhynskaia (Kulzhynskaia) Liudmyla Stepanovna. Sotrudnyky RNB – deiately nauky y kultury: Vyohrafychesky slovar, t. 1–4* [Kulzhinsky (Kulzhinsky) Lyudmila Stepanovna. The employees of the NLR are figures of science and culture: Biographical Dictionary, vols. 1–4]. URL: http://nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=633 (Last accessed: 28.10.2019) [in Russian].
77. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 3297. Ark. 3 [in Ukrainian].
78. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 3297. Ark. 9 [in Ukrainian].
79. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 415. Ark. 36 [in Ukrainian].
80. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 664. Ark. 3, 4 zv. [in Ukrainian]
81. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 415. Ark. 46 [in Ukrainian].
82. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1742. Ark. 28, 29, 30, 30 zv. [in Ukrainian]
83. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 662. Ark. 130 [in Ukrainian].
84. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 96. Ark. 70, 71, 72 [in Ukrainian].
85. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 664. Ark. 3, 3 zv, 4, 4 zv. [in Ukrainian]
86. Abramov, K. Y. (1980). *Ystoria byblyotechnoho dela v SSSR* [The history of librarianship in the USSR]. Moscow : Knyha [in Russian].
87. VDACHON. F. R-6121. Op.1. Spr. 664. Ark. 3, 3 zv, 4, 4 zv. [in Ukrainian]
88. Onyshchenko, O., Dubrovina, L. (2005). *Bibliotechna sprava v Ukraini XX st.: 1917–1931 rr.* [Library affairs in Ukraine in the 20th Century: 1917-1931] *Bibliotechnyi visnyk– Library Bulletin.* 3. 3–16 [in Ukrainian].
89. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 3050. Ark. 3 [in Ukrainian].
90. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 135. Ark. 7 [in Ukrainian].
91. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 664. Ark. 5 [in Ukrainian].
92. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 91. Ark. 77 [in Ukrainian].
93. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 135. Ark. 27, 41, 61, 61 zv. [in Ukrainian]
94. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 110. Ark. 8, 8 zv. [in Ukrainian]
95. Maiakovskiy, Ya. L. (1927). *Naukovi biblioteky USSR* [The scientific libraries of the USSR]. *Zhurnal bibliotekoznavstva ta bibliohrafii – Journal of Librarianship and Bibliography.* 1. 111–119 [in Ukrainian].
96. IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho). F. 47. № 212. Ark. 62 [in Ukrainian].
97. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 135. Ark. 41 [in Ukrainian].

98. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 3297. Ark. 9 [in Ukrainian].
99. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 415. Ark. 85 zv. [in Ukrainian]
100. DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti). F. R-1275. Op. 2. Spr. 1. Ark. 3 [in Ukrainian].
101. Morozov, O. (2013). Do pytannia pro masove vyluchennia knyzhkovykh pamiatok iz bibliotechnoi kolektsii Nizhynskoho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu im. M. V. Hoholia v 1934–1936 rokakh [On the question of the mass removal of books from the library collection of Mykola Gogol Nizhyn State Pedagogical Institute. M. V. Gogol in 1934-1936.]. *Nizhynska starovyna [Nizhyn Antiquity]. Nizhyn (Vol. 15 (18)), p. 73 [in Ukrainian].*
102. Porada, S. (1933). Za bilshovytsku pryntsyypovist u borotbi za yakist navchannia v pedvyshi [For the Bolshevik principle in the fight for the quality of higher education]. *Zbirnyk Nizhynskoho Instytutu sotsialnoho vykhovannia – Collection of Nizhyn Institute for Social Education. Nizhyn. Vol. 1. 1–51 [in Ukrainian].*
103. Porada, S. (1933). Za bilshovytsku pryntsyypovist u borotbi za yakist navchannia v pedvyshi [For the Bolshevik principle in the fight for the quality of higher education]. *Zbirnyk Nizhynskoho Instytutu sotsialnoho vykhovannia – Collection of Nizhyn Institute for Social Education. Nizhyn. Vol. 1. 1–51, S. 36 [in Ukrainian].*
104. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 135. Ark. 67 [in Ukrainian].
105. Bereziuk, N. M., Levchenko, Y. H., Chyhrynova, R. P. (2006). *Byblyoteka Kharkovskoho natsyonalnoho unyversyteta ymeny V. N. Karazyna za 200 let (1805–2005) [The library of Kharkiv National University named after V. N. Karazin for 200 years (1805–2005)]. Kharkov, p. 111 [in Russian].*
106. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 3156. Ark. 20 zv, 27 zv., 39 zv., 44 zv., 45 [in Ukrainian].
107. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 683. Ark. 6, 6 zv. [in Ukrainian]
108. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 96. Ark. 32 [in Ukrainian].
109. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 683. Ark. 6, 6 zv. [in Ukrainian]
110. Tam samo. Ark. 19, 19 zv. [in Ukrainian]
111. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1665. Ark. 18, 19 [in Ukrainian].
112. Osipova, H. S. (2018). V. K. Pukhtynskyi ta yoho vnesok u rozvytok biblioteky Nizhynskoi vyshchoi shkoly u 20–30 rr. XX st. (do 130-richchia vid dnia narodzhennia pedahoha, istoryka, kraieznavtsia, filoloha, zaviduvacha biblioteky Nizhynskoi vyshchoi shkoly) [V. K. Pukhtinsky and his contribution to the development of the library of Nizhyn High School in the 20-30's of the XX century]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissya. 93. 256-297 [in Ukrainian].*
113. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 683. Ark. 3 [in Ukrainian].
114. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 683. Ark. 5, 5 zv. [in Ukrainian]
115. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1665. Ark. 18, 19 [in Ukrainian].
116. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 679. Ark. 1, 1 zv. [in Ukrainian]
117. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1665. Ark. 48 zv. [in Ukrainian]
118. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1665. Ark. 61, 61 zv. [in Ukrainian]
119. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 679. Ark. 14, 14 zv. [in Ukrainian]

120. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 679. Ark. 12, 13 [in Ukrainian].
121. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 679. Ark. 14, 14 zv. [in Ukrainian]
122. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 3050. Ark. 13, 13 zv. [in Ukrainian]
123. Osipova, H. S. (2018). V. K. Pukhtynskyi ta yoho vnesok u rozvytok biblioteky Nizhynskoi vyshchoi shkoly u 20–30 rr. XX st. (do 130-richchia vid dnia narodzhennia pedahoha, istoryka, kraieznavtsia, filoloha, zaviduvacha biblioteky Nizhynskoi vyshchoi shkoly) [V. K. Pukhtynsky and his contribution to the development of the library of Nizhyn High School in the 20-30's of the XX century]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissya*. 93. p. 288 [in Ukrainian].
124. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1665. Ark. 41 zv. [in Ukrainian]
125. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 3156. Ark. 5 zv. [in Ukrainian]
126. Lenchenko, N., Kostenko, I. Pershyi zaviduvach biblioteky [The first head of the library]. *Alma Mater – Alma Mater*. 6 [in Ukrainian].
127. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 683. Ark. 6, 6 zv. [in Ukrainian]
128. Lytvynenko, L. I. (1997). Pryvabliuvava bahatokh naukovtsiv [It attracted many scientists]. *Alma Mater – Alma Mater*. 3 [in Ukrainian].
129. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 1665. Ark. 76 [in Ukrainian].
130. Berezkina, V. (2009). Bibliohrafichni dzherela zarubizhnoi ukrainiky [The bibliographic sources of foreign Ukrainians]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho – The scientific works of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky*. Kyiv. 24. 35–43 [in Ukrainian].
131. VDACHON F. R-6121. Op. 2. Spr. 3155. Ark. 47, 47 zv. [in Ukrainian]
132. Maksymkova, O. D. Natsionalnyi bank represovanykh [National Bank of the Repressed]. URL: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=369793> (Last accessed: 8.11.2019) [in Ukrainian].
133. VDACHON F. R-6121. Op. 2. Spr. 3050. Ark. 13, 13 zv. [in Ukrainian]
134. VDACHON F. R-6121. Op. 2. Spr. 3157. Ark. 88 [in Ukrainian].
135. Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. (2005). Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii [Nizhyn High School: the pages of history]. *Nizhyn : NDU im. M. Hoholia ; Aspekt-Polihrif*, pp. 267-268 [in Ukrainian].
136. Dubrovina, L. A. Onyshchenko, O. S. Bibliotekna sprava v Ukraini v XX stolitti [The library business in Ukraine in the XX century]. *Kyiv* [in Ukrainian].
137. Morozov, O. (2013). Do pytannia pro masove vyluchennia knyzhkovykh pamiatok iz biblioteknoi kolektsii Nizhynskoho derzhavnogo pedahohichnogo instytutu im. M. V. Hoholia v 1934–1936 rokakh [On the question of the mass removal of books from the library collection of Mykola Gogol Nizhyn State Pedagogical Institute. M. V. Gogol in 1934–1936.]. *Nizhynska starovyna [Nizhyn Antiquity]*. *Nizhyn* (Vol. 15 (18)), pp. 74-77 [in Ukrainian].
138. Osipova, H. S. (2018). V. K. Pukhtynskyi ta yoho vnesok u rozvytok biblioteky Nizhynskoi vyshchoi shkoly u 20–30 rr. XX st. (do 130-richchia vid dnia narodzhennia pedahoha, istoryka, kraieznavtsia, filoloha, zaviduvacha biblioteky Nizhynskoi vyshchoi shkoly) [V. K. Pukhtynsky and his contribution to the development of the library of Nizhyn High School in the 20-30's of the XX century]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissya*. 93. p. 275 [in Ukrainian].

139. DACHO. F. R-1275. Op. 1. Spr. 28. Ark. 5 [in Ukrainian].
140. VDACHON F. R-6121. Op. 2. Spr. 3157. Ark. 4 zv. [in Ukrainian]
-

H. S. Osipova

the Head of the Service and Depository Department
at the library of Nizhyn Mykola Gogol State University

L. P. Kosovskykh

the Head of the Circulation Service at the library of Nizhyn Mykola Gogol State University

From the history of the library of Nizhyn Mykola Gogol State University: the years of great turning point (1920–1930)

A difficult and controversial period in the development of the library at the Nizhyn School of Higher Learning in the soviet socio-political realities in the 20–30-ies of the XX century is analyzed. Crucial and dynamic changes in the organizational system, methodological assumptions and approaches in defining priorities in the development of the higher educational establishment took place at that time.

The activities of the library and its place in the history of the Nizhyn School of Higher Learning and Library Science in Ukraine which can be characterized as centralization are described. The experience of the library in forming the depository and its use in the educational process, some peculiarities in the functioning of the depository and providing service to customers are disclosed. The contribution into the development of the depository made by M. N. Berezkhov, L. S. Kulzhynska, V. K. Pukhtynskyi is studied.

Key words: *Nizhyn School of Higher Learning, Nizhyn institute of Peoples' Education, history of Library Science.*

УДК 930:94(100)"1914/1946"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-270-281

А. Г. Бровко

кандидат історичних наук, старший викладач Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
e-mail: Alyona_brovko@meta. ua

Сучасна українська історіографія про діяльність Ліги Націй як міжнародну організацію миру та співробітництва

У статті висвітлюється стан дослідження діяльності Ліги Націй в українській історіографії на сучасному етапі. Варто зазначити про значний інтерес до міжнародної організації миру та співробітництва з боку українських науковців. Дана проблема привернула до себе увагу широкого кола дослідників, що сприяло висвітленню як історичних аспектів, так і правових. Сучасна українська історична наука, опираючись на нові джерела та позбавлена ідеологічного впливу, почала по-новому висвітлювати питання щодо міжнародної політичної ситуації та діяльності міжнародних організацій. Під іншим кутком почали науковці розглядати й діяльність Ліги Націй, яку в радянські часи зводили виключно до негативних рис, сконцентровуючи увагу на недоліках та помилках організації. Така інтерпретація подій здійснювалась відповідно до інтересів радянської держави. Через виключення СРСР з Ліги Націй, у зв'язку з військовими діями у Фінляндії, партійна номенклатура була зацікавлена у поданні даної міжнародної організації у негативному світлі. Хоча Ліга Націй як міжнародна організація миру та безпеки не змогла повною мірою виконати покладені на неї зобов'язання, сучасні дослідники, надаючи об'єктивну оцінку діяльності Ліги, висвітлюють не лише її недоліки, але й акцентують увагу на позитивних сторонах роботи організації та її внеску в розвиток міжнародного співробітництва. Зокрема, за твердженням науковців, Ліга Націй як колективний орган безпеки мала важливе історичне значення, оскільки дала людству позитивний досвід вирішення конфліктних ситуацій на міжнародному рівні мирним шляхом.

Ключові слова: історіографія, історична наука, Ліга Націй, міжнародна організація, організація миру та співробітництва.

Постановка проблеми. Закінчення Першої світової війни породило нові суперечки на міжнародній арені. Після перемоги над Німеччиною Верховна Рада Антанти на короткий період стала світовим органом управління, який на власний розсуд здійснював облаштування повоєнного світового порядку. Але фактична поразка

Антанти у протистоянні з Росією та Туреччиною засвідчила безпідставність її претензій на світове лідерство та виявила конфлікти серед держав-переможниць. Прагнучи зберегти провідну роль світового лідера, держави Антанти передали керівні функції "світового уряду" міжнародної організації – Лізі Націй, яка хоч і перебувала під контролем Антанти, утім в очах світової спільноти мала більш легітимний характер.

Ліга Націй як міжнародна організація миру та співробітництва була створена 28 квітня 1919 році. Вона покликана була підтримувати статус-кво, який склався після Першої світової війни. Однак Версальський мир був заснований на суперечностях та несправедливостях у вирішенні цілої низки питань, у тому числі і територіальних. Неспроможна розв'язати численні конфліктні ситуації Ліга Націй виявилась й нездатною придушити військові дії розпочаті фашистськими державами. Початок Другої світової війни де-факто поклав край діяльності Ліги Націй, хоча де-юре вона припинила своє існування 31 липня 1946 року. Незважаючи на незначний період існування даної організації та певні недоліки у її роботі, діяльність Ліги Націй мала важливе значення у період між двома світовими війнами. Оскільки Ліга сприяла розвитку співробітництва та норм міжнародного права щодо попередження військових дій у майбутньому.

Автором обрано аналіз сучасних джерел, оскільки саме з проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 року українська історична наука, опираючись на нові джерела та позбавлена ідеологічного впливу, почала по-новому висвітлювати питання щодо міжнародної політичної ситуації та діяльності міжнародних організацій. Під іншим кутом почали науковці розглядати й діяльність Ліги Націй, яку в радянські часи зводили виключно до негативних рис, сконцентруючи увагу на недоліках та помилках організації. Така інтерпретація подій здійснювалась відповідно до інтересів радянської держави. Через виключення СРСР з Ліги Націй, у зв'язку з військовими діями у Фінляндії, партійна номенклатура була зацікавлена у поданні даної міжнародної організації у негативному світлі.

Незважаючи на те, що Ліга Націй як міжнародна організація миру та безпеки не змогла повною мірою виконати покладені на неї зобов'язання, сучасні дослідники, не лише розкривають недоліки у роботі організації, але й акцентують увагу на її досягненнях та внеску в розвиток міжнародного співробітництва.

Мета роботи. На основі аналізу праць варто з'ясувати стан дослідження в історичній науці діяльності Ліги Націй як міжнародної організації миру та співробітництва. Засобом для її досягнення є

з'ясування стану історіографічної розробки проблеми; аналіз монографій, статей та матеріалів конференцій з історії Ліги Націй; визначення досягнень та здобутків сучасної української історіографії щодо досліджуваної нами проблеми.

Аналіз досліджень. Сучасна історична наука позначилась значними змінами в історіографії діяльності Ліги Націй. З'явилися окремі праці, збірники статей, захищені кандидатські дисертації, присвячені різним аспектам даної проблеми. Варто зазначити й різноманітну за тематикою міжнародно-правову літературу, в якій тією чи іншою мірою знайшло відображення досліджуване нами питання. Зокрема, досліджуване питання віднайшло відображення у працях О. Скрипник, К. Колісніченко, В. Кушніра, Ю. Байдіна, Л. Шебаніц та ін.

Виклад основного матеріалу. Серед плеяди науковців, які вивчали проблему діяльності Ліги Націй варто зазначити видання О. Скрипник "Історія міжнародних організацій", в якому один із розділів присвячений досліджуваному нами питанню. Розкриваючи історію виникнення Ліги Націй, автор зазначає, що заснування даної організації було викликане потребами часу. На думку дослідниці, виникненню Ліги Націй сприяли дві основні причини: 1) необхідність регулювання міжнародних відносин та зменшення безпеки війни; 2) Ліга Націй та Статут повинні були забезпечити правову та моральну санкцію політиці великих держав "легалізувати її в очах громадської думки" [17, с. 73]. Однак заснування міжнародної організації викликала низку розбіжностей та суперечностей між державами-переможцями, причинами яких були, як зазначає О. Скрипник, прагнення учасників конференції забезпечити власні інтереси та плани щодо діяльності Ліги Націй та місця і роль у ній кожної з держав.

Досліджуючи Статут та діяльність Ліги Націй, дослідниця вказує на недоліках даної організації, які передували послабленню її впливу на міжнародній арені. Недосконалість даної організації, на думку автора, полягала у тому, що санкції не мали всеохоплюючого характеру та носили рекомендаційний характер, а рішення в Асамблеї та Раді Ліги приймалися за принципом однастайності. Послаблення впливу Ліги Націй відбулася також через відсутність у її складі таких держав, як США та СРСР. Саме через відсутність економічного та військового потенціалу США Ліга Націй виявилась занадто слабкою для вирішення питань міжнародного характеру. Тому досить часто втручання Ліги Націй не лише не вирішувало конфлікти, але й загострювало їх.

Проте попри низку недоліків О. Скрипник наголошує й на досягненнях та важливості діяльності Ліги Націй на міжнародній арені, які

полягали у вирішенні низки конфліктних ситуацій мирним шляхом та несенні глобальної відповідальності за відвернення війни погодженими діями її членів.

Незважаючи на свої миротворчі функції, Ліга так і не змогла стати на заваді Другої світової війни. Безпорадність у вирішенні конфліктних ситуацій мирним шляхом і призвела до припинення діяльності Ліги Націй. Намагаючись дати відповідь на питання, чому міжнародна організація не змогла виконати покладених на неї завдань, О. Скрипник зазначає: "Ліга працювала в умовах колоніальних імперій та займалась переважно колоніальними справами. Коли час продиктував вирішення питань у Європі, організація виявилася неспроможною перебудуватися" [17, с. 89].

Про похваллення інтересу до діяльності Ліги Націй свідчить і той факт, що в Україні було захищено два дисертаційних дослідження з даної проблематики. Так, у своїй науковій роботі "Ліга Націй у розвитку міжнародного права" К. Колісніченко [6] основну увагу приділяє проблемі становлення та розвитку норм та інститутів міжнародного права доби Ліги Націй. Високу оцінку К. Колісніченко надає Статуту Ліги, який розглядає як основу універсального міжнародного порядку.

Науковий інтерес, з історичної точки зору, становить дисертаційне дослідження В. Кушнір "Ліга Націй та українське питання (1919–1934 рр.)" [9], в якому автор уперше відтворив цілісну картину подій, пов'язаних із участю українців у Європейських конгресах національних меншин. Досліджуючи взаємини українців із Лігою Націй, науковець зазначає, що основою взаємин між двома сторонами стали договори про захист національних менших, що забезпечило можливість перших звертатися зі скаргами до Ради Ліги. Разом з тим, за твердженням В. Кушніра, українці даним правом користувалися не дуже активно, оскільки не вважали себе меншиною на своїй етнографічній території, де вони були автохтонною більшістю. Але й ці нечисленні звернення українців до Ліги Націй, щодо їх становища у складі інших держав, так і не стали предметом обговорення Ради та Асамблеї. Що ще раз підкреслює невиконання з боку організації покладених на неї зобов'язань по відношенню до національних меншин.

Діяльність Ліги Націй у сфері захисту прав національних меншин стала предметом дослідження Я. Секо [15], П. Сацького [14], Н. Яцишина [22]. Зазначаючи на низці угод, які містили положення щодо статусу меншин, заключених під егідою Ліги Націй, Я. Секо вказує, що таким чином міжнародний захист меншин поширився близько на

30 млн осіб, що населяли частини 16 держав та у загальному становили майже 25 % їх населення. У той же час Я. Секо наголошує на недосконалості даних договорів, оскільки їх виконання було не обов'язковою умовою. Дані договори носили скоріше декларацію намірів, ніж програму для дій. До основних недоліків у роботі Ліги Націй Я. Секо відносить саму недосконалу систему захисту прав національних меншин. Відповідно до якої бездержавна нація була позбавлена права ініціативи на міжнародній арені з метою захисту власних інтересів. Свої права меншина могла захистити лише завдяки поданню держави-члена Ліги. Відповідно Лігу Націй автор розглядає як ненадійного захисника інтересів національних меншин.

Подібної точки зору щодо захисту національних меншин з боку Ліги Націй дотримуються у своїх працях П. Сацький та Н. Яшин. Так, Н. Яшин у ході дослідження подав критичний аналіз діяльності Ліги Націй у сфері захисту прав національних меншин. Автор, зокрема, зазначив на недосконалій процедурі розгляду петицій, що подавалися національними меншинами до Ради Ліги Націй. Перш ніж потрапити до розгляду, петиція мала пройти кілька етапів. Однак переважна більшість з них, через невідповідність певним формальним вимогам, відхилялися на першому ж етапі Секретаріатом Ліги Націй, тим самим демонструючи неефективність системи захисту меншин, що склалась у рамках Ліги Націй.

Варто зазначити статтю Л. Шибаніц "Діяльність Ліги Націй у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки: історико-правовий аналіз" [21], у якій автор висвітлює причини невдалої діяльності Ліги у сфері збереження миру та безпеки. Зокрема, автор зазначає, що Рада як спеціальний орган Ліги не була забезпечена власною виключною компетенцією, що позбавляло її правової можливості швидко визначати державу-агресора та вживати необхідні ефективні заходи щодо встановлення миру; органи, які мали забезпечувати діяльність Ліги Націй – Рада та Асамблея, не діяли постійно. Єдиним постійно діючим органом був Секретаріат, проте він не мав повноважень щодо прийняття рішень із питань забезпечення миру та безпеки. Як і попередники Л. Шибаніц одним із основних недоліків Ліги Націй вважає встановлену процедуру голосування в Асамблеї та Раді, а також рекомендаційний характер заходів щодо мирного врегулювання. Автор надає вагомому значення діяльності Ліги Націй як спробі мирним шляхом вирішити міжнародні конфлікти

Цікавою з наукової точки зору є спеціальне дослідження Ю. Байдіна "Ліга Націй та її роль у забезпеченні суверенітету і безпеки держав-членів" [2], в якому автор висвітлює не лише роботу Ліги, але

й ставлення до даної організації з боку її засновниць. Зокрема, автор зазначає, що держави-члени Ліги не сприймали серйозно гарантії безпеки, прописані у Статуті, тому у забезпеченні власної безпеки, країни покладалися виключно на свої можливості. Саме тому національні уряди, окрім Франції, незбирались сумлінно виконувати зобов'язання, які передбачалися згідно Статуту. У цілому Ю. Байдін діяльність Ліги Націй розцінює як невдалу спробу створення міжнародної організації миру та безпеки. Оскільки, не ставши наддержавною організацією, Ліга була позбавлена реальних важелів впливу, тим самим не змогла усунути загрози миру і припинити будь-яку агресію.

Діяльність Ліги Націй як органа колективної безпеки висвітлена у праці А. Каляєва. Незважаючи на недоліки у роботі даної організації, автор вважає, що це був позитивний досвід урегулювання конфліктних відносин. "Зі створенням Ліги Націй, уперше в світовій історії міжнародних відносин відповідальність за колективні дії проти порушника міжнародного права втілювалася у конкретні рішення міжнародних безпекових структур. Ліга Націй мала глобальне спрямування і несла глобальну відповідальність за відвернення війни" [5, с. 22].

Варто зазначити статтю К. Семеняк, присвячену політиці Великобританії у сфері європейської безпеки 1925–1939 рр. Висвітлюючи діяльність Британії на міжнародній арені, автор торкається й функціонування Ліги Націй. Зокрема, дослідниця зазначає, що включення Німеччини до Ліги Націй відбулося з ініціативи саме британських політиків, з метою створення протизваги Франції у Лізі. Тим самим дослідниця відмічає, що для Британії, як і для більшості країн, на перший план виносилось питання захисту власних інтересів. Саме така політика держав на світовій арені й призвела до занепаду європейської системи безпеки. До основних причин краху європейської системи безпеки К. Семеняк відносить: порушення зобов'язань з боку самих держав-переможниць, які вони давали при підписанні міжнародних договорів, невиконання обіцянок щодо роззброєння, ненадання допомоги країнам, які зазнали нападу з боку агресора, ігнорування прав національних меншин та положень, які передбачали можливість перегляду договорів [16].

Попри негативні моменти в роботі Ліги Націй В. Шамрай у своїй праці "Передумови виникнення та розвитку міжнародних організацій" надає вагомого історичного значення даній організації, оскільки вона стала праобразом ООН та накопичила досвід колективного вирішення міжнародних проблем [20, с. 48].

Діяльність Ліги Націй у міжнародно-правовій економічній сфері стала предметом дослідження А. Полчанова [12], О. Мікічурової [11]. Так, А. Полчанов вказує на забезпечення Лігою Націй економічного зростання таких країн, як Угорщини, Естонії, Греції, Болгарії та Німеччини. Утім така підтримка стосувалась так званих експертзорієнтованих галузей (важкої промисловості та машинобудівної). Така політика держав-членів ліги Націй призвела до дисбалансу та, як наслідок, політичної та економічної криз. У свою чергу Німеччина, як зазначає А. Полчанов, скориставшись іноземними інвестиціями у важку промисловість, зміцнила свій військовий потенціал [12, с. 132–133].

У свою чергу О. Мікічурова зазначає, що, незважаючи на те, що низка статей Статуту Ліги Націй торкалися економічних питань, впливові держави-члени Ліги Націй нехтували принципом суверенної рівності держав, що в економічному плані означало нерівноправність міжнародних договорів та фактичне недотримання принципу взаємності та взаємної вигоди сторін [11, с. 57].

Ватро зазначити публікації наукових конференцій, присвячені різним аспектам діяльності Ліги Націй. Так, А. Фомін та Т. Драгова у своїй науковій розвідці розкривають успіхи та невдачі Ліги Націй за географічним принципом [19]. О. Горбатовська своє дослідження присвятила мандатній системі Ліги Націй та її особливостям [3].

Короткі відомості про діяльність Ліги Націй знаходимо в працях А. Тележицької [18], М. Марущак [10], С. Горбатюк [40]. Зокрема, С. Горбатюк, надаючи вагомому значення Ліги Націй, зазначає, що "організаційна структура Ліги Націй, об'єднавши в одній системі інститути у сфері міжнародної безпеки, економічної, соціальної, гуманітарної співпраці та міжнародного правосуддя, створила надійну опору для утворення на її основі ООН і базу для формування міжнародних глобальних організацій структури ООН, зокрема ЮНЕСКО, Міжнародної організації праці (МОП), Економічної і соціальної ради (ЕКОСОП), Міжнародного суду ООН" [4, с. 75].

Висновки. Історіографічний аналіз праць сучасних українських дослідників дає змогу стверджувати, що проблема заснування, діяльності та занепаду Ліги Націй як міжнародної організації миру та безпеки стала предметом багатьох наукових розвідок. Розкриваючи різні аспекти діяльності Ліги Націй, автори зазначають як негативні, так і позитивні сторони існування даної організації. Саме недоліки в роботі організації і стали причиною занепаду Ліги Націй. Утім, незважаючи на недосконалість даної міжнародної організації, не можна не погодитись із твердженням науковців, про важливе історичне значення Ліги Націй як колективного органу безпеки. Оскільки попри вади у

роботі Ліги Націй на світовій арені, це, все ж таки, був позитивний досвід вирішення конфліктних ситуації на міжнародному рівні мирним шляхом. Варто зазначити, що, незважаючи на значний арсенал праць з даної проблематики, питання взаємовідносин між переможеною Німеччиною та Лігою Націй, а також СРСР з Лігою Націй не знайшли належного висвітлення на сторінках праць українських науковців, що повинно спонукати до подальших розвідок.

Література

1. Байдін О. В. Ліга Націй та її роль у забезпеченні суверенітету і безпеки держав-членів. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 21. 2011. С. 190–199.
2. Власенко М. Філія Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки. *Література та культура Полісся*. Вип. 38. 2007. С. 160–170.
3. Горбатовська О. Мандатна система Ліги Націй: створення, розвиток та проблеми. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/3224> (дата звернення 17.03.2019).
4. Горбатюк С. Є. Міжнародні міжурядові організації глобального типу у системі забезпечення соціогуманітарної безпеки. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/pages/dop/72/files/924c3287-4147-4224-b666-a88df9dccaab.pdf> (дата звернення 17.03.2019).
5. Каляев А. Історичні реалії та перспективи систем колективної безпеки у контексті безпекових імперативів державного управління. *Ефективність державного управління*: збірник наукових праць. 2015. Вип. 42. С. 21–28.
6. Колісніченко К. С. Ліга Націй у розвитку міжнародного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Національний університет "Одеська юридична академія". Одеса, 2011. 18 с.
7. Колісніченко К. С. Особливості відновлення міжнародного правопорядку після завершення Першої світової війни. URL: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/5479/1/10%20-%203%287%29%20-%2019.pdf>. (дата звернення 17.03.2019).
8. Колісніченко К. С. Особливості мандатної системи Ліги Націй в умовах універсального міжнародного правопорядку у період між двома світовими війнами URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34415/07-Kol%D1%96sn%D1%96chenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 17.03.2019).
9. Кушнір В. В. Ліга Націй та українське питання (1919–1934 рр.): автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. 16 с.
10. Марущак М. Й. Історія дипломатичних відносин у XX сторіччі. Вінниця: Нова Книга, 2008. 368 с.
11. Мікічурова О. В. Ліга Націй та принцип взаємної вигоди. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 112. Ч. 2. С. 56–63.
12. Полчанов А. Ю. Вплив Першої світової війни на економічний розвиток провідних країн світу. URL: <http://pbo.ztu.edu.ua/article/view/102020/97254> (дата звернення 17.03.2019).

13. Пронь Т. М. ALTER EGO зовнішньої політики і дипломатії президента США Томаса Вудро Вільсона (1919–1920). *Національний вісник Ужгородського університету. Серія "Історія"*. 2013. Вип. 2. С. 62–67.

14. Сацький П. В. Націоналізація міжнародних відносин і українське питання після Першої світової війни. URL: <http://gw.kneu.kiev.ua/bitstream/2010/8459/1/418–428.pdf> (дата звернення 17.03.2019).

15. Секо Я. Проблема національних меншин в слов'янських країнах Центральної та Південно-Східної Європи після закінчення Першої світової війни. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Problema_natsionalnykh_menshyn_v_slovianskykh_krainakh_Tsentralnoi_i_Pivdenno-Skhidnoi_Yevropy_pisli.pdf (дата звернення 17. 03. 2019).

16. Семеняк К. Політика Великої Британії щодо безпеки в Європі 1925–1939 рр. URL: file:///C:/Users/Home/Downloads/eine_2016_48_10.pdf (дата звернення 17.03.2019).

17. Скрипник О. Історія міжнародних організацій: навчальний посібник. Умань: ПП Жовтий О. О., 2011. 226 с.

18. Тележинська А. О. Ліга Націй у врегулюванні конфліктів після Першої світової війни. Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця. ТОВ "Нілан-ЛТД", 2015. С. 194–197.

19. Фомін А. В., Драгова Т. Ліга Націй та ООН: історичні паралелі. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/84594041.pdf> (дата звернення 17.03.2019).

20. Шамрай В. Передумови виникнення та розвитку міжнародних організацій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 4 (98). С. 46–48.

21. Шибаніц А. М. Діяльність Ліги Націй у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право"*. 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 121–124.

22. Яцишин Г. Захист прав національних меншин Польщі у системі Ліги Націй. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Юридичні науки"*. 2014. Вип. 5. Т. 3. С. 304–311.

References

1. Baidin, Yu. V. (2011). Liha Natsii ta yii rol u zabezpechenni suverenitetu i bezpeky derzhav-chleniv [Baidin Yu. V. The League of Nations and its role in ensuring the sovereignty and security of the Member States]. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriadvannia*. Vyp. 21. S. 190–199. [in Ukrainian].

2. Vlasenko, M. (2007). Filiia Ukrainskoho Tovarystva Lihy Natsii u Bukharesti: pershi kroky [Vlasenko M. Branch of the Ukrainian League of Nations Society in Bucharest: first steps]. *Literatura ta kultura Polissia*. Vyp. 38. S160–170. [in Ukrainian].

3. Horbatovska O. Mandatna systema Lihy Natsii: stvorennia, rozvytok ta problemy [Gorbatovskaya O. The Mandate System of the League of Nations: Creation, Development and Problems]. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/3224> (Last accessed 17. 03. 2019). [in Ukrainian].

4. Horbatiuk S. I. (2017). Mizhnarodni mizhuriadovi orhanizatsii hlobalnogo typu u systemi zabezpechennia sotsiohumanitarnoi bezpeky [Gorbatiuk S. E. International intergovernmental organizations of global type in the system of social and humanitarian security]. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/pages/dop/72/files/924c3287-4147-4224-b666-a88df9dcca6.pdf> (Last accessed 17. 03. 2019). [in Ukrainian].

5. Kaliaiev A. (2015). Istorychni realii ta perspektyvy system kolektyvnoi bezpeky u konteksti bez pekovykh imperatyviv derzhavnogo upravlinnia [Kalyaev A. Historical realities and perspectives of collective security systems in the context without the imperative imperatives of public administration]. *Efektivnist derzhavnogo upravlinnia. Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 42. s. 21 -28. [in Ukrainian].

6. Kolisnichenko K. S. (2011). Liha Natsii u rozvytku mizhnarodnogo prava [Kolisnichenko K. S. League of Nations in the development of international law]: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk:12. 00. 11/ Natsionalnyi universytet "Odeska yurydychna akademiia". Odesa. 18 s. [in Ukrainian].

7. Kolisnichenko K. S. (2019). Osoblyvosti vidnovlennia mizhnarodnogo pravoporiadku pislia zavershennia Pershoi svitovoi viiny [Kolisnichenko K. S. Features of the restoration of international law after the end of the First World War]. URL: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/5479/1/10%20-%203%287%29%20-%2019.pdf>. (Last accessed 17. 03. 2019). [in Ukrainian].

8. Kolisnichenko K. S. (2010). Osoblyvosti mandatnoi systemy Lihy Natsii v umovakh universalnogo mizhnarodnogo pravoporiadku u period mizh dvoma svitovym viinamy [Kolisnichenko K. S. Features of the League of Nations mandate system in the context of universal international law in the period between the two world wars]. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34415/07-Kol%D1%96sn%D1%96chenko.pdf?sequence=1> (Last accessed 17. 03. 2019). [in Ukrainian].

9. Kushnir V. V. (2000). Liha Natsii ta ukrainske pytannia (1919–1934 rr.) [Kushnir V. V. League of Nations and the Ukrainian Question (1919–1934)]: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07. 00. 02 / Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv. 16 s. [in Ukrainian].

10. Marushchak M. I. (2008). Istoriia dyplomatychnykh vidnosyn u KhKh storichchi [Marushchak M. I. History of diplomatic relations in the twentieth century]. Vinnytsia: Nova Knyha. 368 s. [in Ukrainian].

11. Mikichurova O. V. (2013). Liha Natsii ta pryntsyp vzaiemnoi vyhody [Mikichurov O. V. League of Nations and the principle of mutual benefit]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. Vyp. 112. Ch. 2. S. 56– 63. [in Ukrainian].

12. Polchanov A. I. (2017). Vplyv Pershoi svitovoi viiny na ekonomichni rozvytok providnykh krain svitu [Polchanov A. Y. The impact of the First World War on the economic development of the leading countries of the world]. URL: <http://pbo.ztu.edu.ua/article/view/102020/97254> (Last accessed 17. 03. 2019). [in Ukrainian].

13. Pron T. M. (2013). ALTER EGO zovnishnoi polityky i dyplomatii prezidenta SHA Tomasa Vudro Vilsona (1919–1920) [Pron T. M. ALTER EGO FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY OF USA President Thomas Woodrow

Wilson (1919–1920)]. *Natsionalnyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriya "Istoriia"*. Vyp. 2. S. 62 – 67. [in Ukrainian].

14. Satskyi P. V. (2010). Natsionalizatsiia mizhnarodnykh vidnosyn i ukrainske pytannia pislia pershoi svitovoi viiny [Satsky P. V. Nationalization of International Relations and the Ukrainian Question after the First World War]. URL: <http://gw.kneu.kiev.ua/bitstream/2010/8459/1/418-428.pdf> (*Last accessed* 17. 03. 2019). [in Ukrainian].

15. Seko Ya. problema natsionalnykh menshyn v slovianskykh krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy pislia zakinchennia Pershoi svitovoi viiny [Seko J. The Problem of National Minorities in the Slavic Countries of Central and South-Eastern Europe after the First World War]. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Problema_natsionalnykh_menshyn_v_slovianskykh_krainakh_Tsentralnoi_i_Pivdenno-Skhidnoi_Yevropy_pislii.pdf (*Last accessed* 17. 03. 2019). [in Ukrainian].

16. Semeniak K. (2016). Polityka Velykoi Brytanii shchodo bezpeky v Yevropi 1925–1939 rr. [Semeniak K. UK Security Policy in Europe 1925–1939]. URL: file:///C:/Users/Home/Downloads/eine_2016_48_10.pdf (*Last accessed* 17. 03. 2019). [in Ukrainian].

17. Skrypnyk O. (2011). Istoriia mizhnarodnykh orhanizatsii. Navchalnyi posibnyk [Skripnik O. History of International Organizations]. Uman: PP Zhovtyi O. O. 226 c. [in Ukrainian].

18. Telezhynska A. O. (2015). Liha Natsii u vrehuliuvanni konfliktiv pislia Pershoi svitovoi viiny. Narody svitu i Velyka viina 1914–1918 rr. [Telyezhynska A. O. League of Nations Conflict Resolution after the First World War]: materialy *Vseukrainskoi naukovoï konferentsii 3–4 kvitnia 2015 r.* Vinnytsia, TOV "Nilan-LTD". S. 194–197. [in Ukrainian].

19. Fomin A. V., Drahova T. Liha Natsii ta OON: istorychni paraleli [Fomin A. V., Dragova T. League of Nations and UN: historical parallels]. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/84594041.pdf> (*Last accessed* 17. 03. 2019).

20. Shamrai V. (2013). Peredumovy vynyknennia ta rozvytku mizhnarodnykh orhanizatsii [Shamray V. Prerequisites for the emergence and development of international organizations]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Yurydychni nauky. Vyp. 4(98). S. 46–48. [in Ukrainian].

21. Shebanits A. M. (2014). Diialnist Lihy Natsii u sferi pidtrymannia mizhnarodnoho myru ta bezpeky: istoryko-pravovyi analiz [Shebanits A. M. Activities of the League of Nations in Support of International Peace and Security: A Historical and Legal Analysis]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Seriya Pravo. Vyp. 24. Tom 1 . S. 121–124. [in Ukrainian].

22. Yatsyshyn H. (2014). Zakhyst prav natsionalnykh menshyn Polshchi u systemi Lihy Natsii [Jatsyszyn G. Protecting the rights of Polish national minorities in the League of Nations system]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Seriya Yurydychni nauky. Vyp. 5. T. 3. S. 304–311. [in Ukrainian].

A. G. Brovko

Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer of the Department of World History and International Relations, Mykola Gogol State University of Nizhyn
e-mail: Alyona_brovko@meta. ua

Modern ukrainian historiography on the activities of the league of nations as an international organization of the Peace and unation

The article deals with the current state of studying of the activities of the League of Nations in Ukrainian historiography nowadays. It is worthwhile saying that there is a considerable interest to the international organization of peace and unation by Ukrainian scientists. This problem has attracted the attention of a wide range of researchers, which has contributed to the coverage of both historical and legal aspects. Modern Ukrainian historical science, relying on the new sources and devoiding of the ideological influence, has begun to raise new questions about the international political situation and the activities of international organizations. From a different side, scientists began to consider the activities of the League of Nations, which in Soviet times was reduced only to negative features, focusing on the and drawback and mistakes of the organization. This interpretation of events was carried out in accordance with the interests of the Soviet state. Due to the exclusion of the USSR from the League of Nations, in connection with the war in Finland, the party nomenclature was interested in presenting this international organization in a negative light. Although the League of Nations, as an international organization for the peace and security, has failed to fulfill its obligations fully, modern researchers, by providing an objective assessment of the League's activities, highlight not only its shortcomings but also highlight the positive aspects of the organization's work. and its contribution to the development of international unation. By the way, according to scientists, the League of Nations, as a collective security body, was of great historical importance because it gave humanity a positive experience of resolving conflicts at the international level peacefully.

Keywords: historiography, historical science, League of Nations, international organization, organization of the peace and unation.

УДК 283(160.2)

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-282-289

С. О. Чутченко

священнослужитель православної церкви України, настоятель Храму митрополита Іоанна Тобольського (Максимовича) в Ніжині, isihia@ukr.net

Антропологія Іоана Максимовича та Георгія Кониського у контексті святоотцівського погляду на життя

Охарактеризовано еволюцію української православної антропології як особливого етапу богословського розвитку. В контексті антропологічної проблематики актуалізовано поняття "серця" або "філософія серця" як основи православної антропології в тогочасній українській богословській традиції. Вказано на причини відставання української богословської думки в світовому православі внаслідок насильного приєднання до церкви іншої держави, що унеможливило самостійницький розвиток Української православної церкви. Наголошено на значущості безсмертного вкладу українських архієреїв, які хоч і упокоїлись на чужині, але залишилися тими світильниками, що освітлюють шлях до Істини. Виокремлено особно, служіння Українській помісній православній церкві святителів Іоанна Максимовича, уродженця Ніжина, митрополита Тобольський і всього Сибіру (1651–1715 рр.) та уродженця Ніжина Георгія Кониського, одного з найвизначніших діячів українського, а потім і білоруського культурно-просвітницького руху XVIII століття. Наведено видані в Чернігові праці Іоанна Максимовича, збереженню яких сприяв І. А. Максимович – почесний професор Ніжинського юридичного ліцею і нащадок самого святителя Іоанна. Проаналізовано значення богословської діяльності Г. Кониського як автора специфічного філософського курсу, що символізував певний етап у розвитку вітчизняної філософії, яка склалася на базі Києво-Могилянської академії у XVII – початку XVIII століть. Стверджено Святоотцівську богословську спадщину святителів Іоанна Максимовича та Георгія Кониського як невичерпне джерело Премудрості і знань з різних галузей богослов'я, складову якого становить й антропологія.

Ключові слова: Іоанн Максимович (Тобольський), Георгій Кониський, Іоаннік Галятівський, Лазар Баранович, Димитрій Ростовський (Туптало).

На зламі XX–XXI століть у контексті розбудови незалежної держави, відродження духовності українського народу особливого значення набуває релігійна спадщина тієї історичної доби, яка поклала основу церковного, культурного та філософського розвитку на багато віків вперед. Це XVII–XVIII століття – доба Гетьманщини, період вітчизняної

історії, в якому разом із політичними негараздами спостерігається піднесення релігійно-культурного життя України. Важлива роль у ньому належала особно архімандриту Іоанікію (Галятовському), святителю Лазарю (Барановичу), архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському святителю Димитрію (Тупталу) митрополиту Ростовському, архієпископу Могилівському Георгію (Кониському). До того ж удоводж вікової історії України життя багатьох визначних постатей було пов'язане не з рідною землею, вони прославили свій народ не тільки через народження і певний час проживання, а насамперед через ті справи, які вони робили на славу Бога і Церкви. Деякі з них ще й досі є з нами не тільки своїми ділами, особним епістолярним насліддям, але й нетлінними мощами, через які Господь проявляє благодать.

З історії вітчизняної богословської думки відомо, що поняття внутрішньої людини для неї не є новим. Однак період XVII–XVIII століть, до якого ми звертаємося в контексті антропологічної проблематики, представлений доволі чисельною, але разом з тим недостатньо вивченою науковцями богословською літературою.

Даний період в еволюції української православної антропології характеризується як особливий етап богословського розвитку, коли зароджується й активно розвивається комплекс культурних, філософських і релігійних явищ, що отримав назву бароко. "Бароко в Україні – складова частина загальноєвропейського культурного процесу. Починаючи з 1630-х років XVII століття й до кінця XVIII століття бароко визначає своєрідність духовного життя українського народу" [4, с. 51–52]. Внаслідок такої європеїзації, що, безумовно, мало багато позитивних рис, з'явилась небезпека для православної богословської думки з боку як католицизму, так і протестантизму. Тому не дивно, що в цей період актуалізується поняття "серця" або "філософія серця", як основа православної антропології в тогочасній українській богословській традиції.

Сучасний стан української богословської думки не може, на жаль, претендувати на роль першості у світовому православ'ї. Причина криється у тому, що впродовж тривалого часу сама православна церква не розвивалась самостійницьким шляхом, а була насильно приєднана до церкви іншої держави. Усі служителі українського духовенства, які трудилися не на рідній землі, тепер вважаються їхніми святими, а для нас просто земляками. Останні два десятиліття переконують нас у тому, що з розвитком Київського патріархату як помісної Української православної церкви відбувається активне відродження вітчизняної богословської думки [3, с. 21]. Зрозуміло, що цей процес не є простим,

але осмислюючи все, що було набуто в історії нашої церкви, ми виявляємо безсмертний вклад у цей процес багатьох українських архієреїв, які хоч і упокоїлись на чужині, але залишилися для нас тими світильниками, що освітлюють шлях до Істини. Таким світильником для нас і є святий Іоанн (Максимович) митрополит Тобольський і всього Сибіру (1651–1715 рр.).

Нам відомі праці святого Іоанна, митрополита Тобольського, видані в Чернігові: "Псалом пятидесятый" (1707 р.), "Отче наш" (1709 р.), "Осьм блаженств евангельских" (1709 р.), "Царский путь Креста Господня" (1709 р.), "Богомыслие в пользу правоверных" (1711 р.), "Илиотропион, сообразование человеческой воли с Божественной изображающий" (1714 р.). Цю останню працю, яка вийшла друком у другій половині XIX століття, ми можемо читати в російськомовному варіанті завдяки невтомній праці І. А. Максимовича – почесного професора Ніжинського юридичного ліцею і нащадка самого святого Іоанна. Слід зазначити, що "Іліотропіон" (в перекладі "Соняшник") – це праця німецького богослова єзуїта Єремії Дрекслея (1581–1638), перекладена святим Іоанном на слов'янську мову, що за замислом архієпископа повинна була мати духовну користь як для викладачів та студентів, так і священнослужителів та пастви. Дивлячись на те, скільки видань витримала ця книга, задум святого Іоанна (Максимовича) вдался.

У цілому головна тема "Іліотропіона" спрямована на те, як соняшник постійно рухається за сонцем з ранку до вечора у будь-яку погоду, так і воля людини повинна уподібнюватися волі Божественній у будь-які моменти свого життя. Слід також зауважити, незважаючи на те, що автором цієї праці є єзуїт, зміст є прийнятним і для православного християнина. Ця сприйнятливості полягає у тому, що антропологічні питання, які тут порушуються, повністю відповідають вченню Православної церкви про людину. Автор багато цитує Блаженного Августина (354–430), хоча й зустрічаються думки Фоми Аквінського (бл.1225–1274). Але сам "Іліотропіон" можна охарактеризувати як глибоко православний трактат. На думку автора, для того щоб пізнати Бога, треба пізнати самого себе. І хоча ця істина була відома ще античним філософам, зовсім по-іншому вона втілюється в практиці християнської аскетичності. Еллінські філософи направили свої зусилля до вивчення внутрішнього світу людини, наслідуючи, таким чином, дельфійський заповіт "пізнай самого себе". Як повідомляє Платон у своєму діалозі "Протагор", надпис "пізнай самого себе" знаходився на храмі Аполлона в Дельфах, і являв собою плід роздумів "семи великих мудреців" Давньої Греції (VI ст. до н. е.) як незаперечна істина, до якої повинен прагнути кожен. А на думку святого Іоанна: "... єдиним істинним засобом для досягнення нашого благополуччя в

цьому житті і в майбутньому є постійне звернення нами своєї уваги в середину самих себе, на власну совість, на свої думки, слова і діла, щоб зважити їх безпристрасно: це відкриє нам наші помилки в житті і вкаже єдиний шлях до спасіння" [2, с. 99]. Цей шлях святитель вбачав у повному відданні своєї волі у волю Бога. Символом такого процесу і виступає соняшник, який за своєю природою постійно рухається за сонцем. Але одного бажання не достатньо щоб повністю відректися від власної волі, бо гріховна сутність людини буде постійно відволікати від головного. Щоб довести до мінімуму ці відволікання потрібна постійна молитва, яка промовляється не просто вустами, а твориться умом у серці. Про таку молитву святитель Іоанн пише: "А тому, улюблений брате во Христі, ти говори, але говори серцем, говори Богу: нехай язик твій мовчить, але молись умом! Заглибся в середину себе і благоговійно розмишляй про мовчання Ісуса Христа перед Пилатом..." [2, с. 171–172]. Саме такий спосіб молитви приводить людину до усвідомлення того, що власна людська воля спотворюється гріхом і унеможливорює процес її виправлення, і тоді прагнення віддати свою волю волі Божественній стає більшим і ефективним у процесі спасіння людини.

Саме за таким кредо і жив святитель Іоанн, перебуваючи на Чернігівській кафедрі, та не відходив від цього принципу і коли був переведений у далекий та холодний Сибір. Ті сумнозвісні і трагічні події, що відбулись з поразкою гетьмана Івана Мазепи, стали однією з причин такого "заслання". Хоча святитель і був свідком накладення анафема на гетьмана Мазепу, він не був автором такого прокляття. І взагалі, як можна проклинати людину за політичні, а не церковні погляди? Український історик М. С. Грушевський з цього приводу писав: "Навіть після того як українська церква, так щедро обдарована ним, повинна була за наказом царя проклясти його і відректися від нього, і всякі спогади про Мазепу були старанно заглажені і знищені, навіть і тепер ще уся Україна багата на різні пам'ятки небувалого гетьманського старання до церкви і до усього того, що в ті часи підходило до поняття національної української культури" [1, с. 374].

Також серед найвизначніших діячів українського, а потім і білоруського культурно-просвітницького руху XVIII століття можна назвати святителя Георгія Кониського. Він увійшов у вітчизняну історію як церковний і громадський діяч, богослов, філософ, письменник, поет. Він є автором специфічного філософського курсу, що символізував певний етап у розвитку вітчизняної філософії, яка склалася на базі Києво-Могилянської академії у XVII – початку XVIII століть.

Проблему душі, яку порушує Г. Кониський у своїх філософських пошуках, зумовлено власним інтересом до антропологічних проблем,

що існували в науковій думці того часу. Таку проблематику душі можна віднести до вічних проблем людства і, зрештою, вона буде зберігати своє фундаментальне значення стільки, скільки житиме сама людина. Відповідно у своїх роздумах про душу Г. Кониський звертався до античної філософської думки як панівної у даному питанні тогочасного періоду.

У четвертій книзі "Філософії природи" Кониський звертає увагу на те, що душа являє собою причину життя тіла, є причиною його різних рухів та дій. У цьому твердженні спостерігається вплив філософа античності Арістотеля (384/5–322 рр. до Р. Х.). Визначаючи душу функцією тіла, Арістотель вводить новий термін "ентелехія". В його філософії це слово означає внутрішню силу, яка включає в себе ціль і кінцевий результат. Оскільки й античний філософ Г. Кониський, перед тим як приступає до питання властивостей душі, описує висловлювання філософів, які про це говорили. Так, Демокріт (бл. 460 – бл. 370 рр. до Р. Х.) та Епікур (341–270 рр. до Р. Х.) вважали, що душа складається з атомів, Геракліт (бл. 544–480) – з вогню, Діоген Гіппонієць – з води і так далі. Але Г. Кониський, як і Арістотель, ці думки відкидає, бо "ними не можна пояснити стількох різних дій живих істот" [5, с. 425].

Будучи продовжувачем Арістотеля у проблематиці душі, Г. Кониський не заперечував цього і в своєму трактаті. З цього приводу він пише: "Арістотель у книзі 2 "Про душу" в розділі 3, і за ним майже всі, як античні, так і сучасні філософи поділяють душу на вегетативну, чуттєву й раціональну. Приєднуючись до них, кажу, що є три визначених види душі, а саме: вегетативна, чуттєва і раціональна" [5, с. 426]. З цього стає зрозумілим, що найнижчий рівень душі – це душі рослин. Слід зазначити, що рослинна душа є у кожної живої істоти, яка живе, росте і розмножується. Таким чином, існує певна ієрархія якості душі. До другої категорії душ відносяться душі тварин. У тварин, крім вищезгаданих функцій, душа може відчувати і мати бажання. Найвищий рівень душі – розумна душа, яка притаманна людині і включає в себе ще розсудливість і мислення.

Таким чином, виходячи з трьох основних якостей душі, Г. Кониський вимальовує певну фізіологічну і психічну картину людини. Завдяки здатності росту у людини формується тіло, мускули, діяльність органів. Розвиток відчуттів формує волю, мужність і т. п. Завдяки розумності душі у людини формується розум, інтелект, система знань. Але при цьому виникає певне протиріччя. Воно полягає у тому, що у людини можуть існувати численні душі. Так Платон (427–347 рр. до Р. Х.) допускав, що у людини є три душі: раціональна знаходиться у мозку, бажальна – у серці, а гнівна – у печінці. Інші філософи вбачали

дуалізм у людській душі, де поєднувалися світле й темне. Доводячи абсурдність подібних думок, Г. Кониський підкріплював свої переконання Святим Письмом та отцями церкви, які стверджували, що у людині є тільки одна душа, яка оживляє тіло.

Отже, з теорії Г. Кониського душа одна і єдина, але вона має потенції, серед яких найголовніші: вегетативна, чуттєва, раціональна. При цьому кожна з них ділиться на інші частини. Так, вегетативна ділиться на головну і підпорядковану, де головна частина трьохскладова, що має живильну, збільшувальну породжувальну. Підпорядкована є чотирьохскладовою, яка має притягувальну, затримувальну, з'єднувальну, виключальну частини. Чуттєва потенція душі ділиться на бажальне відчуття і рушійну силу. "Відчуття двояке: бажальне й гнівне. Рушійна сила також двояка: жива, яка, коли походить від серця, називається скороченням і розширенням; а коли від легенів – вдих і види" [5, с. 433]. Відповідно раціональна потенція поділяється на інтелект, пам'ять та волю. Завдяки своїм потенціям душа сама спричиняє власні дії. Цитуючи Блаженного Августина (354–430 рр.), Г. Кониський стверджує, що душа, маючи здатності до відчуттів, розуму, знаходження різних смислів, пам'яті, волі і так далі, це все є здатності однієї душі, а не різноманітність душ.

Через те, що душа є сутністю духовною, а не матеріальною, то вона позбавлена частин і не може ділитися. Бо якби "душа ділилася, то з ампутацією руки ампутувалася би частина душ" [5, с. 435]. При цьому Г. Кониський погоджується з Августином, який говорить, що душа знаходиться у всьому тілі та в кожній частині тіла, залишаючись єдиною. Це доводиться і тим, що якби душа грішила, то вона грішила б якоюсь частиною, і після смерті тіла, Бог судив би грішну частину душі, а не грішну не судив би, а це за словами Г. Кониського є абсурдом. Але рослини, і деякі тварини за Г. Кониським все ж таки мають подільні душі. Це доводиться наступним чином, "по-перше: з досліду: відрізана й посаджена гілка зеленіє, так само частини комах і тварин після розрізання живуть обидві. По-друге: тілесні душі є в окремих частинах живого тіла, але не можуть бути визначально, тому що тут спосіб існування цілком духовний, отже, описово, а саме: одна частина душі відповідає одній частині тіла і друга – другій" [5, с. 436].

Таким чином, за думкою Г. Кониського, подільні душі мають рослини та примітивні живі істоти, а досконалі тварини і люди мають неподільну, цілісну душу. Вчення про душу Г. Кониського є одним з основних елементів його світоглядної системи. У своїх працях він розкриває суть самої душі, її роль у світі та житті людини. Шлях, який проходить Г. Кониський у своїх роздумах про природу душі, є не випадковим.

Теорія душі у його системі виявляється не тільки смисложиттєвим виміром усього людського буття, але і його власного. Поняття людини, особистості, за православним вченням включає в себе і душу, і тіло, але її ідеал схований саме у внутрішній людині – у душі, тому що "Боже Царство всередині вас!" (Лк. 17,21).

Святоотцівська богословська спадщина – невичерпне джерело Премудрості і знань з різних галузей богослов'я. І антропологія в цьому не є виключення. Базуючись на Святому Писанні та на Божественному одкровенні, які були результатом подвижницького життя, насліддя святих отців і сьогодні допомагають християнину на шляху до Богопізнання і спасіння. У цьому сенсі антропологічні вчення митрополитів Іоана Максимовича та Георгія Кониського є важливими, бо через їхній досвід пізнання себе та Бога і ми можемо доторкнутися до цієї Святині.

Література

1. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. Київ: МП "Левада", 1995. 696 с.

2. Иоанн (Максимович), свт. Илиотропион, или сообразование воли человеческой с Божественной волей. Почаев: Свято-Успенская Почаевская Лавра. 2008. 512 с.

3. "Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква". Історико-канонічна декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року. Київ, 168 с.

4. Соломаха І., Богачевська І. Християнська антропологія Іоанікія Галятівського: монографія. Чернігів: КП "Видавництво "Чернігівські обереги"", 2008. 180 с.

5. Кониський Г. Філософські твори: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 2. 489 с.

References:

1. Grushevskiy, M. (1995). *Illustrirovannaya istoriya Ukrainy* [Illustrated history of Ukraine]. Kyiv. [in Russian].

2. Ioann (Maksymovych) (2008). *Iliotropion ili soobrazovanie voli chelovecheskoi s Bozhiei volej* [Iliotropion or arrangement of human will to God's will]. Pochaiev. [in Russian].

3. (2007) *"Kyivskiy Patriarkhat – Pomisna Ukrainska Pravoslavna Tserkva". Istoryko-kanonichna deklaratsiya Arkhiereiskogo soboru Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskogo Patriarkhatu vid 19 kvitnya 2007 roku* [Kyiv Patriarchate – The Local Ukrainian Church. Historical and canonical declaration of priests council of Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchate, April 19. 2007]. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Solomaha I., Bogachevska I. (2008). *Khrystyyanska antropologiya Ioanykiya Galyatovskogo* [The Christian anthropology of Ioanykiy Galyatovskiy]. Chernigiv. [in Ukrainian].

5. Konyskiy, H. (1990) *Filosofski tvory u 2 tomach* [Philosophic works in 2 volumes]. V. 2. Kyiv. [in Ukrainian].

S. O. Chutschenko

The priest of Orthodox church in Ukraine, prior of the Church of the Ioann Tobolskyi (Maksymovych) in Nizhyn, isihia@ukr.net

Anthropology of John Maximovich and Georgi Konyssky, in the context of the holy fathers look at life

Analyze has been given to evolution of Ukrainian Orthodox Anthropology as original for theology development. The terms "heart" or "philosophy of heart" was considered in the context of anthropology as a base Orthodox Anthropology in Ukrainian tradition. The reasons differences between Ukrainian Orthodox and Global Orthodox were mentioned, because integration Ukrainian area to the state. Also it was mentioned the contribution of Ukrainian priest to the world heritage. Particularly, attentions has been given to Ioann Tobolskyi, who was born in Nizhyn, and George Konysskyi, prominent person in religious and cultural life in Ukraine and Belarus in XVIII centuries. Their works became the source for study Ukrainian theology nowadays.

Key words: *Ioann Maksymovych (Tobolskyi), George Konysskyi, Ioanykiy Galyatovskiy, Lazar Baranovych, Dmytro Rostovskiy (Tuptalo).*

ЗМІСТ

Історія

Кириленко С. О. Посилення норманських тенденцій на початкових етапах становлення радянської історичної науки.....	5
Моціяка П. П. Генерал П. Х. Вітгенштейн у бойових діях російської армії проти наполеонівської Франції в 1813–1814 рр.....	16
Котельницький Н. До проблеми взаємовідносин земської ліберальної фронди та консервативного нобілітету північної України (60–80-ті рр. XIX ст.)	32
Гулак І. В. Грошова реформа Сергія Юлійовича Вітте та її значення	41
Захарова О. Ю. Язык церемониального жеста и костюма ...	48
Захарова О. Ю. Подарки как важная составляющая дипломатического протокола (СССР 20-е – 80-е годы XX столетия)	59
Кузьменко Ю. В. "Пристрасті за ковбасою": соціальні та політичні наслідки продовольчого дефіциту в УРСР другої половини 1980-х – початку 1990-х рр.....	85
Моціяка О. П. Переддень та початок Другої світової війни для Хорватії (1939–1941)	99

Регіональна історія та культура

Железняк М. Г. "Енциклопедія Сучасної України": регіональний аспект	109
Іщенко О. С. Регіональний вимір в енциклопедознавчих дослідженнях.....	119
Кузик В. В. Феномен соціолокусу "Іржавець"	129
Крішан А. Ш. Розвиток урбаністичних студій в Україні на прикладі вивчення волинського "малого міста" Ковеля у XVI–XVII ст.	136
Дмитренко В. А. Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття	143
Лейберов О. О. Представники дворянського стану в корпорації духовенства Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку XIX століття	152
Крупенко О. В., Примостка М. П. Особливості технології вирощування тютюну в господарствах Чернігівської губернії в XIX ст.	166

Литвиненко А. І. Становлення та розвиток вітчизняної культурологічної та музикознавчої регіоналістики.....	179
Кузнецова О. О. Микола Лисенко і Стрийщина: вектори контактів	192
Юрчило Т. В. Скрипкова культура Прикарпаття на сторінках Івано-Франківської газети "Галичина"	204
Демуз І. О. Постать Пантелеймона Куліша у творчій спадщині Петра Стебницького	212
Стахурська-Козоріз А. В. "Марко" Олександрі Білозерської як одна з перших згадок про ляльку-мотанку в українській літературі.....	219
Осіпова Г. С., Косовських Л. П. Сторінки історії бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: роки великого перелому (1920–1930-ті рр.)	228
Бровко А. Г. Сучасна українська історіографія про діяльність Ліги Націй як міжнародну організацію миру та співробітництва	270
Чутченко С. О. Антропология Іоана Максимовича та Георгія Кониського у контексті святоотцівського погляду на життя.....	282

Content

History

Kyrylenko S. O. Strengthening Norman tendencies In the early stages of the formation of Soviet historical science	5
Motsiaka P. P. General P. H. Wittgenstein in the fighting of the Russian army against Napoleonic France in 1813–1814	16
Kotelnitsky N. To the problem of the relationship Zemsky liberal frontier and the conservative nobility of northern Ukraine (60–80th XIXc.)	32
Hulak I. V. S. Vitte's monetary reform and its value	41
Zakharova O. Yu. The language of ceremonial gesture and costume	48
Zakharova O. Y. Gifts as an important component of the diplomatic protocol (USSR 20s – 80s of XX century)	59
Kuzmenko Y. V. "Passion for sausage": social and political outcomes of food shortage in the USSR in the second half of the 1980s – the beginning of the 1990s.	85
Motsiaka O. P. The eve and the beginning of Second World War for Croatia (1939–1941)	99

Regional history and culture

Zhelezniak M. H. The Encyclopedia of Modern Ukraine: regional context	109
Ishchenko O. S. Regional dimension in studies of encyclopedias	119
Kuzyk V. The phenomenon of the sociolocus "Irzhavets"	129
Krishan A. S. The urbane studies in Ukraine for instance researching Kovel's "Little town" in XVI–XVII	136
Dmytrenko V. A. Orthodox churches of the Pyriatyn district of the second half of the XVIII century	143
Leiberov O. O. The nobility of representatives in the clergy corporation of Nizhyn district of Chernigov province at the beginning of the 19th century	152
Krypenko O. V., Prymostka M. P. The peculiarities of tobacco growing technology on the farms of Chernihiv governorate in 19th century	166
Lytvynenko A. I. The formation and development of native cultural and musicological regionalistic study	179
Kuznetsova O. O. Mykola Lysenko and stry region: vectors of contacts	192

Юрчило Т. В. The violin in culture of Prykarpattya on the pages of Ivano-Frankivsk journal "galytchyna"	204
Demuz I. O. The figure of Panteleimon Kulish in creative heritage of Petro Stebnytskyi	212
Stakhurska-Kozoriz A. V. Oleksandra Bilozerska's "Marko" as one of the first mentions of a doll-motanka in Ukrainian literature	219
Osipova H. S., Kosovskykh L. P. From the history of the library of Nizhyn Mykola Gogol State University: the years of great turning point (1920–1930)	228
Brovko A. G. Modern ukrainian historiography on the activities of the league of nations as an international organization of the Peace and unation	270
Chutschenko S. O. Anthropology of John Maximovich and Georgi Konyssky, in the context of the holy fathers look at life	282

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДО ЗБІРНИКА "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у збірнику приймаються **вичитані** наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, контактний телефон, e-mail, поштова адреса, подаються *українською та англійською мовами*.

Текст статті – Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, келль – 14 pt. Усі поля – 2 см. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см.

Якщо у статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.
2. **Ініціали та прізвище автора** – напівжирним шрифтом по лівому краю.
3. **Назва статті** напівжирним шрифтом вирівнювання по центру (мовою, якою написана стаття).
4. **Анотації та ключові слова** подаються *українською та англійською мовами* (мовою, якою написана стаття). Кожна публікація не англійською мовою супроводжується анотацією англійською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова. Якщо видання не є повністю україномовним, то кожна публікація не українською мовою супроводжується також анотацією українською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова.

5. **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]).

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) **ставиться обов'язково:**

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфа і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6. Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "**Таблиця**" виділяється **напівжирним шрифтом** по правому краю, **назва таблиці** – по центру *напівжирним курсивом*.

7. **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до **ДСТУ 8302:2015 р.** Вказувати індекс DOI у статтях, яким він присвоєний.

8. **Пристатейна література повинна бути транслітерована латиницею і наведена після списку літератури (REFERENCES за стандартом APA).**

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою: м. Ніжин, вул. Графська, 2
(кафедра слов'янської філології, компаративістики та перекладу)
E-mail: svit.lit@ndu.edu

Відповідальний редактор та упорядник: **Самойленко Григорій Васильович**
тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 97

Серія "Історичні науки"
№ 12

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературне редагування – А. М. Конівненко
Тексти іноземною мовою друкуються в авторській редакції

Підписано до друку 26.12.2019	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Arial	Обл.-вид. арк. 18,31	Тираж 100 пр.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 17,14	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3–А
(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.